

8/894. 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZKILENCCVENNYOLCADIK KÖTET

(571., 572., 573. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1925

TARTALOM.

DLXXI. SZÁM.

	Lap
BENCZÜR GYULÁRÓL. — Elnöki megnyitó. — Berzeviczy Alberttől. —	
BENCZÜR GYULA MÜNCHENBEN. — Marr Károlytól	1
A CULTURA TAGOZÓDÁSA. — Hornyánszky Gyulától	11
JÓKAI NÉGY FELKÖSZÖNTŐJE. — Gopcsa Lászlótól	30
A DUNA NEMZETKÖZI JOGA. — Hajnal, Henriktől	35
A WALESÍ BÁRDOKRÓL. — Elek Oszkártól	52
KÖLTEMÉNYEK: <i>Vatha éneke 1046-ban.</i> — <i>Szomorú szerelem.</i> — Sajó	
Sándortól	67
A CIGÁNYOK. — Edmond Rostand után, franciából, — Hankiss Jánostól	70
ÉRTESÍTŐ: <i>Kozma Andor Faust-fordítása.</i> — Radó Antaltól	73

DLXXII. SZÁM.

	Lap
SZÍNÉSZET ÉS ZENE AZ ÖTVENES ÉVEKBEN. — Berzeviczy Alberttől	81
JÓKAI ÉS AZ OROSZOK. (I.) — Elek Oszkártól	110
MAGYARORSZÁG NÉPEGYSÉGE. — Kenedy Gézától	130
JOHN ÚR. — Idyll két szakaszban. (I.) — Szász Bélától	139
A GREGUSS-JUTALOM. — Alpár Ignáctól és Lyka Károlytól	153

DLXXIII. SZÁM.

	Lap
JÓKAI. — Berzeviczy Alberttől	161
JÓKAI, A JÓ KERTÉSZ. — Takáts Sándortól	167
A TEHETSÉGVIZSGÁLAT ÉS PÁLYAVÁLASZTÁSI TANÁCSADÁS. — Tauffer Vilmostól	178
JÓKAI ÉS AZ OROSZOK. (II.). — Elek Oszkártól	206
JOHN ÚR. — Idyll két szakaszban. (II.). — Szász Bélától	229

BENCZÚR GYULÁRÓL.

Elnöki megnyitó

a Benczúr-Társaság 1924. november 16-iki ünnepi ülésén.

Tisztelt közgyűlés, tisztelt közönség!

A Benczúr-Társaság vezetőségének felkérésére készséggel vállalkoztam arra, hogy a mai ünnepi ülést megnyissam és a Társaság nevében melegen üdvözljem a hívásunkra megjelent s bennünket előadásával megörvendezettető kiváló külföldi művészt, Karl v. Marr-t, a müncheni művészeti Akadémia volt igazgatóját. Benczúr egykori tanítványát és a nagy mester iránti kegyelettől idevonzott érdemes közönséget.

Úgy érzem, csak tartozást rovunk le, ha a Benczúr művészi dicsőségéről koronkint megemlékezünk; ő megérdemli ezt és művészetünkre nézve üdvös, ha a jelen egymásra torló s gyakran túlbecsült művészeti jelenségeinek méltatása közt néha helyet szorítunk a multnak is, azoknak, akiket bírtunk, akiknek műveit bírjuk s a kiknek művei sok tekintetben felülmulatlanul, sőt utóéletlenül állanak előttünk ma is.

Nem vagyunk egyébiránt azzal vádolhatók, hogy művészetünk közelmultjának nagy alakjairól nem elégszer emlékezünk meg. Ily megemlékezésekben nálunk nincs hiány, csak bizonyos egyoldalúság nyilvánul bennök.

Szeretjük az elhunyt nagyjainkról való megemlékezésekben a dicsőítést a panaszhanggal vegyíteni össze s a művészi babérba — ha csak lehet — vértanúi immortel-koszorút is fonni. Szeretjük a művészi nagyság elismerését azzal fokozni, hogy rámutatunk a művész életsorsának mostohaságára, a hiányzott vagy elkésett megértésre és méltánylásra s vádakat emelünk a kor, a közönség, a közvélemény s az egykorú «illetékes körök» ellen. Az ilyen panaszhang nemcsak hogy növelni látszik a dicsőítendőnek érdemét, hanem vissz-

hangra talál gyakran a jelenben is, mert hiszen ha bebizonyítható az, hogy minden igazán nagy művész nélkülözni volt kénytelen a maga korában a megértést, méltánylást és felkaroltatást, akkor szinte logikai kényszerrel áll elő az a másik következtetés, hogy tehát mindenki, aki magát kellően méltányolva nem látja, szükségkép nagy művész.

Nyilvánvaló, hogy az általánosítás e téren fonák következtetésekhez juttat, amint viszont az a hajlam, a bezárult művészi pályáknak csak tragikumait domborítani ki, könnyen eredményez közönyt az oly művészi nagyságok érdemei iránt, akiknek életfolyása nem szolgáltat indítékot a magasztaló szerepének a közvádlóéval való összekötésére.

És ilyen éppen a Benczúr pályája is. Habár az ő fiatal-sága se volt egészen ment a küzdelmektől, a kisebb-nagyobb lelki válságoktól s a géniusz szárnyalását meg-megkötő kényszerűségektől, művészi fénykora sem maradt ment a méltatlan támadásoktól, egészben élete szerencsésnek volt mondható; akarata, tudása szinte akadálytalanul érvényesült s pályája szakadatlanul emelkedett a zenithig, miközben bő elfoglaltsága őt anyagi jóléthez is juttatta.

Szóval: a Benczúr életében nincs semmi sajnálnivaló, semmi, amiért korát vádakkal lehetne illetni; de hát lehet-e ez ok arra, hogy valakinek művészi érdemét, nagyságát kisebbítsük? Ellenkezőleg, Benczúrt pályáján szerencsésné, elégedetté, talán sokak szemében irigylendővé példátlan szorgalma, jól fegyelmezett szellemi erejének bámulatos munkabírása tette; ez pedig érdem, még pedig nagy érdem, amely fokozza dicsőségét, mert gazdagítja alkotásainak azt a kincsét, amelyet reánk hagyott.

Nem mernék föltétlenül igenlő választ adni arra, vajjon ezt az érdemét s általán művészi jelentőségét az életét közvetlenül követő utókor, melyben most élünk, igazságosan méltatja-e? Hogy vajjon ezt a látszólagos közönyt az övével ellenkező irányok túlsúlyra vergődése vagy az okozza-e, hogy Benczúrt úgy tekintjük, mint akit a saját kora kielégített s akinek az utókor semmivel se maradt adósa? azt vizsgálni nem akarom. Tény, hogy róla ma nálunk kevés szó esik s egyáltalán hiányzik az igyekezet élete művét egykori

munkássága főszínterén: fővárosunkban lehetőleg teljes összefoglalásban tenni szemlélhetővé. Hogy Munkácsy Szépművészeti Múzeumunkban hiányosan van képviselve, az érthető, mert hiszen nagy remekműveit a mi szegénységünk mind Amerikába hagyta vándorolni. Benczúrnál, aki Szépművészeti Múzeumunkban aránylag szintén túlszerény helyet foglal el, ez már bővebb magyarázatra szorul. Élete munkájának igen nagy részét az arcképfestésnek szentelvén, ilyenmű alkotásai szükségkép vagy magántulajdonba mentek át, vagy helyhez vannak kötve. Sajnálatos az, hogy Budapesten levő monumentális képei is nagyon szét vannak szórva. A Szt. István-bazilika képeinél ez másképp nem lehetett; de például Budavár visszavételét ábrázoló nagy történeti vászna a székesfővárosi múzeumot díszíti, mely nehezen hozzáférhető, életének legnagyobb alkotása pedig: a törvényhozó-testület hódolata a király előtt a millennium idejében, újabban szintén oly gyűjteménybe került, melyet vajmi kevesen látogatnak.

A Benczúr-társaság tehát jól teszi, ha koronkint áldozattüzet gyújt a nagy mester iránti kegyelet oltárán, ébren tartja emlékét, hirdeti dicsőségét és számonkéri az utókortól azt, amivel ennek az emléknek tartozik. Amit Benczúr a magyar művészet terén tett, az az életében őt ért elismeréssel kiegyenlítettnek nem tekinthető. Tartozunk neki kegyelettel, elismeréssel, élete művének megbecsülésével s nemzetünk csak önmagát fogja megtisztelni, ha e tartozását minél bőkezűbben igyekszik leróni.

BERZEVICZY ALBERT.

Benczúr fejlődése és művészete.

Lovag Marr Károlynak, Benczúr Münchenben volt növendéktársának előadása az ünnepi ülésen.

Ha egy művész egyéniségét előadási témául választják — természetesen mellőzve itt egyrészt a régieket, másrészt a kivételeket, — ez mindig valami különös. Ha pedig ez a művész az életben csendes és szerény ember volt, ilyen témának a választása valóban csodálatos. És mert a nagy magyar festő, Benczúr Gyula ilyen csendes és szerény volt,

élettörténetének forrása csak vékonyan csörgedez. Nem azok közül való volt, akiknek nevét minduntalan halljuk; de aki kiejti nevét, főleg a festők között, az mindig mély tisztelettel és értékének teljes elismerésével teszi.

Milyen aranyos ígéretekkel teli ragyogó világ lehetett az, amelybe a fiatal Benczúr belépett, amikor 1861-ben Münchenbe jött. Mily határozottan voltak abban a célok kitűzve a mai kor kúszált, labirintus-szerű tévutaival szemben, amelyeken egy szerencsétlen ifjúság bolyong. Ma *keresik* a bizonytalant, a határozatlant, sőt az öntudatlant, ma bizonyos mértékben nyereségre pályáznak egy sorsjáték-félében, amelyben a nyereségek tartalmilag homályosan és gyöngén vannak megjelölve.

Akkoriban Münchenben, mint említettem, a művészet céljaihoz vezető utak, mondhatni ki voltak építve: de azért nem voltak kevésbé meredekék és nehezen járhatók, erőfeszítésbe és energiába került, hogy a cél szem elől ne vesszen, de az, ha mindjárt a messze távolban is, mégis jól látható és végtelenül sokatígérő volt. A fiatal Benczúrt nem lehetett megtéveszteni.

Hamar megkapta az első bizonyítványokat első mes-tereitől: Hiltenspergertől és Anschützttől, akik után két magyar: Liezen-Mayer és Wagner következett. Meglepő volt Piloty mesteriskolájába való felemelkedése, melyet akkor Komponier-Ateliernek neveztek és ez a Piloty volt akkor az akadémiai zenith. Pilotynak, mint tanárnak, csillaga az egész művelt világ felett ragyogott és joggal érezhette magát mindenki boldognak, aki ennél a mesternél kegyelmet talált.

Ha helyes az a tétel, hogy az a tanár a legjobb, akit tanítványai később túlszárnyalnak, akkor Piloty bizonyára a legjobb nevelő volt, aki a művészképzés világában valaha megjelent. Mint szűkebb értelemben vett festők, jóformán összes tanítványai túlszárnyalták, akik közt Benczúr egészen különleges helyet foglal el, mert éppen Benczúr maradt leghívebben Piloty-tanítvány: elejétől végig láthatni művein az ég- és földnyi különbségek ellenére is, hogy ez az iskola nyomot hagyott egyéniségén.

Egészen csodálatos, hogy ezeknek a fiatal művész-növendékeknek művészi törekvései mennyire szétágaztak, mennyire más lett mindegyik, mint a mesterük, de mennyire ennek a mesternek köszönik mégis egész kincsüket és mily hálával tekintenek fel mindig újból rája. Csak a következő művészeket idézzük emlékezetünkbe, hogy meggyőződjunk arról, mily határtalan szabadságot hagyott Piloty a tanítványainak: Makart, Defregger, Lenbach, Kurzbauer, Gabriel Max, Gysis, Lossow és mások műveit.

Benczúron kívül ezeknek a mestereknek munkái a legtávolabbról sem emlékeztetnek Piloty modorára és mégis az ő tanítását hallgatták és hálával fogadták bírálatát.

Azokban az időkben az irodalom a képzőművészetekben még nagyon fontos szerepet játszott, még pedig annyiban, hogy a kép tárgya mintegy előfeltétele volt a képnek magának. A motivumnak elég fontosnak, egyáltalán okvetlenül motivumnak és ha csak lehetséges, a történelemből valónak kellett lennie. Az a felfogás, hogy a képet csak a festés kedvéért kell festeni, hogy környezetünkben minden festhető, s minden csak azon múlik, hogy a tárgyat festőileg alakítsuk, csak nagyon-nagyon ritkán volt található.

Biztos, hogy Piloty színeket hozott, újból a természet-hez, természetűséghez tért vissza, ellentétben nagy elődeivel az akadémián, akik többé-kevésbé még a stilaris pathos terén mozogtak. De a történeti festés fogalma és neve még nagy becsben és tekintélyben állott. Ez a szó tudvalevőleg azóta kihalt: Nincs többé és halála miatt nem egy örömünnepet ültek. Vajjon joggal-e? Vajjon az emberiségnek, az emberi életnek multja kevésbé érdekes, mint a jelene?

Benczúr társai, kevés kivétellel mind más festenivalókhoz fordultak. Ha őket naturalistáknak kezdték nevezni, ki vonhatná ennek jogosultságát kétségbe? Valóban már azokban az időkben kezdődött a később annyira félreértett, túlzásba vitt, költészet nélküli és üres valóság-festés. De úgy látszik, mindig minden egy szó értelmezésén és felfogásán, egy kifejezésnek helyes magyarázatán múlik: amint a naturalismus valami talpig egészséges lehet, éppúgy minden további nélkül el kell fogadni, hogy az expressionismus is

minden műalkotásban abszolút szükséges alkotórésznek tekintendő, de ... mit mindent tudtak, — vagy inkább nem tudtak manapság az expressionismus fogalmából csinálni!

Benczúrnak már akkor világosan mondta az ösztöne : mindig minden a *hogyan*-on múlik. Az a fontos és döntő, hogy hogyan festünk, nem pedig, hogy *mi*-t. A *mi* itt is, mint minden művészetben, mindig csak a *hogyan* útján lehet *mi*-vé.

Mint korának gyermeke, de talán azért is, mert belsőleg olyan volt, Benczúr egyelőre a történelemnél maradt. De milyen új fokára az előadásnak tudta azt emelni! Mennyire kéjeleg a *festő* a színekben, a kép minden részletének, a szövetnek, a gyöngynek, az ékszernek, aranynak a festői visszaadásában és mégis mily szigorúan alárendelte mindezt motivuma tárgyának, hogy a történelem a festészettől ne szenvedjen és mégis a festés, azaz a festői maradjon a fő. A szigor, amelyet Benczúr önmagával szemben gyakorol, kérlelhetetlen tanulmányozása minden részletnek, egészen szembeötlő az alkotásain. Nem enged el magának úgyszólván semmit : a legkomolyabban foglalkozik minden részlettel, minden kicsiséget átdolgoz. Csak a későbbi előadás által válnak szét a fő- és mellékdolgok : de semmi sem nélkülözi a művész szeretetteljes és komoly munkáját. Természetesen neki is megvannak a maga istenei a szeretett mester mellett. A régiek, főleg az olasz Tizian, Tintoretto, Veronese, a spanyol Velasquez, a hollandi Rubens. Valóban nem a legrosszabb hitvallás a művészetben : ő ezek után az istenek után törekszik, imádja őket, de maga mégis megmarad önálló és öntudatos alkotónak. Valóban ilyennek kellene az áhítatnak a régiek templomában mindig lennie és azt így kellene mindig gyakorolni.

Hogy szelleme és jelleme ennek az embernek már fiatal éveiben milyen lehetett, kitűnik abból a tényből is, hogy sógorának, Gabriel Maxnak közvetlen közelében, akinek nővérét 1873-ban elvette, békében és művészi céljainak legkisebb zavarása nélkül éltetett. Gondoljunk Gabriel Max bámulatosan erős és kemény egyéniségére, aki már akkor világhírt élvezett, akinek költészete mindent magával raga-

dott, aki utánzóknak légióit öntudatlanul és ártatlanul a semmiségbe rántotta és elképzelhetjük azt a veszedelmet, amelyben ez a közeli rokon forgott. De Benczúr sértetlen maradt. Ártatlanul jár nagy kortársának házához, zenél ott a családdal (hegedűn kiválóan játszott), sógorával együtt tesz sétákat, amelyeken itt-ott bizonyára különböző nézetek lehettek és azután mindig visszatér festőállványához, műtermébe, amelyben saját egyéni felfogása szerint dolgozik tovább.

Műtermével szemben, az Arco-strassén, egy másik hatalmas lakott, akivel benső barátságban volt : Böcklin Arnold. Ott is sértetlenül mozog a, mondhatjuk, pusztító tűzveszélyben és mégis minden kísértéssel szemben mintha védve lett volna. Természetesen ő is el volt ragadtatva egyes új jelenségektől, barátai alkotásainak szépségétől, persze ő is tisztelte és dicsérte mestervoltukat, de megmaradt, meg akart és meg tudott maradni Benczúrnak. Ez maga mutatja az ember kiváló jellemét.

Nem maradt el mindenféle kitiüntetés sem, de ő egyetlen egyre sem vágyott, ehhez túl kevésbé volt hiú. Ilyen alkalmakkor való egész magatartása jellemzi és mutatja ezt eléggé. Felajánlják neki a tanárságot a prágai akadémián ; elutasítja. Weimar meghívja a nagyhercegi művészeti iskolába, lemond ; nagyon is Münchenhez, második hazájához kötve érzi magát. Nagyon is bensően össze van nőve annak művészetével, festészetével. Csalogatják, fényes ígéreteket tesznek neki : Benczúr szilárdan Münchenben marad.

Most München maga fordul hozzá.

Az öreg Strähuber-nek, az ókori osztály professorának volna szüksége segítségre és erre Benczúrt szemelték ki. De úgy látszik, hogy Strähuber, aki szintén rendkívüli ember volt, a vallásos festészet terén nagyot alkotott és mint tanárt is általánosan tisztelték és szerették, nem kért segítséget, talán mert, és ez is emberi volna, nem akarta, hogy a segítségek korára emlékeztessék. A minisztérium ingadozott, de a tanártestület, Pilotyval az élén, megismételte a kérést és egyéb érdemeinek és tulajdonságainak ismételt kiemelése mellett megjegyezte, hogy Benczúr a

perspectiván teljesen uralkodik és ezért Seebergert, a perspectiva akkori tanárát teljesen pótolni tudná. (Látjuk, hogy Benczúr az exact tudományokat egyáltalán nem vetette meg.) Hamarosan megkapta a tanszéket : most már ő is mint tanár működik Münchenben az akadémián. Itt részesültem abban a rendkívüli szerencsében, hogy a mester tanítását élvezhettem ; sajnos, amit ma is mélyen fájlok, csak korlátolt mértékben.

Még jól emlékszem, hogy a hallgatók soraiban mindig különös mozgás futott végig, amikor hétfőn megtudták, hogy Benczúr professor az illető héten corrigálni jön. Amikor egyszer a kis zömök, oly erős és egészséges színű ember mellém ült és munkámat (egy act-rajzot) kezébe vette, azt hosszabban nézte és aztán megjegyezte, hogy az jó, sőt tehetséges, de nem szabad ezen az úton megállnom, jobban bele kell hatolnom, készre elvégezni, jobban tanulmányoznom. Mennyire jól esett ez hiú szívemnek!? Hiszen én is hiú voltam, mint annyian társaim közül és meglegeződéssel hallgattam a dicséretet, amely szavaiból szólt. Hiszen tudtam, hogy szomszédaim mennyire irigyeltek. (Az egyúttal a hiúságnak legbiztosabb jele, ha örülünk embertársaink irigységének.) Gáncs nem ért engem többet, mert egy Benczúrnak dicsérete mindent árnyékba szorított és minden aggodalmat és kételyt túlragyogott.

Ekkor, 1883-ban, jött a meghívás a mesteriskola élére a budapesti akadémiára.

Abból ítélve, amit megtudhattam, Benczúrban nehéz harc indult meg. Nagyon is szorosan össze volt Münchennel nőve, túlságos mélyre nyúltak gyökerei az ottani környezetben. Kezdetben nem akart menni : feltételeket támasztott, és azt hitte, hogy ezzel megszabadul. De Magyarország nagylelkű volt, nem hagyta magát elriasztani és fiának minden engedményt megtett. És ez most a végsőhöz folytatott : minden egyebet mellőzve, évi négy havi szabadságot kért, aminek a megadása lehetetlennek látszott. Budapest nagylelkű volt és így jött Benczúr vissza hazájába és, ezt is akkori kortársainak előadása után mondom, itt fejlődött ki igazán.

Állami és magán-megbízások bőven érték és a fiatal professor mindig újabb bizonyítékait szolgáltatta rendkívüli mesteri művészetének.

Műveit egyenként felsorolni itt, ebben a városban, amely ennek az embernek alkotásából oly gyönyörű sorozatot őriz falai között, bizonyára felesleges.

Mindig újra bámul az ember művészi érzésének erején, befejezettségén, lendületén, akár nagy repræsentatív alkotásait, akár a történelmi epizódokat nézzük, amelyeket feldolgozott, akár arcképeit, amelyeket nem egy tekintetben mintaszerűen alkotott. És mindez attól a kis életvidám, szeretetreméltó, szerény és csendes embertől telt, amint őt korának kevés túlélő kortársa és diáktársai jellemzik. Senkisémm haragudhatott rá, mindenkinek meghagyta a maga igazát, senkire sem erőltetett más felfogást : csak magával szemben maradt mindig kérlelhetetlenül szigorú.

Biztosra kell vennünk, hogy a nagy háború a maga pusztító következményeivel ezt az embert a művészet tereén is mélyen bántotta, sebezte és gonddal tölthette el. Amit egész életén át művészete vezérlő csillagának tartott és tekintett : az élethez és a természethez való hűséget és szeretetet, annak igazságát és szépségét, mindezt egyszerre egy más fogalom, a művészi feladatról való egészen más felfogás akarta felváltani. Benczúr bizonyára eléggé culturember volt ahhoz, hogy elismerje, hogy sem az életben, sem a művészetben a végsőt elérni nem lehet, hogy mindig nyitva marad a lehetőség az újhoz, széphez, a jobbhoz, de ennek az újnak fokozatosan kell kifejlődnie : a traditióból kell kinőnie és ezáltal saját jogosultságát elismertetnie. Az érthetetlenre Benczúr nem volt hajlandó, és *érthetetlen* bizonyára a legenyhébb kifejezés a legnagyobb részére annak, ami ma az újnak, vagy modernnek zászlója alatt jár.

De ennek nem szabad minket az idők változására, a tévelygések útjáról való visszafordulásra irányuló reményünkben elcsüggeszteni. Hiszen nem is először történik, hogy az ember tévelyeg : miért ne követné ezt az éjszakát is újból a reggel?

Vajjon Benczúr kizárólag csak magyar festő volt-e?

Nem!! Ő sokkal, sokkal több volt. Műve az összes többi nemzeteké mellett fog ragyogni. Művészi lényének erejét senki sem fogja csökkenteni vagy megtörni: műve fenn fog maradni.

«Wer den Besten seiner Zeit genug getan, der hat gelebt für alle Zeiten.» Senkire jobban nem illik ez az idézet, mint Benczúrra. Az a nemzet pedig, amely ilyen művészt számíthat az övéihez, hálás lehet a sorsnak és a legnagyobb büszkeséget érezheti szívében.

MARR KÁROLY.

A CULTURA TAGOZÓDÁSA.

A cultura részek foglalata, egysége.¹ A culturának van vallása, philosophiája, tudománya, erkölce stb.; ezek a részei, s a cultura éppen ezeknek egységes összegét jelenti. E részek közül a legtöbb elengedhetetlen; nincsen tömörebb cultura, amelynek valamiféle vallása, philosophiája, tudománya, erkölce stb. ne lenne. Viszont van olyan culturalakulat is, amely nem szükségképen tartozik a culturegység fogalmához. Ilyen az állam. Voltak és vannak szoros culturegységet élő nemzetek, amelyek közös állami szervezkedés helyett az államok sokaságába bomlottak vagy bomlanak szét (hajdanában a görög nemzet; manapság a svájci: németekre, franciákra és olaszokra gondolhatunk). Már e körülmény figyelmeztessen bennünket, hogy az állam más jellegű része a culturának, mint pl. a vallás, a philosophia, a tudomány, az erkölcs.

A culturrészek egymáshoz való viszonya és jelentősége nagyon különböző lehet a különböző culturákban. Legvilágosabban a vallás esete mutatja ezt. Erősen vallásos népeknél és korokban a vallás magában elégséges, hogy

¹ A cultura fogalmával munkám egy előbbi fejezete foglalkozik (A culturáról, a culturértékekről és az értékelésről a történettudományban.) Az ott adott meghatározás szerint: Cultura — functionális értelemben — testi-lelki képességeink tudatos fejlesztése az általános emberi életcélok szolgálatában, a társas életnek nyilvánossága előtt és feltételeinek megfelelően; tárgyi értelemben: e tevékenység összes eredménye. Tehát nem cultura: 1. ami nem céltudatos, 2. ami mögött általános emberi életcél nem áll, 3. amit nem ismernek vagy meg nem értenek és 4. ami a társas lét feltételeivel ellenkezik (pl. a közönséges bűntettek). Az általános emberi életcélokat jelen dolgozat fogja meghatározni.

egymástól még annyira elütő és széthúzó emberek között is culturegységet létesítsen. Ez történt a középkorban a pápai hatalom égisze alatt ; a mai Keleten ennek köszöni létét a mohamedánizmus, amely a valláson felül egyetemes élet-felfogás és érdekközösség. Míg, ahol ellenkezőleg, a vallásnak nincsen többé meg egész erejében a maga nyilvános fontossága és szerepe, ott egyéb culturális törekvések a legkülönbözőbb felekezeteket foghatják a közösség szolgálataiba. Így van ez modern nyugati civilisatiónkban. Itt meg mintha a technikai tudásra támaszkodó gazdasági élet törekednék arra az egyeduralomra, amely valamikor a vallást illette meg. A többi culturrész jelentőségétől és makacs ellenállásától kell reménylenünk, hogy e heves polgárháborúban végül is nem a gazdasági materialismusé lesz az utolsó szó és hogy nem ez fogja rányomni a maga bélyegét egész culturális egységeinkre.

Végso eredetben a culturrészek erőviszonya szokott dönteni afelett, hogy kikre terjedjen ki a cultura, kik legyenek annak hordozói. A nemzet eszméjének van itt különösen nagy szerepe ; mert — ha nem esik is össze a legfőbb hatalomnak, az államnak fogalmával — a legtöbb culturrész gondolatát ő egyesíti magában ; mert lényegében az egyszármazásúaknak és egy-nyelvűeknek culturfoglalata. Ezért a legtermészetesebb, a legtömörebb, a legerősebb a nemzeti cultura ; ezért beszélhetünk csak a részletektől és különbségektől elvonatkozó általánosságban nemzetközi vagy világculturáról. Az egyes culturrészek minősége fogja azután meghatározni, hogy közülök melyik és minő mértékben szolgálhat nemzetközi kapcsolul, alkalmas világterjeszkedésre. A vallásról már beszéltünk ; a philosophia, a tudomány, a művészet, az erkölcs, a gazdaság is mutathat nemzetközi és nemzetfölötti jelleget ; megint az állam a makacs ellenzék a nemzeti cultura állandóbb természetű elemeivel : a nemzeti öntudattal, az életszokásokkal, a nyelvvel kapcsolatban. Csak utopisták álmodják az «egy akol és egy pásztor» álmát ; csak rajongók képzelik, hogy majd egykor egyetlen világnyelv fogja betölteni a sok nemzeti nyelvnek üresen hagyott helyét. Valamikor — pl. a hellenismus, folytatólag a roma-

nismus korában — fejedelmi akarat volt a culturegységesítésnek legfőbb tényezője ; manapság a népek nagykorúsága állja útját annak, hogy a legfőbb állami hatalomnak hasonló irányu ereje legyen.

Ha a két szempontot egybefogjuk : azt, amely a nemzet eszméjére és azt, amely a culturrészek kölcsönös erőviszonyára tekint, a culturának némi schematikus osztályozásához jutunk el. Tehát vannak nemzeti és nemzetközi culturák (az egyetemesről majd alább fogunk beszélni). Utóbbiak a szerint különülnek el egymástól, hogy mely culturrésznek vagy mely culturrészeknek alapján alakulnak ki ; de a nemzeti culturák körében is nagy különbséget fog jelenteni, hogy időnkint és helyenkint melyik culturrész veszi át a vezetés szerepét. A vallásközösségre alapított nemzetközi culturegységnek jó példája a középkori keresztény műveltség ; evvel szemben a philosophiának, a tudománynak, a nyelvnek közösségére törekedett az ókori hellenismus (az intellectualismusnak nemzetközi culturája). A középkori keresztény gondolat — mai napig tartó kihatással — nagyobb hasonlóságot tudott teremteni culturájának hordozói között, mint a hellenismus ; az egyiptomi vagy szír bennszülöttet — minden koiné ellenére — sokkal mélyebbre vágó ellentétek választották el a görög culturembertől, mint aminők a keresztény műveltség részeseit egymástól — nemzetiségre, értelmi fokra tekintet nélkül. Culturális szempontból ennyire vezető jelentősége van a vallásnak s erkölcsi tanításainak egyéb culturrész fölött ; utóbbiaknak még akkor is, ha nem követik őket. Ami meg a nemzeti műveltségeken belül az egyes culturrészeknek egymás ellen folytatott küzdelmét illeti, ebben a küzdelemben merül ki a történeti folyamat lényege. Egyéni cselekedetknél : fejedelmi és hadvezéri tetteknl, háborús eseményeknl fontosabb itt a *culturideál*, illetőleg végső eredetben ez fogja majd meghatározni az egyéni cselekedeteket is. Népek sorsa fölött az a választás dönt, amelynek a hatalom és gazdaság igényeit a vallás, a tudomány és erkölcs követelményeivel kell valamiképen összeegyeztetnie. A megoldási módoknak, melyeknek számát végtelennek képzelhetjük, véges határt szab, hogy az igazság és a transcendensbe

nyuló erkölcs változatlanul egyiknek maradó követelményeket támaszt.

A cultura fogalma mögött az individuum képe lebeg. A philosophiát, a tudományt, a művészetet annyira egyéni alkotásnak tartjuk, az erkölcsöt annyira egyéni tulajdonságnak, hogy készséget érezünk a cultura egészét a cultur-ember képében elképzelni. Az individuum tünteti fel a legclassikusabb módon a részek kibonthatatlan egységét. Nem e fajta egységbe foglalja-e össze a műveltség is a philosophiát, a tudományt, a művészetet, az erkölcsöt? De mintha ennek az individualizáló szemléleti módnak mégis csak meg lenne a maga határa. Az egyénnek van philosophiája, tudománya, művészete, erkölce; de mondhatjuk-e, s ugyanazon értelemben mondhatjuk-e, hogy állama is van? Az előbbieket az ember sajátjaiként magában érezi; az államhoz — külszerűen — ő maga tartozik. Tehát megint az állam a renitens elem a többi culturrésszel szemben: sehogyan sem akar beleilleszkedni a műveltség individualistikus képébe. Külön az államot is elgondolhatjuk ugyan a «nagy egyén» formájában; Platon így gondolta el, s Hobbes csak őt utánozta, midőn a Leviathan-ról beszélt. De mint culturrész az állam többé nem része a culturindividuumnak. Itt valami elvi különbségnek kell a phantasia útjában állania. Az egyén közvetlen képviselője a philosophiának, a tudománynak, a művészetnek, az erkölcsnek; az államé csak egy jogi fictio alapján.

Mielőtt a cultura felosztására térnénk át, vizsgáljuk meg előbb, hogy miféle subsistentiák is tulajdonképen a cultur-részek; mi az a tudomány, művészet, erkölcs stb.? Formális szempontból objectivált szellemi rendszereknek határozhatnók meg őket. Szellemiek annyiban, amennyiben nem egyszerűen lelki folyamatok vagy állapotok, hanem a lelkek összeműködését feltételező általános eredmények. Rendszer jellegök nem igényel közelebbi magyarázatot; sem a tudomány, sem az erkölcs nem állhat összefüggéstelen, laza elemekből, hanem — bármiként határozzuk is meg az elemeket — csak mint ezek jól kialakult rendszere fogható fel. Egész lelki életünk organikus voltával függ a kérdés

össze. Ha lelkünk magasabbrendű szervezet, akkor azon gondolat- vagy értékkörök sem lehetnek el a systema jellege nélkül, amelyek végül is sehogysem jöhetnének létre a lelki közreműködés hiányában. Lehetséges, hogy az igazságok és az erkölcsi értékek rendszereinek objectív, lelkünkötől független végső oka van; de ez esetben is psychénk fedezi fel őket és rendszerezi a megtaláltat — a maga mintájára. Evvel a rendszerességgel van szoros kapcsolatban tárgyaink objectivált természete. Nem nevezem tudománynak azt, ami csak mint gondolati készség szunnyad az egyén belsejében. Hogy valami tudomány legyen, ahhoz szükséges, hogy a megismerés és közlés általános formáit öltse magára. Logikai nyelvi formákban lefektetett és közölt tételek, hagyományos megőrzés iskolákban könyvekben, intézmények által biztosított továbbfejlesztése a tudásnak: íme ezek azok az utak és módok, amelyek a tudományt tárgyában megfoghatóvá, azaz tudománnyá teszik. Ahol a szellemi tevékenységet különösen erős kötelék fűzi a külső szemlélethez, mint ez pl. a képzőművészetnél az eset, ott a cultura egyenesen «materiális» jelleget fog magára venni. Nagyon is külszerűen járnék el, ha a tudományt a könyvek összességének definiálnám; de talán már kevesebb ellenkezésre találnék, hogyha egy kor képzőművészetében architektúrájának, szobrainak és képeinek foglalatát látnám.

Mik ezek az objectívák szellemi rendszerek tartalmi szempontból? Elsősorban a szemléleti módtól fog függeni, hogy miknek tartom őket. A tudományt pl. épúgy tekinthetem gondolattartalmak, mint igazságok rendszerének, tehát épúgy beoszthatom a jelentések, mint az érvényességek birodalmába; erkölcsön épúgy érthetem értékek, mint cselekvésmódok rendszerét. Más az életnek és más a történelem szemléleti módja. Az élet az igazság nevében küzd a maga tudományaért; a történelmi felfogás elsősorban gondolatokat lát a tudományban, amelyek érdeklik és foglalkoztatják igaz voltuktól függetlenül is. Az élet mindenkitől abszolút elismerést követel a maga erkölcsi szabályainak; a történelem ideig-óráig beéri, hogy az erkölcsben egyszerűen cselekvésmódokat lásson, ha azután majd nem is tud véglegesen

szabadulni az érvényesség kérdésétől. Megint állam nyújtja a legtöbb nehézséget, ha belső tartalmában akarom megragadni. Se nem tételek vagy igazságok, se nem cselekvésmódok vagy szabályok rendszere; s bizonyára kissé külszerűen határoznám meg, ha intézmények egységét látnám benne. A nehézség tán ott rejlik, hogy vele szemben attól a dinamikus szemléleti módtól kevésbé tudok elvonatkoztatni, amelytől a többi culturrendszerénél annyira-amennyire mégis csak elvonatkoztatok, midőn megállapodott, objectivált tartalmukban iparkodom őket magam elé képzelni. Az állam egymással szövetkezett szellemi erőknék rendszere, melyekhez analogiát az az erő szolgáltat, amely a culturának egyáltalán végső mozgatója: az életcélokért küzdő egyéni lélek.

Éppen ezeket az emberi életcélokat fogjuk a cultura felosztásához alapul venni. Azok a lélektani kísérletek, amelyek a cultura egyes részeit majd az értelem, majd az érzelem, majd az akarat kifolyásának tekintették s egy ilyen formán egyszerűsített psychologia alapjára helyezték, nem jutottak kielégítő eredményre. Hiszen a vallás, a philosophia, a művészet, a nyelv az értelmi és érzelmi tényezők kibogozhatatlan szövedéke; s hogyan tudok majd gazdaság és állam között különbséget tenni, ha mindegyiket egyformán az emberi akarat termékének fogom fel? A bajon nem segít, ha akarat helyett ennek külső eredményét: a cselekvést helyettesítem be, s állítom lelki életünk belső érzésvilágával szembe. A cselekedetek némák, ha a hozzájuk tartozó célképzeteket nem tekintjük; mert ugyanaz a testmozgás illendőségi actus vagy gazdasági művelet, bűntény vagy polgári kötelesség a szándék váltakozásai szerint. Minden helyes culturfelosztásnak teleologikus jellegűnek kell lennie, mert csak a cél felismerése derít világosságot az emberi gondolkodás és akarási azonosoknak maradó formáira. Nem a culturális, még csak a naturális állapothoz vagyunk ott közel, ahol az emberi sajátságok vagy alkotások a kényszerűségnek gondolatát ébresztik, vagy minden szándékoltság eszméjétől függetlenül önként hatnak minőségekkel, talán szépségekkel. Magasabbrendű művészetben a «természetes» csak azért a legnagyobb művészet, mert a legnehezebben elérhető. Cul-

tura nem egyszerűen emberi készségeknek és képességeknek gyakorlása, hanem ezek tudatos fejlesztése az életcélok szolgálatában.

Melyek ezek az életcélok? Mindenekelőtt két nagy csoportjukat kell egymástól elválasztanunk és jól megkülönböztetnünk. Az első csoportnak tartalma : azokat a társas intézményeket fenntartani, kiépíteni és újakkal bővíteni, amelyekbe beleszülettünk.¹ Családnak, népnek és államnak tagjaiként jövünk a világra : ezek azok a keretek, amelyek valamiféle formában minden társaséletben megvoltak és megvannak, mert részben változhatatlan emberi természetünk eredményei (a család mint nemi közösség ; a nemi közösség mint a fajnak megteremtője ; a faj mint a népnek természetrajzi alapja), részben kényszerű okokból származó intézkedések (már a törzsi szerkezet is az állam funkciót végzi). A fejlődés folyamán ezen elemi formákon épülnek fel és ezek köreiben különülnek el a magasabbrendű társas viszonyok és szervezkedések.

A vérségi kapcsolatok és fictióik tömkelegéből a monogám család bontakozik ki a maga tisztaságában, és a nagykorú és teljes jogú egyén a rendi szervezet megkötöttségéből. A nép nemzetté alakul át a faji öntudatosság alapján és a kulturális feladatok szolgálatában. Az állam a primitív törzsi berendezkedés helyett az élet összes szükségleteinek megfelelő alkotmánnyá bővül. A vallási felfogás különbségei a felekezetek és szekták keletkezésére adnak alkalmat ; a vallási életközösség az egyházat teremti meg. A gazdasági, foglalkozási és műveltségi ellentétek az osztályokat állítják egymással szembe ; a politikai gondolkodásnak önállósága a pártokat hozza létre, s időközönként a gyűlésezést követeli. A különböző életérdekek a tömörülésnek, szövetkezésnek legkülönbözőbb formáit találják ki a maguk érvényesítésére : iskolákat, gazdasági társaságokat és szövetkezeteket, tudományos és művészi egyesületeket alapítanak ; a társas

¹ Tudom, hogy egy általános szükséglet-elmélettel kellene az életcélok tanát megalapoznom. De további analysis nélkül eo ipso emberi «szükségletnek» veszem mindazt, ami kulturrendszerek kialakításához vezetett és ezek állandó fennállását követeli.

érintkezés köreit, a szórakozás mulatóhelyeit, színházait rendezik be stb., stb. Végül a szervezetlen közösség is minő nagyobb szerephez jut a társaséletben kavargó érzések és eszmék irányításában: a nagyközönség, ennek általános lelki tartalma: a közszellem, s esetenként megnyilatkozó nézete és akarata: a közvélemény.

Ha azt az igyekezetet, hogy embertársainkkal szövetkezzünk — kényszerű kapcsolatok alapján vagy ezeken felül is — egyetlen szóval társulásnak nevezzük s ez igyekezet végső eredményeit ugyancsak egyetlen kifejezéssel társulásoknak, akkor azt mondhatjuk, hogy az életcélok egyik fajtája maga a társulás, s hogy a kulturrészek első nagy csoportját a társulások fogják alkotni.¹ Ily értelemben társulat: a család, a fajiságon alapuló nép és nemzet, az állam, a felekezet vagy szekta a maga egyházával, a rend és osztály, a párt, bármiféle célú és jellegű magánegyesület, sőt a nagyközönség is szervezetlen tömegjelenségeivel, köz-

¹ De lehet-e, kérdezhetné valaki, a társulás közvetlen életcél? Hiszen látszólag minden társulás egy más, egy tőle idegen cél kedvéért történik. A házasság mögött a nemi ösztön lappang: az államot a biztonság gondolata teremtette meg és tartja fenn stb., stb.: talán önzetlen, öncélú barátság sem létezik (ilyenkor is csak saját szellemi kedvtelésünket akarjuk kielégíteni). E racionalizáló gondolatok szem előtt tévesztik az állandó, vagy állandóan visszatérő társas viszonyok sympathetikus alapjellegét. A társas ösztöntől meghatározottan első sorban társat keresünk, s csak utólag eszmélünk a társulás belső tartalmára. Állam a biztonság gondolata nélkül is keletkezne, mert a gyenge önkénytelenül, gondolkodás nélkül veti magát a hatalmasnak alá. A szerető a szeretettel egy akar lenni, s ez a vágy, mielőtt fokonyként magasabb és magasabb eszményhez csatlakozott, már kezdettől fogva élte (Platon Erosa). A «tisztá társulás» fogalmához nem akként jutunk el, hogy minden életérdeket lehámozzunk róla, ellenkezőleg: az önként fellépő kereteket mind szellemibb tartalommal kell kitöltenünk, ha a társulás művoltát «tisztán» óhajtjuk látni (Spann, *Gesellschaftslehre*, 254.). Ha közvetlenül csak az államot vagy a nemzetet akarom is, evvel egyúttal közvetetten mindazt is akarom, aminek az állami vagy nemzeti lét az előfeltétele, s mindazt, ami e létől függ, úgy biztosítom a leghatásosabban, ha az államot és nemzetet közvetlenül akarom. Mennyivel jobban tudta ezt Platon, mennyivel mélyebben fedte fel a társas élet alapjait, mint a Simmel-féle «játék», a «reine Geselligkeit» gondolata!

szellemével és közvéleményével. Olyan alakulat mindez, mely lélektani szempontból egy sajátos célképzeten nyugszik. Sajátossága e képzetnek abból áll, hogy tartalmát nem az egyénnek valamely, társas kapcsolatoktól függetlenül is elképzelhető, mert ezektől függetlenül is fennálló szükséglete szolgáltatja (pl. tudományos, művészi, erkölcsi, gazdasági stb.), hanem magoknak a társas kapcsolatoknak gondolata. Társas irányú, koinotelikus célképzetnek nevezem az ilyet a monotelikussal ellentétben, s koinotelikus rendszereknek az általa létesülő alakulatokat és intézményeket. A fogalmak tisztázása végett hangsúlyozom, hogy a cél és nem talán a keletkezés különbségéről van szó. A tudomány, a művészet, az erkölcs sem jöhet létre társas feltételei nélkül, az egyénnek — hogy úgy mondjuk — légüres terében. De «cél» a subjectumot illetőleg egészen más a tudománynál vagy az erkölcsnél, mint pl. az államnál. Minden társas feltétele ellenére, a tudomány mégis csak az egyes embert akarja, tudja csak az igazság eszményéhez közelebb hozni és az erkölcs csak az egyes embert az erkölcsösség részesévé megtenni. A tudomány ekként a tudóssá, az erkölcs az erkölcsös emberré personificálódhatik. Ezzel szemben az állam mindenkor subjectumok kölesönössége marad; a «jó polgár» már monotelikus (erkölcsi) ideál. A koinotelikus rendszerek alapszáma szükségképen a pluralitás; a monotelikusoké a singularitás, még az esetben is, ha mindenkínél egyformán jelentkező szükségleteket (pl. gazdaságiakat) fejeznek is ki vagy egyformán kötelező követelményeket (pl. erkölcsieket) támasztanak. Az elkülönülésnek kellő elméleti kifejezése, hogy a koinotelikus rendszerekkel egy külön tudományág foglalkozik: a sociologia (amelynek mennyivel több becsülete lett volna — legalább is a classikus philologusok szemében — ha a hybrid alkotású sociologia helyett koinologiának nevezték volna el!).

E szétválasztás alapján culturbölcsészeti szempontból különös nehézséget támaszt a nemzetnek s vele kapcsolatban a nemzeti műveltségnek fogalma. Megállapításunk szerint a nemzet csak egy culturtag a koinotelikus rendszerek egészében; de másrészt — mint ezt a mai elmélet tanítja és a

gyakorlat igazolja — az összes culturtagok foglalata is. Mert a nép fogalmával szemben a cultura teszi a nemzet eszméjét teljessé; nemzet a maga műveltségének megvalósítására öntudatosan törekvő nép. De akkor miként egyeztessük össze az ellentétes meghatározásokat; hogyan lehet ugyanaz a dolog cultur rész és culturegész egyúttal? Olyformán, hogy a nemzetet csak bizonyos vonatkozásban és határig fogjuk culturegésznek tekinteni; csak amennyiben a tudománynak, művészetnek, erkölcsnek, egyszóval a műveltségnek származás és néplélek által meghatározott megnyilatkozási formáiról és eredményeiről van szó. E gondolat kettős követelményt rejt magában. Először azt, hogy a nemzeti műveltség tartalmában nem lehet ellentétes az egyetemessel; másodszor azt a követelményt, hogy fölőlegessé sem teheti az egyetemest. A nemzeti culturánál a «nemzetin» van a hangsúly; a nemzet az a gyűjtőlencse, amely minden culturális törekvést a maga üvegtestében fog fel és ezen bocsát keresztül. De ezzel csak színt adott a culturának, melynek extranationalis (nem internationalis!) alapjellegét annyival kevésbé tagadhatja, mert vele magát a culturát is megtagadná. Viszont, hogy a culturának — épp saját eredményeinek érdekében — erre a nemzeti prizmára szüksége van, ezt az emberiségnek egész fejlődése bizonyítja.

Tehát irányt, határt az egyetemes cultura fog szabni a nemzetinek, s nagy általánosságban az fog ítélkezni érdeme felett is. Hogy a nemzetközi culturától jól megkülönböztessük, érdemes lesz fogalmáról egy pár szót szólni. Két-félét érthetünk rajta, illetve két dolog kapcsolatát. Egyrészt olyan ideált, amely általános emberi természetünkön és azon gondolati vonásokon épül fel, amelyeket a culturtárgy általános fogalma követel (pl. minden állam az állam fogalmához kötött céloknak, feladatoknak és formáknak megfelelően keletkezik és fejlődik); másrészt a tudományban, a művészetben, az erkölcsben stb. a lezárt érvényű, végső eredményekre való törekvést, illetőleg magokat az eredményeket nevezhetem egyetemes culturának. Mert vannak tudós tételeink, amelyek bizonyíthatóan örök igazságok fognak maradni és vannak erkölcsi elveink és szabályaink, melyekhez erkölcsi érzékünk

az örökkévalóság jegyében ragaszkodik. Utóbbiakat a skepsis kikezdeheti ; de ez nem tántoríthatja meg az egészséges erkölcsi magatartást és a történetbölcészeti belátást ; ez a belátás lesz hivatva arra, hogy a subjectív érzéket általános természetű rationalis okokkal igazolja (v. ö. : *Az erkölcsi értékek a történetben* c. fejezetet). Az egyetemes cultura az emberi haladás folyamán mindig gyarapodni fog ; de anélkül, hogy tőle idegen culturelemeket (elsősorban nemzetieket) bármikor is fölöslegessékké tehetne, s egy zárt-körű, magában elégséges culturegésszé alakulhatna. Az egyetemes cultura — szerves egésznek képzelve el — csak in idea létezik ; mert a valóságban csupán nemzeti és nemzetközi culturák vannak, amelyek váltakozó mértékben és jelentőségben foglalják az egyetemest magokban. Nem minden culturrésze lehet egyformaképen állítani, hogy mentől több benne az egyetemes, annál fejlettebb nemzeti vagy nemzetközi culturával lesz dolgunk. Miként végül is minden cultura, az egyetemes — még pedig közvetlenül — az egyéni lelkek által megnyilatkozó általános emberi szellemben gyökerezik, azaz abban, ami általános természetünknek és az elismerést követelő érvényességeknek közös eredménye.

Ami a nemzeti és nemzetközi culturákba való szétválasztást illeti, ez sem egészen helytálló ; mert minden valóságos cultura nemzeti is, nemzetközi is. A nemzetközi kiegyenlítődések sohasem lehetnek annyira egyöntetűek és általánosak, hogy minden nemzeti jelleget eltüntessenek ; viszont a nemzetek sohasem zárkozhatnak el annyira egymástól, hogy a kölcsönhatás közös culturális vonásokban kifejezésre ne jusson. Mai európai civilisatióink a nemzeti eszme virágkorát éli, telve a nemzetközi multnak eleven emlékeivel és a mind gyorsabb és gyakoribb érintkezésnek újabb és újabb nemzetközi eredményeivel. Aki a mai nemzeteket túlzással csak culturális elkülönöttségekben tudja vagy szeretné látni, az gondolja meg, hogy egyetlen nemzetközi közösség : a keresztény vallás többet jelent műveltségökben az összes nemzeti tényezőnél. A nemzetközi kapcsolatoknak e nagy jelentőségénél fogva a koinotelikus rendszerek között

szükségképen helyet foglalnak majd azoknak intézményes formái is : a különböző fokú állami szövetségek (a hegemonia többé-kevésbbé codificált alakjában, a birodalom : az annectált részek gyarmatállapotától elszakadásig érett autonómiájukig, a fegyverbarátság támadás esetére, a véd- és dacszövetség, az államszövetség a szövetséges államot jelentő centralisatióig stb.). Államközi és nemzetközi csak ott esik össze, hol a nemzet már a maga egészére ki tudta terjeszteni az egységes állami szervezkedést. Ahol ez még nem eset, vagy a történeti petrificatio következtében nem is lesz az eset (Svájc). ott egyetlen nemzet körén belül is fordulhatnak elő államközi viszonylatok. A nemzetköziség feladata a nemzeti culturát az elzárkozottság veszedelmétől megóvni, s az egybevetések és kiegyenlítődések útján az egyetemeshez közelebb hozni ; a hazafias érzésnek és a történelmi realismusnak a hivatása, hogy a nemzetköziség utopisztikus módjaira figyelmeztessen. A «nemzetek szövetségét» — az államközi társulásnak a legújabb és legmagasabb forumát — mi magyarok mindenestre majd csak a nagy «jóvátétel» (a más értelemben oly sokszor hangoztatott «reparation») után fogjuk örömmel üdvözölni.

Az egyetemes, a nemzetközi, a nemzeti cultura — mint minden érték — az öncéluság kérdését rejti magában. Ezt különben a koinotelikus rendszerekkel szemben is fel lehet vetni, általánosságban és különös jogosultsággal. Mert a rendszerek — a monotelikusok mellé állítva — láthatólag formális jellegűek. A társulat csak keret azon tartalom megvalósítására, amelyet a szellemi törekvések valamely monotelikus rendszerétől kell kölcsönvennie. A tudományos egyesület ép tudományt, a gazdasági anyagi javakat, az egyházi vallásos életet akar teremteni ; s mintha a nemzetnek és államnak létjogát is az a mérték szabná meg, amellyel az efajta cultura megteremtésén fáradozik. A társulatot a jog szervezi testületté ; a jog a koinotelikus rendszerek sajátos «léggöre» ; de lényegében a jog is forma, mellyel a főhatalom az egyeseknek egymáshoz való viszonyát állapítja meg, s ahol a tartalmat megint idegen területről kell kölcsönkérni : az erkölcsi felfogás világából. Nem minden ok nélkül

nevezhetné valaki modern sophistáknak azokat a sociologusokat, akik a társas élet összefüggéséből szeretnék az egész emberi szellemet leszármaztatni és így megmagyarázni. Már Platon tudta, hogy a jónak nem az állam az előfeltevése, hanem hogy épp ellenkezőleg : az állam ideáját is csak úgy találjuk meg, hogy a jót helyezzük a középpontjába. Még az esetben is, ha magasabb cultura nem jöhet létre vagy tartósan nem állhat fenn a koinotelikus rendszerek támogatása nélkül, sőt ha így ezek magok is a culturfejlődés részeseivé és részeivé válnak : a végső célt nem ők jelentik, hanem az jelenti, amit támogatnak. De lehet-e ilyformán akár a nemzetnek, akár az államnak öncélúságáról beszélni?

Nemzet már is culturával egyértelmű, mert ennek cél-tudatossága a nemzet fogalmában is benne rejlik. Hogy minő módon, fokozatokban és tempóban valósítja meg egy nemzet a maga culturideálját, annak megítélésére, elítélésére semmi-féle culturphilosophia nem rendelkezik eléggé biztos érték-mérővel. Ha valaki az egyes személyt öncélnak tartja, talán az isteni kiválasztás alapján vagy az erkölcsi tökéletesedés reményében, az bizonyára csak nagy következetlenséggel tagadhatná meg ugyanazt a charaktert egész nemzetektől. A való élet nem sokat törődik a létjogosultság elméleti kérdéseivel ; a természet az önfenntartás ösztönével ruházta fel teremtményeit ; s a hazaszeretet minden rationalisáló keresgélés nélkül saját magában érezi a maga igazát.

A koinotelikusok rendszerek nem bizonytalanul, összefüggéstelenül, hanem szervezetként, mint egymást feltételező és kiegészítő tagok alkotó részei a culturának. A családra szüksége van a műveltségnek, mert a fajfenntartásnak : a folytatólagos emberkészletnek és a gyermeknevelésnek. a szellemi continuitásnak biztosítéka. Nemzet nélkül nem lehet el a cultura, mert szükségképen az együttélés által kifejlődött lelki sajátságok és készségek fogják az ő munkáját elvégezni. Az állam a legfőbb őre és szervezője a társas életnek, s ez által akarva, nem akarva egyúttal mindannak is, ami belőle származik. Az államnak rendeltetését különböző korok és cultur-viszonyok nagyon különbözőképen határozták ugyan meg ; de csak önképzelgő, irreális elmélet képzelhette, hogy azt a

«rendőri» kötelességekre lehet összeszorítani, lefokozni. Épp az újabb politikai fejlődés mutatta ki, hogy az államnak sok olyat kell feladatául vállalnia, amit egy liberális korszak — a darwinistikus élet-halálharenak hangoztatásával — a szabadverseny prédájául hagyott meg. De azért annak is igazat fogunk adni, aki a helyett, hogy az «ölbe tett kéz» kényelmes eljárását követné és mindent az államtól várna, a «társadalom» nevét tartja friss emléken és annak a vállalkozási kedvére appellál («társadalom» ily értelemben az, amit «nagyközönségnek» mondtunk, az állami közösségben, tágabb fogalmazással: a culturegységben együttélők, amennyiben az állami szervezettség tényétől elvonatkoztatunk).

A családban és nemzetben több van a természetesből, az önkénytelenből, a változtathatlanul adottból; az államban több az intézményesből. A koinotelikus céloknak — a monotelikusokkal szemben — az intézmény a sajátos alkotásuk; intézményeket szervezni, fenntartani, módosítani az ő sajátos munkakörük. Ahol tudományban, művészetben intézmények létesülnek (egyesületek, akadémiák, iskolák, egyetemek stb.), ott a koinotelikus rendszerek behatolásával van dolgunk tőlük idegen területre; a tudós, a művész a szervezőnek adott helyet. A szabad alkotással ellentétben a szervezés kész erők tömörítését, csoportosítását, ökonomikus felhasználását jelenti. Ez az ellentét a legmélyebb oka annak, hogy miért rossz politikus a poéta, s hogy miért csak másodrendű tudós a vérbeli administrator. De azért hibás eljárás lenne itt, ez ellentétben keresni a motivumot a cultura és civilisatio elkülönítésére (Spann ellen). A társadalmi, politikai életnek jó szervezettsége, a szövetkezésnek mindjobbban önkényes és céltudatos formák közt végbemenő terjeszkedése, nemcsak szorosan a culturához tartozik, de egyszersmind a kulturális haladásnak egyik előfeltétele. A civilisatio fogalmát majd inkább a gazdasági élettel és életszokásainkkal kapcsolatos technikai tudás túltengő uralmában fogjuk keresni.

A koinotelikus rendszerek után vegyük most a cultura másik nagy csoportját, a monotelikusat vizsgálat alá. A leg-szükségesebbet tudjuk már róla épp ellenpárjának ismerete alapján ; tudjuk, hogy itt nem társulatok fenntartásáról vagy létesítéséről van szó, hanem azoktól függetlenül fennálló egyéni szükségletek kielégítéséről és értékek megvalósításáról. A lényegen nem változtat semmit, hogy ez is a társas élet keretei közt megy végbe, annak feltételeitől és követelményeitől meghatározottan ; hogy a monotelikus rendszerek mögött is, mint a cultura egésze mögött, a «társadalomnak» az a kisegítő ideális fogalma rejtőzik, amely határozatlanul és az összefüggések differentiáltsága nélkül képzel el azt az együttélést, amelyet a valóság bizonyos számú és fajta emberek bizonyos módú együttélésének tüntet fel. Már hangsúlyoztam, hogy nem a monogeneia, hanem a monoteleia a kérdés. A gazdaságnak pl. bizonynyal épp oly sok és szövevényes társas feltétele van, mint bármiféle társulatnak ; de a gazdaság közvetlenül mégis csupán az egyén célja, eredményeivel csupán a személy rendelkezik, a társulat csak personificáló átvitele mint «jogi személy» (ahol ilyen átvitel nem közelfekvő, mert nem imperatív anyagi követelmény, pl. az erkölcsben, vagy ahol egyáltalán lehetetlen, mint a tudományban, ott a monotelikus jelleg még szembeszökőbb). Viszont megfordítva : a koinotelikus lehet monogenikus ; midőn pl. egyetlen nagy embernek, politikusnak vagy hadvezérnek köszöni az állam a maga létrejöttét. A monotelikus rendszernek elmélete, ha szigorúan vesszük, nem tartozik bele a sociologia tudományába : ez csupán a társulatokkal bajlódik. Amazok vagy külön disciplinák tárgyai (tudomány-elmélet, æsthetika, ethika, gazdaságtan stb.) vagy összefüggésükben egy culturphilosophiának nyujtanak elméleti feladatot (illetőleg egy történetbölcsezetnek a retrospectiv szemlélet szögéből nézve). Reájuk a sociologia csak annyiban lesz tekintettel, amennyiben társas feltételeik is kerülhetnek a vizsgálódás homlokterébe.

Mínhogy a monotelikus rendszerek — az egyén társas szükségleteit nem tekintve — annak életcéljait meghatározó egyéb szükségletein nyugosznak (individualis életcélok a

sociálisokkal szemben), számszerint annyi monotelikus rendszer lesz, a hány fajta ilyen szükséglet van, illetve a hány ezek közül zártkörű rendszer kialakulására alkalmat nyújt. A nagyvonalú schematizálás teljes tudatában három monotelikus szükségletcsoportot különböztetünk meg : a vitalismus, a gazdálkodás és az idealistikus szellemi tevékenység csoportjait. Nézzük most mindegyiket külön-külön a kulturális élet tagozódásának szempontjából.

1. Mivel emberek vagyunk, valami módon táplálkozunk, ruházkodunk, lakunk, teszünk vesziünk, pihenünk stb., stb. E közvetlen életmegnyilatkozásokat és szükségleteket foglalom — Spannt követve — a vitalismus közös neve alá. Egymásra vonatkozásuk alig fog olyan eredményhez vezetni, amelyet a logikus a rendszer nevére érdemesítene. De az ethnographus, a historikus mégis jó okkal keresgéli össze és vizsgálja meg egymással kapcsolatban a különböző életszokásokat. Ezek csak fejlettebb kulturális viszonyok közt öltik a tervszerűség jellegét magukra, midőn bennök az utánczás és divat törvényei lépnek fel szabályozókul, vagy midőn magasabb culturrendszerekkel jutnak összeköttetésbe (pl. a táplálkozás a tudománnyal, az építkezés a művészettel). Az életszokásokkal sokszorosan összefüggenek, de alaptermészetüknél fogva mégis a koinotelikus csoportba utalandók a társas érintkezés szokásai (barátkozás, szerelem, udvariasság, társas szórakozások stb.). A tervszerűség és rendszeresség jellegét ezek is csak olyan műveltségi viszonyok között veszik fel, hol magasabbrendű culturszervezetekre, főleg társulatokra támaszkodhatnak ; tehát hol a társas érintkezésnek : a társalgásnak, szórakozásnak stb. állandóan visszatérő alkalmatosságai és külön helyiségei vannak. (A népszerűsítés célját szolgáló úgynevezett «culturhistoriák» színvonalára jellemző, hogy főleg az élet és társas érintkezés szokásaival foglalkoznak ; szürkébben ugyanezt teszik az iskolákban forgatott «régiségtanok».)

2. A testi, közvetve a lelki szükségletek kielégítése is gazdasági javakat feltételez. A gazdaság azon cselekedetek összege, amelyek értékes anyagok beszerzésére, átalakítására (gyarapítására) és elosztására irányulnak. A gazdálkodás

culturális jelentőségét nagyban fokozza, hogy jogi személyek nevében is lehet, néha kényszerű módon kell is gazdálkodni (államháztartás). A sociologust a munkamegosztásnak kérdése fogja a gazdaságban kiváltképen érdekelni, mert többnyire sok ember szervezését jelenti a cselekvésmódok különbségei alapján, de ugyanazon cél szolgáltatában (ez egyszersmind a mai sociális kérdésnek gyökeré). A gazdasági életben szokásos eljárásmodok a technika körébe tartoznak; technikai az a tudás, mely mögöttük áll és dirigálja őket. Ezt a tudást a tudománytól mindenkor jól megkülönbözteti az a körülmény, hogy végső célja sohasem maga az elmélet. Technikának, technikai tudásnak nem csupán a gazdaságban van nagy szerepe; legalább is ugyanannyi van a közlekedésben és hírszolgáltatban (ezekről alább). Modern civilisatióunk a technikán nyugszik; civilisatio azért — a culturának lényegesebb és mélyebb gyökerű formáival szemben — mert csak az élet felszínét érinti és eredményei primitív viszonyok közé is könnyen átplántálhatók (a szerecsen-király mancssettája!).

3. A magasabbrendű szellemi organisatiók: a vallás, a philosophia, az erkölcs, a tudomány és a művészet. Ezek közül csak a philosophia értelme lehet vitás. Ha azon nem értünk egyebet, mint az emberi ész által hozzáférhető fogalmaknak végső fokon való tisztázását (úgynevezett fogalmi philosophiát), akkor a bölcészet a tudomány körébe tartozik. Önálló culturrész csak akkor lesz, ha külön emberi szükségletnek, a metaphysikainak felel meg. Ugyanennek a szükségletnek tesz a vallás is eleget; de más módon, más eszközökkel. A vallás érzelmi alapon fejti meg — a maga számára véglegesen — az istenség kérdését; a metaphysika a képzelőtehetség által támogatott értelem útján keresi ugyanazon probléma megoldását, amely megoldás azonban — belső természeténél fogva — minden esetben csak megoldási lehetőség marad.

A fönt felsorolt öt rendszernek közös vonása, hogy mindegyiknek egy-egy eszmény jelöli ki végső célját. A vallás és philosophia az isten eszményét törekszik megragadni; az erkölcs a jóság, a művészet a szépség ideálját megvalósítani; végül a tudomány az igazságot keresi.

Ez okból közös néven idealistikus rendszereknek nevezhetjük őket, s a rájuk vonatkozó célkitűzést : ideotelikusnak. Az ember szellemi életének súlypontja benők rejlik. E tekintetből annyival fontosabbak minden egyéb culturális igyekezetnél, hogy uralmukat — az európai nemzetközi jognak egy, sajnos, elmúlt terminusát híva emlékebe — az öt szellemi «nagy hatalom pentarchiájának» mondhatnók. Akik ma nálunk «szellemtörténetről» beszélnek, akaratlanul is a rájuk vonatkozó történelmi ismereteknek synthesisét keresik, ha tán nincsenek is mindig tisztában avval, hogy a jelszóvá degradált hagyatékot közelebbről hogy is értelmezzék.

Végigtárgyaltuk a koinotelikus és monotelikus cultur-rendszereket. Nem sokat kell kiegészítésképen az eddigiekhez hozzáfűznünk. Hogy emberi társulatok keletkezzenek, s hogy ezeken belül a társas élet egész gazdagsága kibontakozhassék, kisegítő, közvetítő eszközökre is szükség van (Spann). Ilyen eszközök foglalatja a nyelv (az élő beszédnek és az írásnak formájában); rendeltetése az, hogy a «lelkek kicserélődését» közvetítse. A nyelv mellé állíthatjuk — a benne rejlő cél rokonságának alapján — a helyváltoztatás eszközlőjét : a közlekedést (a beszéd és írás által is «közlekedünk» egymással). Nem magát az actust értem itt ezen; hanem azon intézmények összegét — anyagi velejáróikkal együtt — amelyek a közlekedés szolgálatát végezik (utak, vasutak, a hajózás eszközei stb.). A közlekedéshez csatlakozik a hírszolgálat, amely gyakran a közlekedés eszközeit használja fel; de modern civilisatiónkban külön módokkal is rendelkezik (sürgönyzés, telefonálás, radio-közvetítés), s többnyire a hangok vagy írásjegyek segítségére szorul, de nem szükségképen (képeket, mozifelvételeket is állíthatunk a híradás szolgálatába). A nyelvet, a közlekedés és híradás intézményeit mint cultur-rendszereket középen álló, közvetítő jellegöknek megfelelően mesotelikus rendszerek néven helyezzük el a koinotelikusok és monotelikusok közé. Bár a socialis szükségletekkel sokszoros vonatkozásban vannak, ezeknek mégis inkább eszközei, mintsem közvetlen kielégítései. Hogy azután a nyelv — a culturális fejlődés folyamán — a nemzeti összetartozás záloga is lesz és irodalmi

szerepénél fogva a legtöbbet jelentő æsthetikai forma is, az más lapra tartozik, az metabasis eis allo genos, az nem változtat a beosztást meghatározó alapjellegén.

Fejtegetéseim eredményeképen a következő táblázat szemléltesse a cultura tagozódását :

Társadalom — Cultura.

Koinotikus rendszerek (az egyén társas szükségletei)	a) 1. <u>Nemi közösség. 2. Nép. 3. Nemzet.</u> Faj.
	b) 1. <u>Állam. 2. Állami szövetségek.</u> Jogforrás.
	c) 1. <u>Család (és egyéb vérségi közösségek). 2. Rendek. 3. Egyház (felekezetek, szekták). 4. Magántársaságok.</u> Jog.
	d) 1. <u>Nagyközönség: közszellem, közvélemény. 2. Osztályok. 3. Politikai pártok.</u>
	f) <u>A társas érintkezés formái és szokásai (barátság, társaság, stb.)</u>
Mesotikus rendszerek (a szellemi és anyagi közvetítés eszközei)	1. Nyelv (élőbeszéd, írás). 2. Közlekedés. 3. Hírszolgálat.
Monotikus rendszerek (az egyén individualizáltságának szükségletei anyagi és szellemi téren)	1. Életszokások. 2. Gazdaság — technika.
	3. a) Vallás.
	b) Philosophia.
	c) Erköles.
	d) Tudomány.
Idealiztikus rendszerek	e) Művészet (irodalom).

HORNYÁNSZKY GYULA.

JÓKAI NÉGY FELKÖSZÖNTŐJE.

Jókai Mór 1885. évi február 1-én Kolozsvárra utazott, az *Arany ember* bemutató előadására.

A *Magyar Polgár* című hirlap számára gyorsírással leírtam Jókainak minden szavát, melyet a megérkezéstől kezdve elutazásáig mondott. Leírtam azon szavait is, melyeket a díszebéden mondott, a Belmonostor-utcai redoutében, abban az épületben, hol az Uniót kimondták.

Nekem öröm volt ez : Jókai éppen gyorsírónak való szónoknak született. Szép, magas alakjával kimagaslott a vele együtt ülők sorából, élénk, kék szemeiből jóságos tekintet áradt, hangja pedig annyira érces csengésű volt, hogy azt mindenki meghallhatta. Emellett előadása nyugodt, mérsékelt volt s bár mindenik felköszöntőjét rögtönözte, azok mindenikében aranyos kedélyének humora csillogott annyira, hogy a díszebéd közben el is nevezték *Arany ember*nek.

A díszebéden elmondott négy felköszöntőjét közlöm itt gyorsírói feljegyzéseim alapján. Az első pohárköszöntőben a város polgármesterének, a harmadikban Szász Béla egyetemi tanárnak felköszöntőjére válaszolt, a másodikat és negyediket a jelenlevő közönségnek minduntalan felhangzó kívánságára mondotta.

I.

Tisztelt Uraim! Önkéntelenül jut eszembe az a régi adoma ittlétem alatt, amidőn a már hanyatlóban levő Hellasnak egyik hazafia vitatkozott egy rómaival, azt mondván : Minden bölcsesség, minden műveltség innen, mitőlünk ment ki, Hellasból ; mire a római azt felelte : annyira kiment, hogy

nektek alig maradt. Eszembe jut ez, midőn azt mondják : Kincses Kolozsvár. Igaz, hogy Kolozsvár annyi kincset osztogatott a nagy magyar hazának, innen ment ki anyagi, szellemi, szabadságbeli kincse az egész országnak, hogy utoljára Kolozsvárnak alig maradt.

Nekünk magyaroknak pedig nemcsak az áll érdekünkben, hogy Magyarország lételének demonstrálására egy nagy Budapestet, egy nagy metropolist alkossunk meg. De érdekünkben áll, hogy Erdély lételének demonstrálása végett egy erős központot, egy Kolozsvárt is alapítsunk. Értik ezt azok, akik érteni akarják. És nem mondhatjuk, hogy az alkotmányos korszak alatt a törvényhozás, a kormány nem igyekezett azon, hogy ami Kolozsvárról szétszivárgott az egész magyar hazára, ismét visszaszivárogjon : hogy Kolozsvár ismét a műveltségnek, a tudománynak akropolisza legyen a kis Erdélyben.

Szellemben nem volnánk szegények most sem ám. Hanem amit tegnap a színpadi világítás mellett mondtam s amit most a belső illuminatio mellett ismétlek, az, hogy első a szellem.

A szellemre nézve azonban azt mondják : könnyű neked itt beszélni a terített asztalnál, hol tégedet megtraktálnak jó ételekkel és italokkal s te azért megfizetsz szellemmel és poésissal. De jönnél csak oda, ahhoz a másik asztalhoz, hol az adópótlékot tránsirozzák! Ott meglátnád, hogy erre a szóra : adó, csak egy kádentia van, a megadó. Hiszen nemcsak Isten igéjével él az ember, hanem kenyérrel is. Az anyagi hatalomnak, az anyagi erőnek a központosítása Kolozsvártt — ez lenne feladata annak, aki Erdélyt, mint Erdélyt, épen, hatalmasan, elsajátíthatatlanul meg akarja tartani Magyarországnak.

Hanem azt mondta Szent Nepomuk a segélyért kiáltó vízbeesettnek : Én, fiam segítlek, de ússzál magad is. Tehát ússzunk magunk is és iparkodjunk feltalálni a segédeszközöket, amelyekkel partra juthatunk.

Én, midőn pohárt emelek ezen derék, híres és rám nézve nagy beccsel bíró főváros lelkes polgáraiért, ezt nem tehetem anélkül, hogy annak vezérférfiaira, különösen polgármesterére poharat ne emeljek. Neki és társainak feladatuk, hogy Kolozs-

várból azt alakítsanak, amit mindnyájan kívánunk, hogy alakuljon e fővárosból.

Isten segítse őt és polgártársait ezen nagy és hazafias munkájában.

II.

Tisztelt ház! Nem tévedtem, mert tisztelt ház az, ahol ily díszes lakoma van. Több szónok az általános tárgyaláshoz nem levén felírva, a további részletes tárgyalásra tartván fel az ezután következőket, — elnökiileg kimondhatom, hogy a szőnyegen levő tárgy általánosságban elfogadtatott. Tudniillik az, hogy én nekem élni muszáj. Szó ami szó, nem tagadom, hogy nagyon szeretném megérni a milleniumot. Jelen lenni azon a nagy riadalmon, mit a magyar nemzet fog hallatni, midőn ez ünnepélyt megüli, azért is, hogy elmondhassam, hogy mi öregek, akik kötelességünket teljesítettük s akiket az Isten még továbbra is élni enged, — abban a gyönyörűségben részesülünk, hogy látunk egy új nemzedéket, melyre megnyugvással mondhatjuk, hogy jobb lesz, mint mi voltunk. Az új Magyarország más, mint volt a régi. Sokkal jobb, okosabb, erősebb. Ebben a megnyugtató tudatban hajtjuk le fejünket egykor örök álomra.

Amint az eddigi szónoklatokból kivettem, azt találtam, hogy Önök közt általános megegyezés történt aziránt, hogy politikáról nem fognak beszélni. Azonban engem, mint más város lakóját, az Önök statutumai nem köteleznek.

Én tehát bátor vagyok azokért emelni poharat, akik a legjobb politikát csinálják az országban.

Kolozsvár városának azon feleért emelem poharamat, mely nincs ugyan beírva a választók névsorába, de azért mégis azoknak a választásáért szoktunk esengeni legjobban. Ez a fele a közönségnek az, mely ami háborúnkban ugyan közkatonai helyet nem foglalhat, de vezéri helyet igen is. Ők azok, akiknek commandószóra engedelmeskedni szoktunk, s akiknek a zászlóikat nagyon híven követjük.

Emelem poharamat Kolozsvár város hölgyeire, azokra, akik valóban a legjobb politikát csinálják: a szeretet poli-

tikáját, a család, az emberszeretet és a hazaszeretet szent-háromságának politikáját!

Az Isten tartsa meg őket, éltesse és tegye őket boldogokká. Éljenek Kolozsvár hölgyei!

III.

Tisztelt Társaság! Elöttem üressé vált palack indokolja azt, hogy én most elkezdek dicsekedni. Legelőször dicsekszem azzal, hogy ebben a szent februárius hónapban töltöm be a hatvanadik évemet. Másodszor dicsekszem azzal, hogy tizenhét éves koromban végeztem iskolai pályámat. És mindig első eminens voltam. 17 éves koromban írtam első drámámat és regényemet. Már most kezdődnek az alábbvaló hajtások. 43 év óta folytonosan pótolom azt, megfeszített tanulással, amit 17 éves koromig elmulasztottam.

Roppant tárház előttem az, amit mindennap el kell, hogy hódítsak. Hasonlítsuk össze mostani fejlettségünket boldog aranykorbeli ifjúságunkkal, akiknek mindenhez volt időnk, legkevesebb a tanuláshoz — és valóban meg kell hajolni nekünk öregeknek az utánunk jövő fiatalok előtt. Mert ha ők lelkiismeretesen és Istentől nekik adott talentumuk felhasználásával igyekeznek azon a téren, mely most már mindenféle tanintézetekben meg van nyitva, előrehatolni, — akkor ők azt a pályát, melyet mi késő bánatunkra futunk be, azt ők iskolájuk bevégeztével mindjárt meg fogják találni. Ez a mi mostani tanintézeteinknek érdeme.

Végzetlen nagy a különbség az én ifjú korombeli — pedig, mondhatom, hosszú időt tudok átölelni emlékezeteimmel — és a mostani tanintézetek közt.

Azért nem vétkezem, az alkalmat ha megragadom, hogy poharamat emeljem Kolozsvár város egyik legnevezetesebb, a cultura egyik leghatalmasabb táborkaráért: a kolozsvári egyetem tanáraiért és az egyetem közkatonáiért, a fiatalságért. Ez a tábor engedi felvennünk a keztyűt Európa nemzeteivel szemben. Ez a tábor fog vezetni minket az új harcra.

Éljen a fiatalság és az egyetemi tanári kar!

IV.

Az előttem szóló elvette tőlem a szót, mert nekem lett volna kötelességem felköszönteni az én legkedvesebb barátait, a színészeket. De szerencsére az én barátom hagyott egy hézagot, ahova befűrhaszam magamat. Nem említette a színésznőket. Ismételve azt, mit már egyszer elmondottam, nem mulaszthatom el, hogy poharamat ne emeljem azon nőkért, kik az én gyarló darabomnak a sikert kívívták.

Mély hálámat és köszönetemet fejezem ki irántuk és egyuttal a művész-társaság minden tagja iránt. Éljenek művész barátaink!

Amint az első felköszöntőt leírtam, a gyorsírásból rögtön átírt szöveget gyorsan a nyomdába vitték, ott kiszedték, s beillesztették a már kész és nyomásra váró lap utolsó hasábjába, a Jókairól szóló tudósítás folytatásaképen. Rendes idejében, esti 5 órára (mikor a díszebéd még javában folyt) a lap már meg is jelent.

Az első példány természetesen Jókai kezébe került, ki elámult ezen valóban amerikaias gyorsaságon. A leleményes szerkesztő munkámat honorálni akarván, azt a kérdést intézte hozzám, mit kívánok munkámért. És tiszteletdíjúl azt kértem, legyen szíves bemutatni Jókainak. Ajtai K. Albert szerkesztő még a díszebéden készséggel bemutatott s a nagy író kézszorítással fejezte ki meglegedését.

A Petőfi-Társaság egyik díszebédjén láttam évek multán utoljára Jókait. Én nem mertem megismerni, ő azonban emlékezett, hogy én voltam a kolozsvári gyorsírója. Nekem ez jól esett, mert meggyőződtem arról, hogy a nagy író nemcsak arra tud visszagondolni, ami nem történt meg, hanem arra is, ami megtörtént.

GOPCSA LÁSZLÓ.

A DUNA NEMZETKÖZI JOGA.

Évtizedek óta írnak és beszélnek a «Duna-kérdés»-ről a diplomaták és publicisták egyaránt. «La Question du Danube» és «The Danube Question» Nyugateurópában is jól ismert fogalmak, nemcsak a dunaparti államokban. Ha végiglapozzuk a Foreign Office kék könyveinek jegyzékét, számos diplomatiái iratváltást találunk, mely a Dunakérdéssel foglalkozik, ellenben ha a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv politikai és gazdaságpolitikai mutatókönyveit végigkutatjuk, évekre terjedő adatokat találunk, melyek amellet tanúskodnak, hogy a Duna-kérdés egyike volt azoknak, melyek a volt monarchia diplomatiáját állandóan foglalkoztatták. Ha pedig a nemzetközi jogi irodalomra fordítjuk figyelmünket, azt látjuk, hogy a dolgozatok túlnyomó része — vitairat, ami abból is kitűnik, hogy azok legtöbbszörre «Duna-kérdés», «Duna-probléma», vagy hasonló címet viselnek.

Lederle így ír a kérdésben legutóbb megjelent munkájában, «Das Recht der internationalen Gewässer unter besonderer Berücksichtigung Europas»: «Kein Strom hat eine so umfangreiche völkerrechtliche Literatur gezeitigt, wie die Donau, ein Zeichen für die Mannigfaltigkeit und Schwierigkeit der Rechtsprobleme.»

Az a kérdés vetődik fel ezzel szemben, hogy nem oldották-e meg a Dunakérdést a békeszerződés és a két évvel ez előtt Párisban létrejött Duna-egyezmény, mely nálunk is törvénnyé lett? Hiszen tudjuk, hogy a békeszerződések ezt a kérdést is meg akarták oldani és ezért rendelték el, hogy egy éven belül Duna-conferentia hívassék egybe, a Duna nemzetközi jogának codificálása céljából.

Hogy ezen kérdésre megnyugtató feleletet adhassunk,

aazzal kell előbb tisztába jönnünk, hogy tulajdonképen miben is áll a Duna-kérdés?

Nem régen lehet ebben a kérdésben tisztán látni. A Duna tudvalevőleg az 1856-ik évi párisi congressuson nyilvánított nemzetközi folyónak és attól kezdve szakadatlanul Bécsből irányították a congressusi határozmányok végrehajtását. Ellenben a bécsi levéltár adatai az 1848-ik évtől kezdve el voltak zárva a tudományos kutatás elől. Ennélfogva a tudományos világ rá volt utalva azon publikálásokra, melyek a bécsi külügyminiszterium sugallatára, vagy jóvoltából jelentek meg. Nem szükséges bővebben indokolni, hogy azok nem voltak kimerítőek és nem világították meg a kérdést a maga valóságában, ha tudjuk, hogy a Duna-kérdés több, mint öt évtizeden keresztül külpolitikai törekvések szolgálatában állott és ú. n. compensatiós eszközül szolgált a diplomatiában.

Azt kérdezhetnők azonban, hogy miért irányították a Dunára vonatkozó párisi határozmányok végrehajtását kizárólag Bécsből? Hiszen a congressus nem határozott ily értelemben; annál kevésbbé határozhatott így, mert oly kérdésről volt szó, mely más dunai államokat is érdekelt. De nemcsak a dunai államokat érdekelte, főleg érdekelte Angliát dunatorkolati hajózásánál fogva. A felelet nem könnyű, mert különböző viszonyok ismeretét tételezi fel. Így pl. tudni kell, hogy a dunai államok közül kizárólag Ausztriának volt dunai gőzhajózási vállalata abban az időben, mikor a congressusi határozmányok végrehajtására került a sor. Az a dunai gőzhajózási vállalat, mely a múlt század negyvenes éveiben Bajorországban és Würtembergben létesült, eladta hajóit az osztrák Dunagőzhajózási Társaságnak, Törökországnak pedig semmiféle gőzhajózási érdekeltisége nem volt ebben az időben a Dunán. Azért mondom, hogy «ebben az időben», mert a hatvanas évek végén Midhat pasa Bulgáriában létesített gőzhajózási vállalatot, ez azonban csak rövid életű volt. Ami ellenben Angliát illeti, azt látjuk, hogy a Foreign Office a congressus után közvetlenül a Ballplatzzal lépett érintkezésbe, hogy vele állapítsa meg a párisi határozmányok végrehajtásának módozatait. Mikor

pedig észrevette, hogy a Ballplatz halogatási politikát kezd, minden diplomatiái kezdeményezést Bécsre bízott, mert ez felelt meg érdekeinek. A többi államok nem sokat törődtek a Dunával. Németország felfogását legjobban abból a nyilatkozathból ismerjük meg, melyet Bismarck tett a berlini congressuson. Mikor ugyanis Ausztria-Magyarország második meghatalmazottja, báró Haymerle, a későbbi külügy-miniszter, hosszabb előterjesztést tett a Dunakérdés codificálása céljából, azzal utasította azt el magától, hogy Németországra nézve az egész Duna-hajózásnak jelentősége, mert Regensburgba alig jut fel hajó a Dunán. Abban az értelemben, mint jellemeztem. Oroszország sem törődött a Dunával. Neki az volt a fontos, mióta elvesztette a Krim háborút, hogy visszajusson a Dunatorkolathoz, már pedig ezt csak elősegítette, ha a Duna nemzetközi voltára vonatkozó rendelkezések sem nyerne végrehajtást. Franciaországnak semmi érdeke sem volt a felsőbb Dunán, dunatorkolati hajózási érdekeltsége kielégítést nyert azon a módon, amint Bécs a congressusi határozmányok végrehajtását kezelte, a külpolitikában pedig még compensatiós eszköznek sem használta fel a Duna-kérdést, hanem mindig Anglia nyomdokaiban járt. Szardinia, illetőleg Olaszország pedig még a torkolati hajózás körül is alig nyilvánított érdeklődést.

Nem lehet ellenben azt mondani, hogy a publicistika is ily keveset törődött volna a Duna-kérdéssel. Kezdetől fogva nemcsak a dunai államokban, hanem Franciaországban és Németországban is számos dolgozat jelent meg, mely állást foglalt a vitás kérdésekben. Engelhardtnak az Institut tagjának iratain kívül a francia tudományos világ érdeklődését jól jellemzi, hogy az 1910-ik évben Renault tanár kezdeményezésére Demorgny külön cursusban ismertette a Duna-kérdést és hogy a párisi egyetemen számos doktori értekezést ezen kérdésről írtak. Geffcken, Dahn és Holtzendorf vitairatai a Duna-kérdésben általánosan ismertek. Azonban éppen azért, mert a diplomatiái anyag nem volt hozzáférhető, a legtöbb esetben sötétben tapogatódnak az írók és sokszor kárba vészett a rengeteg szorgalom. Csak ritkán fordul elő, hogy egy-egy éles elméjű író enélkül is fején találja a szegyet, mint

pl. Geffcken, aki a román külügyminisztérium adatai által támogatva rámutat, hogy a bécsi Duna-politika évtizedeken keresztül az osztrák Dunagőzhajózási Társaság üzleti érdekeinek szolgálatában állott, vagy Jellinek, aki a nyolcvanas években fenforgott dunai nemzetközi jogi vitában azzal zárta le Ausztria érdekében írott vitairatát, hogy tulajdonképpen nem is jogról, hanem politikáról van szó.

De nemcsak a diplomatiái iratok voltak ismeretlenek, hanem az 1857-ik évben összeült Európai Duna-bizottság jegyzőkönyvei is. Holott ezek is számos kérdés megvilágítására alkalmasak.

Amióta azonban a bécsi udvari levéltár megnyílt a tudományos kutatás számára, teljes fényt lehet a Duna-kérdésre vetni. Tudomásom szerint csekélységemen kívül nem akadt eddig senki, aki rászánta volna magát, hogy a szóban levő adatokat felkutassa. Pedig szükségesnek tartanám. Mert ilyképen lehetővé volna téve, hogy esetleges téves véleményem helyreigazíttassék. De más szempontból is szükségesnek tekintem. Nem tudom ugyanis elképzelni, hogy a Duna nemzetközi joga tökéletesen és helyesen codificáltassék anélkül, hogy annak történetére vonatkozó adatok a codificátor birtokában legyenek. Már pedig tudjuk, hogy a Nemzetek Szövetsége a legközelebbi jövőben veszi vizsgálat alá az 1921-ik évben létrejött Duna-egyezményt a békeszerződések rendelkezéseinek megfelelően.

Nem szeretném, ha az a szemrehányás érne, hogy túlbecsülöm az általam felkutatott adatok értékét. Ezért nem elégszem meg azzal, hogy hivatkozom a mostanában megjelent Hatschek-féle *Völkerrecht als System rechtlich bedeutender Staatsakte* című nemzetközi jogi kézikönyvre, mely kiemeli *The Danube* című tanulmányomban részben közzétett adataimat, hanem rámutatok, hogy számos neves nemzetközi jogász ezen adatok hiánya folytán évtizedeken keresztül hamis tanokat hirdetett a Duna nemzetközi jogáról, melyek kétségtelenül a diplomatiában is éreztették hatásukat. Így elsősorban hivatkozom Liszt nemzetközi jogi kézi könyvére, mely nemcsak ott tartalmaz tévedéseket, hol Magyarországot alaptalanul vádolja a Vaskapu szabályozása és az ott alkal-

mazott díjszedési rendszer tekintetében, hanem ott is, hol az 1857. évi Duna-aktát érvényben levőnek tünteti fel, a Dunát semlegesnek tekinti és az Európai Duna-bizottság 1881. évi május hó 19-iki hajózási- és folyamrendőrségi szabályzatát a londoni (1883) konferencia által elfogadottnak véli. (*Das Völkerrecht, Systematisch dargestellt*, Berlin 1915. 132., 2., 66. és 115. old.). Ullmann *Völkerrecht (Das öffentliche Recht der Gegenwart)* című, Tübingában 1908-ban megjelent munkájában ellentmondás nélkül hirdette, hogy a párisi congressus állandóan helyet akart adni a nem parti államoknak a dunai hajózás igazgatásában (338. old.), minek folytán ez a tévedés a Stengel—Fleischmann-féle *Wörterbuch des deutschen Staats- und Verwaltungsrechts*, Tübingen 1911. (I. kötet 605. old.) belhajózási cikkébe is belekerült. De nemcsak a német nemzetközi jogászok követtek el ily tévedéseket, hanem a franciák és angolok is. Így pl. Chrétien *Principe, de Droit International Public*, Paris 1893, című munkájában azt írja, hogy az Európai Duna-bizottság az 1856. évi párisi congressuson nyert megbízást az *Acte Public* kidolgozására : Foignet a *Manuel élémentaire de Droit International Public*, Paris 1895, (121. old.) című kézikönyvben azt állítja, hogy az 1858. évi párisi conferentia tíz évvel meghosszabbította az Európai Duna-bizottság tartamát, Larmeroux *La Politique extérieure de l'Autriche-Hongrie* 1875—1914, Paris 1918 (282. old.) című munkájában azt hiszi, hogy az aldunai «commission mixte» tényleg összeült, Mowat pedig úgy vélekedik *The great treaties of the 19th Century* Oxford 1918, című könyvében, hogy a dunai parti államok bizottsága egyáltalában nem ült össze. (172. old.)

Mindezen tévedések jelentőségét a továbbiak folyamán fogjuk megismerni, de már most megállapítom, hogy azok legtöbbszörre arra vezetendők vissza, hogy az íróknak nem állottak megbízható adatok rendelkezésre.

*

Nem mindig volt a Duna-kérdés problematikus jellegű. Foglalkoztatta az európai diplomatiát jó ideig anélkül, hogy probléma lett volna.

Az európai diplomácia azonban elég későn kezdett a Dunával foglalkozni. Az 1815-ik évi bécsi congressus tudvalevőleg nem foglalkozott a Dunával, holott a nemzetközi folyókra vonatkozó nemzetközi jog codificálása céljából külön albizottság küldetett ki. Tudjuk azonban, hogy Oroszország résen volt, hogy a congressus ne foglalkozzék a keleti kérdéssel, már pedig a Törökország souverainitása alá tartozó Aldunára vonatkozó nemzetközi jog alkotása könnyen maga után vonhatta volna, hogy az egész keleti kérdés felvettessék. Így történt, hogy a congressuson nem esett szó a Dunáról, holott a francia delegátus, Dalberg, a Dunát is felvette az albizottságnak előterjesztett első tervezetébe.

Alig indult meg azonban a gőzhajózás a Dunán, a gazdasági élet követelményei túltették magukat azon a hiányon, hogy a Duna nem szerepelt a nemzetközi folyók sorában. Ausztria az 1840-ik évben hajózási szerződést kötött Oroszországgal, melyben kimondatott, hogy a bécsi congressus elvei a Dunára is alkalmazást fognak nyerni.

Számos elv mondatott ki a bécsi congressuson a nemzetközi, vagyis azon folyók tekintetében, melyek két vagy több állam területét szelik át, vagy elhatárolják, de ezen elvek közül minket jelenleg a hajózás szabadsága tekintetében kimondott főelv érdekel. Ennek értelmében a hajózás a parti államok részéről nem akadályozható, ellenkezőleg a parti államok tartoznak gondoskodni arról, hogy a hajózás fizikai akadályai is elháríttassanak. Ami pedig az akadályozást illeti, az nemcsak a hajózás tényleges megakadályozását jelenti a parti államok részéről, hanem akadályozást olyan díjak szedésével is, melyek a nemzetközi jogba ütköznek.

A bécsi congressus erre vonatkozó rendelkezéseinek az 1814. évi május hó 30-iki párisi békeszerződés szolgál alapul. Eszerint a hajózásnak oly szabadnak kell lennie, «... qu'elle ne puisse être interdite à personne», minek folytán «... on s'occupera des principes d'après lesquels on pourra régler les droits à lever par les Etats riverains, de la manière la plus favorable au commerce de toutes les nations». Vagyis látjuk, hogy nem arról van szó, hogy a hajózási díjak eltöröltessenek, hanem hogy mérsékeltesse. Ilyen érte-

leben rendelkezett a bécsi congressus is, amennyiben határozmányainak CXI. szakasza azt írta elő, hogy «la quotité de ces droits . . . ne pourra excéder ceux existans actuellement». A hajózás fizikai akadályainak elhárítását pedig a CXIII. szakasz írta elő.

Oroszország azonban nem tartotta meg a bécsi congressus ezen rendelkezését, vagyis nem respektálta a hajózás szabadságát egyik irányban sem. Oly díjakat szedett, melyek a fenti szakaszba ütköztek, a hajózás akadályait pedig a Dunatorkolatban nem hárította el, hanem annak eliszaposodását idézte elő.

Ilyen körülmények között élénk diplomatiái iratváltások indultak meg London, Bécs és Szt.-Pétervár között, melyek odairányultak, hogy a hajózás akadályai háríttassanak el. Oroszország azonban csak szavakban szerzett érvényt a hajózás szabadságának, mert a jogosulatlan díjszedések nem szűntek meg teljes mértékben és az eliszaposodás okozta akadályok is csak oly kis mértékben hárítottak el, hogy a hajózás csak nehézségekkel volt folytatható. Eljárása érthető volt, mert gazdaságpolitikai érdekei azt kívánták, hogy a Fekete-tenger forgalma Odessza felé irányuljon és ne a Dunatorkolat felé. Ezt nagyon jól tudták Angliában és Ausztriában s mivel az 1840. évi hajózási szerződés nem nyújtott sanctiót, azon' tanakodtak, hogy Csernavoda és Konstanza között csatornát fognak létesíteni, hogy ilyenképen lehessen Oroszország megkerülésével a Dunán a Fekete-tengerbe jutni. Érdekes adatokat nyújt ebben a tekintetben az a levelezés, melyet Lord Palmerston folytatott az osztrák külügyministriummal. A csatorna eszméje azonban nem nyert megvalósítást, nemcsak költséges volta miatt, hanem azért sem, mert a krími-háború alkalmat nyújtott a hatalmaknak, hogy a dunai hajózás szabadságának másképen szerezzenek érvényt.

Azon tanácskozások folyamán ugyanis, melyeket az 1855-ik évben, tehát még a krími-háború folyamán Bécsben tartottak, Anglia nemcsak attól tette függővé az Oroszországgal való békekötést, hogy mondjon le Besszarábiáról, hanem azt is követelte, hogy a bécsi congressusnak a nem-

zetközi folyókra vonatkozó határozmányai a Dunára is kiterjesztessenek. Ehhez mindenki, így a területileg érdekelt Oroszország és Törökország, valamint a hajózásiilag főleg érdekelt Ausztria is hozzájárult és úgy látszott, hogy immár semmi akadály sem lesz annak, hogy a Duna is azon folyamok sorába lépjen, melyeken a hajózás a bécsi congressusi határozmányok értelmében folytatható, mint pl. a Rajnán, vagy az Elbán.

Nem így történt. Alig sikerült Oroszországot eltávolítani, újabb ellenzője akadt a dunai hajózás szabadságának. Ez Ausztria volt.

Még nem is került rá a sor, hogy a párisi congressus (1856) az 1855-ik évi bécsi tanácskozásokon megfogalmazott rendelkezéseket elfogadja, már nyilvánult a Duna hajózásának szabadsága elleni igyekezet. Maga a császár olyan utasításokat adott a congressusi meghatalmazottaknak, melyek értelmében «a hatalmaknak semmi beleszólásuk ne legyen a Dunának a torkolattól feljebb eső részébe». Igaz ugyan, hogy a meghatalmazottak nem tudták ezt a felfogást a congressuson érvényesíteni, de a császár akarata mégis érvényesítette hatását a későbbiek folyamán.

Az 1856. évi párisi congressus nem járt el a bécsi congressus módjára és nem ismételte a nemzetközi folyókra vonatkozó jogelveket, melyeket a bécsi congressus (a CVIII—CXVI. szakaszokban) mondott ki. A párisi szerződés XV. szakasza csak hivatkozást tartalmaz a bécsi congressusi határozmányokra és ezen kívül egyes különleges rendelkezéseket foglal magában, melyek főleg azért voltak szükségesek, mert a parti államtól, mely immár Törökország volt, nem lehetett elvárni, hogy az eliszaposodott Duna-torkolatot hajózhatóvá tegye. Igaz ugyan, hogy — amint később kiderült — a hatalmaknak fogalmuk sem volt róla, miben állnak a szükséges műszaki munkálatok és mennyi költséggel fognak járni, de azzal tisztában voltak, hogy a török közigazgatás nem fogja az oroszok hibáit helyrehozni. Annál inkább tisztában lehettek ezzel, mert Törökországnak nem volt pénze, hiszen akkoriban inaugurálta a külföldi kölcsönök rendszerét.

Ezért rendelte el a párisi szerződés (1856) XVI. szakasza, hogy ideiglenes jellegű bizottság, melyben a nagyhatalmak legyenek képviselve, létesíttessék, melynek feladata legyen, hogy a Dunatorkolat a hajózásra alkalmassá tétessék. Ezen határozmány kivétel volt a bécsi congressusi elvek alól, mert ezek értelmében a nemzetközi folyók hajózhatóvá tétele a parti államok kötelessége. A congressus azonban nem óhajtotta, hogy ezen kivétel állandósíttassék, mert a XVIII. szakaszban úgy rendelkezett, hogy a bizottság két év múlva, melyen belől feladatát be kell végeznie, feloszoljon.

De a dunatorkolati bizottságra vonatkozó határozmány nem volt az egyetlen kivétel a bécsi congressusi elvek alól. A párisi congressus még egy kivételt létesített a XVI. szakasz utolsó mondatában, amennyiben elrendelte, hogy az összes nemzeteket egyenlő jogok illessék a dunai hajózás körül. Vagyis tekintet nélkül arra, hogy parti vagy nem parti állam hozzátartozójáról van-e szó, mindenki szabadon hajózhasson a Dunán. A bécsi congressus nem így rendelkezett. Az albizottság 7-ik ülése úgy vélekedett, hogy a nem parti államokat nem illeti meg a partközi hajózás üzletszerű folytatása, az ú. n. cabotage. Ellenben a párisi szerződés most idézett rendelkezése folytán a nem-parti államokat ezen jogból sem lehetett kizárni.

A bécsi külpolitika mégis kísérletet tett, hogy a cabotaget az osztrák Dunagőzhajózási Társaság részére biztosítsa abban a Duna-egyezményben, melyet a parti államok bizottsága a párisi szerződés XVII. szakasza értelmében alkotni hivatott volt. A parti államok bizottságában, hol Ausztria delegátusa elnökölt, nem ilyen szavakkal mondták ezt ki, de ily tartalommal. Láttuk ugyanis, hogy a parti államok közül csak Ausztriának volt számbavehető dunagőzhajózási vállalata. Ennélfogva ugyanezt jelentette, mikor a Duna-egyezmény V. szakaszában azt mondták ki, hogy a «cabotage» csak a parti államokat illeti meg.

Bécs ellenben nem rendelkezett ugyanily befolyással a hatalmak körében. Míg a parti államok bizottságában el tudta fogadtatni a fenti rendelkezést, mert Törökországot

megnyerte a dunai fejedelemségek ellenállásának letörésére, az 1858. évi párisi conferentián az összes hatalmak elvetették a Duna-egyezmény tervezetét. Még Törökország meghatalmazottja, Fuad pasa is elállott a tervezettől, melyet már ellátott volt aláírásával. Ilyen körülmények között Ausztria meghatalmazottja, Hübner báró, kénytelen volt a tervezetet azzal az ígérettel visszavenni, hogy azt a hatalmak kívánságának megfelelően fogja újból előterjeszteni.

Erre sohasem került a sor. Ausztria mindent elkövetett, hogy a hatalmak conferentiája, mely legközelebb az 1866. évben ült össze Párisban, ne követelje a Duna-egyezmény előterjesztését. Ez ugyan nem sikerült, mert Oroszország meghatalmazottja számon kérte Metternich hercegtől a 8 év előtti ígéretet, de ez nem járt semmiféle következménnyel, mert Ausztriának sikerült újabb öt évi haladékot nyernie.

De mi célja volt ennek a halogatási politikának? Nem volt elég, hogy a dunai hajózás szabadsága a párisi congressuson kimondatott? El tudta érni Ausztria azzal, ha nem terjesztette elő a Duna-egyezményt, hogy biztosítsa az osztrák Dunagőzhajózási Társaság kizárólagosságát? Kétségtelenül. Nem szabad ugyanis megfeledkezni arról, hogy a külföldi gőzhajózási vállalatok csak akkor hajlandók üzemet berendezni, ha annak törvényszerű előfeltételei fenforognak. A külföldi gőzhajózási vállalatok a fenforgó, a létező viszonyokat veszik tekintetbe és csak azt nézik, hogy a parti államok milyen hatósági intézkedéseket tesznek. Ha attól kell tartaniok, hogy a parti államok hatósága különbséget fog tenni köztük és a hazai gőzhajózási vállalatok között, nem szánják rá magukat, hogy hajózási üzemet rendezzenek be. Ezt láttuk a Dunán is. Habár a párisi congressus kimondotta, hogy nem parti államok hozzátartozói is szabadon hajózhatnak a Dunán, nem akadt komoly külföldi hajózási vállalat, mely a Dunára merészkedett volna. Ez a helyzet akkor sem változott, mikor Ausztria az 1866-ik évtől kezdve kereskedelmi és hajózási szerződéseket kötött Angliával, Franciaországgal és Oroszországgal, melyekben a cabotaget azoknak kifejezetten biztosította. A gőzhajózási vállalatok a Duna-egyez-

ményben látták volna a zavartalan és eredményes üzem garantiáját, ennek megalkotását azonban Ausztria meg-
hiúsította.

Azonban az a további kérdés merül fel, hogy miért engedték a hatalmak ezen halogatási politikának érvényesülését? Már a bevezetésben rámutattam, hogy az egyetlen hatalom, melynek nagyobb hajózási érdekeltsége volt a Dunán, Anglia, azért járult hozzá ezen politikához, mert megegyezett érdekeivel. Most csak az szükséges, hogy ezt közelebbről megvilágítsuk.

Elsősorban azzal kell tisztába jönnünk, hogy Angliát csak a dunatorkolati hajózás érdekelte. Brailától felfelé Angliának a Dunán nem volt érdeke, vagyis csak addig, meddig tengeri hajókkal lehetett feljutni. Brailától felfelé csak folyamhajózás volt folytatható és ez is csak korlátolt mértékben. Mert a Vaskaputól kezdve rendszeres hajózásról nem lehetett szó. Ennek lehetősége csak az osztrák Dunagőzhajózási Társaságra nézve állott fenn, melynek külön ú. n. Vaskapu flottila állott rendelkezésre és mely egészen sekély vízállás esetére ökrös fogatokkal segített magán. Ami pedig a dunatorkolati hajózást illette, ennek sokkal nagyobb mértékben volt előnyére az ideiglenes dunatorkolati bizottság további fennállása, mint ha a parti államok bizottsága vette volna át annak igazgatását, a párisi szerződés rendelkezéseinek megfelelően. A parti államok bizottsága ugyanis nem foglalkozott volna oly buzgalommal a Szulina-ág szabályozásával, mint ezt az Európai Duna-bizottság tette. A parti államok bizottsága a folyam többi szakaszain fennállott hajózási akadályok elhárításával is foglalkozott volna.

Így érthető, hogy az 1866-ik évi conferentia alkalmával éppen Anglia volt az a nagyhatalom, mely a Ballplatznak megígérte, hogy gondoskodni fog, hogy ne legyen alkalmatlansága a Duna-kérdésben. Oroszországnak természetesen nem volt inyére, hogy az Európai Duna-bizottság, melynek Acte Public-je értelmében a bizottság berendezései és funtionáriusai semlegességet élveztek, tovább fennálljon és ezért hozta szóba az 1866-iki conferentián az ideiglenes állapot megszüntetését.

Volt azonban még egy körülmény, mely hozzájárult ahhoz, hogy a parti államok bizottsága nem hivatott egybe. Moldova és Oláhországban, melyek a párisi szerződés értelmében szintén résztvettek a bizottságban, oly zavarosak voltak a belpolitikai viszonyok, hogy ezen fejedelemségek részvételétől nem lehetett várni a bizottság sikeres működésének előmozdítását. A parti államok egybehívásának elodázása pedig egyet jelentett a Duna-egyezmény elodázásával.

Bármily bonyolultnak látszanak is a vázolt viszonyok, a diplomataik tisztában voltak ebben az időben a Dunakérdéssel. Mindegyik nagyhatalom tudta, hogy hova irányul Ausztria törekvése és a Dunakérdésnek nem volt problematikus jellege. Ez a problematikus vonás csak akkor került bele, mikor báró Beust vette át a külügyek vezetését a Ballplatzon.

Magyarázatul az szolgál, hogy Beust nem vallhatta be az okát annak, hogy miért huzódozik a parti államok egybehívásától. Ez akkor abban állott, hogy Ausztria-Magyarország uralkodója attól tartott, hogy Poroszország fog részt venni ezen bizottságban Bajorország és Würtemberg képviselőjében, mint a Norddeutscher Bund képviselője, amint az 1870. évi január hó 15-iki közös miniszteri tanács jegyzőkönyvéből kitűnik. Akkor tudvalevőleg Bécsben még attól tartottak, hogy Poroszország minden alkalmat fel fog használni, hogy Ausztria-Magyarországnak diplomatiái zavart okozzon. Ezen minisztertanácsi jegyzőkönyv tartalma — tudomásom szerint — eddig sehol sem volt ismertetve, holott az egész Duna-kérdésre fényt vet.

Ezért Anglia abban állapodott meg Ausztriával, hogy maradjon minden a régiben; álljon fenn tovább az ideiglenes Európai Duna-bizottság és ne hívassék egybe a parti államok bizottsága.

Ami ebben a tekintetben az 1871-ik évi Pontus-conferentián történt, nem volt más, mint ezen megállapodás írásba foglalása. Oroszország sem tett ezúttal kifogást, mert megkapta a Fekete-tenger semlegességének megszüntetését.

Nem változott volna a helyzet a berlini congressuson

sem, ha az osztrák Dunagőzhajózási Társaság üzleti eredményei ebben az időben kielégítőek lettek volna. A társaságnak eleinte szerencsés kezű vezérigazgatója azonban ebben az időben az aldunai hajózás körül oly rossz politikát folytatott, hogy ottani forgalmát majdnem teljesen elvesztette. Ezt annak tulajdonítván, hogy nincs Duna-egyezmény, a bécsi külügyminisztériumhoz beadványt intézett, hogy a monarchia használja fel előnyös külügyi helyzetét a berlini congressuson és eszközölje ki a Duna nemzetközi jogának codificatióját.

Ausztria-Magyarország második meghatalmazottja, báró Haymerle, ennek a kívánságnak úgy akart eleget tenni, hogy a congressuson elfogadtatta az LX. szakaszt. Ennek értelmében nem az egész Dunára vonatkozó Egyezmény létesítettett volna, hanem csak a Vaskapu és Galatz közötti Dunaszakasz nyert volna nemzetközi jogi szabályozást, amihez nem volt szükséges a parti államok bizottságának egybehívása.

Ezen rendelkezés sem valósult meg. Okát abban a törekvésben kell keresni, melyet már az 1878. évi április hó 25-iki közös miniszteri tanácskozáson nyilvánított báró Uhlumetzky, osztrák kereskedelemügyi miniszter és melynek értelmében a monarchia a Vaskapu és Galatz közötti folyamhajózás terén felügyeletet akart gyakorolni. Ezen a miniszteri tanácskozáson Andrássy Gyula elhárította ezt a törekvést, mert — úgymond — a monarchiának nincs jogcíme arra, hogy más államok folyamhajózása felett felügyeletet gyakoroljon, mikor azonban Andrássyt Haymerle váltotta fel, felújult a törekvés és pedig — sajnos — sikerrel.

Azért mondom, «sajnos», mert senkire sem származott ebből előny. Évekig tartó diplomatai küzdelem volt a következmény; a második londoni conferentián a hatalmak elfogadták azt a szabályzatot, mely Románia és Szerbia souverainitásának sérelmét jelentette, de még sem lépett hatályba. Románia oly szívós ellenállást folytatott, hogy az összes hatalmakkal szemben győztes maradt. Nem maradt ezen küzdelemből más, mint számos nemzetközi jogi vitairat, melyek legnagyobbbrészt Romániának adtak igazat.

Nem érdektelen, hogy Ausztria-Magyarország és Románia között az Európai Duna-bizottság akkori francia delegátusa, Camille Barrère, a jelenlegi római nagykövet igyekezett közvetíteni.

Ezen idő óta nem volt Duna-conferentia. Gróf Goluchovszki ajánlotta ugyan gróf Kálnokynak, hogy újítsa fel a Duna-kérdést, mert ebben az időben, amikor ő volt a bucaresti osztrák-magyar követ, politikai barátság volt már közöttük. De Kálnoky elutasította ezt a kezdeményezést épp úgy, mint Lord Rosebery ajánlkozását, aki szintén hajlandó lett volna a kettős monarchia és Románia között közvetíteni. A Foreign Officenak nyilvánvalóan nem volt tudomása arról a titkos clausuláról, mely szerint az Ausztria-Magyarország és Románia közötti politikai szövetséget attól tették függővé, hogy a Duna-kérdést nem újítják fel Bécsben.

Mégis Románia volt az, mely leghamarabb sürgette a Duna-conferentia egybehívását. Mikor ugyanis kifogást emelt a magyar kormány által alkotott Vaskapu-díjszabályzat ellen, azt proponálta, hogy hivassék egybe a hatalmak conferentiája és ez döntsön a díjak jogosságának kérdésében. Azonban nem került rá a sor. Meghiúsította a tervet Anglia, mert úgy vélekedett, hogy a magyar kormány nem sértett nemzetközi jogot, mikor a díjszabályzatot a szállított árúk neme alapján állapította meg. Az 1899. év május hó 3-ikán Mr. Brodrick a többek között így válaszolt a kormány képviselőjének Lord Fitzmaurice interpellációjára: «... it is not found that the tariff of dues violates any treaty rights».

Bosznia-Hercegovina annexiója is majdnem Duna-conferentia egybehívásához vezetett, melyben az összes függő Duna-kérdések elintéztettek volna. Báró Aehrenthal ugyanis az 1908. évi október hó 10-iki delegatiós ülésben bejelentette, hogy hajlandó Szerbiának az Európai Duna-bizottságban helyet adni és Romániával barátságban az aldunai szabályzat ügyéről tárgyalni. Tudvalevő, hogy nem ezen az úton intéztetett el az annexió okozta bonyodalom kérdése, amint Aehrenthal eredetileg akarta.

Közvetlenül a világháború kitörése előtt Románia újból fel akarta hozni a Duna-conferentia eszméjét, mert az Európai

Duna-bizottságban souverainitásának sérelmét látta. Nemcsak a diplomatiái iratváltások beszélnek erről, hanem az irodalom is. Így pl. Baicoianu *Le Danube* Paris 1917, 123. old. Sem ez a conferentia, sem az, melyet a központi hatalmak a bukaresti (1918 május 7.) békekötés után Münchenbe akartak egybehívni, nem valósult meg.

Ellenben valósággá lettek a békeszerződések rendelkezései és a Duna-egyezmény.

Mit látunk ezekben? Elsősorban azt, hogy a Duna-egyezmény megalkotásában nem parti államok is résztvettek és a legyőzött parti államok nem voltak egyenjogú tagjai annak a conferentiának, mely a Duna-egyezményt alkotta. Mindkét rendelkezés az érvényes nemzetközi jogba ütközik. Mikor az Institut de droit international az 1884-ik évben megbízta Martenst, hogy a nemzetközi folyókra vonatkozó codificatiót dolgozzon ki, szintén felmerült a nem parti államok résztvevésének kérdése. Akkor a következő felfogás jutott érvényre: «Seulement, si un fleuve parcourt des territoires dans lesquels il n'y a point d'autorités établies ou organisées selon les exigences des Etats modernes, une autorité internationale pourrait utilement remplacer l'autorité riveraine.» (*Annuaire* vol. VIII. 287. old.) Ezen a felfogáson a békeszerződések kötései nem történt semmiféle változás, érthetetlen tehát, hogyan helyezkedhettek ezzel ellentétbe a békeszerződések. Ami pedig a legyőzött parti államok jogfosztását illeti, ahhoz nem kell közelebbi commentár.

A Nemzetközi Duna-egyezmény sem hozott semmiféle javulást e téren. A VIII. szakasz úgy szervezi a Nemzetközi Dunabizottságot, hogy abban nem parti államok is részt vesznek.

De nemcsak a békeszerződésekkel szemben nem hoz javulást a Duna-egyezmény, hanem az eddigi jogállapottal szemben sem.

A IV. szakasz fentartja az eddigi állapotot az Európai Duna-bizottság tekintetében, holott immár meg volna a lehetősége, hogy a Nemzetközi Duna-bizottság átvegye annak hatáskörét a párisi szerződés (1856) XVIII. szakasza értel-

mében. De nemcsak, hogy fentartja az eddigi jogállapotot, hanem még nagyobb mértékben állandósítja az Európai Duna-bizottságot. Míg ugyanis eddig egy tag kilépése is maga után vonhatta a bizottság feloszlását, a VII. szakasz értelmében a bizottság csak az összes tagok hozzájárulásával osztható fel. Ezzel végre elérte Anglia azt a célt, melyet az 1883-ik évi londoni conferentia előkészítése alkalmával nem tudott megvalósítani. (Lásd Sturdza *Recueil de Documents relatifs à la liberté de navigation du Danube* Berlin 1904, 404—441. old.) Ennek folytán ma is fennáll e tekintetben de Louter következő kritikája: «La commission européenne était et reste une épine dans la souveraineté des États riverains qui voyaient de ce fait leur autorité territoriale menacée et diminuée.» (*Le droit international public positif*, Oxford 1920, 452. old.)

Ami pedig a hajózás szabadsága tekintetében rendelkező XXII. szakaszt illeti, az még reactionáriusabb, mint azt Ausztria az 1858-ik évi párisi conferentián szerette volna keresztülvinni. Eszerint ugyanis még a parti államoknak is az illető parti állam engedélyét kell kérniök, ha «cabotage»-t akarnak folytatni. Vagyis ha pl. magyar gőzhajózási társaság Romániában árúk és utasok üzletszerű fuvarozásával akar foglalkozni, ehhez a román hatóság engedélyére van szüksége. Nyílt titok, hogy ezen rendelkezés a Szövetséges és Társult Főhatalmak ellenzése közben vétetett fel. Megismétlődött tehát az a jelenet, melyet a békeszerződések kötése óta már láttunk, hogy a győztes kis államok akadályozzák elsősorban a nemzetközi jogi elvek érvényesülését.

Tudvalevő, hogy a barcelonai conferentián létrejött Általános Egyezmény hasonló rendelkezést tartalmaz. (IV. és XVI. szakasz.) Ez ellen azonban nem tehető kifogás, mert ezen Egyezmény az amerikai nemzetközi folyókra is kiterjed, hol már a washingtoni conferentia (1885) ilyen értelemben rendelkezett.

Emellett a Duna-egyezmény nem rendelkezik oly kérdésekben, melyek nem okoztak volna ily nehézségeket. Ugyanis számos kérdés van, mely codificálásra várt. A párisi conferentia nem élt az alkalommal.

Ezen kérdések közül csak néhányat ragadok ki. Mikor a magyar kormány életbe léptette a Vaskapu-díjszabályzatot, kétség merült fel aziránt, hogy érvényben van-e még a bécsi szerződés (1815) CXI. szakasza. Ez a kétség még ma is fennáll. Minden alkalommal, mikor a Duna háború színtere, a hatalmak vitába bocsátkoznak aziránt, hogy a hajózás szabadsága milyen viszonyban van a hadviselés szabadságával. Ezen vitás kérdést az eddigi irodalom és diplomatai iratváltások folyamán el lehetett volna dönteni. Az Alduna ú n. «semlegességé»-nek kérdése, úgy ahogy a berlini congressus szabályozta, még ma is vitás.

De nem folytatom tovább a kritikát, mert attól tartok, hogy úgy fogok feltűnni, mint aki mindenképen hibát keres. Ezért helyesebbnek tartom, ha hivatkozom az egyetlen tudományos kritikára, mely eddig a Duna-egyezményről napvilágot látott, *Les actes du Danube et le l'Elbe* Jean Hostie tollából. («*Revue de droit international et de législation comparée*» *Troisième série*, tome IV. 1923 No. 2—3, 247—271. old.) A hajózás szabadságának általam kifogásolt korlátozását a hajózás akadályainak «bien fâcheux exemple»-jeként tünteti fel; hasonlóképen — habár más szempontból — nem helyesli a Nemzetközi Dunabizottság általam kifogásolt szervezetét és nem jósol annak állandóságot.

Ezen, a nemzetközi Duna-jog két főelve tekintetében emelt kifogások ily illetékes szerző tollából — szerző a Rajna-bizottság főtitkára — élénken igazolják felfogásomat, mely az előadottak alapján kiviláglik: hogy a Duna-kérdés ma sincs megoldva. Megoldásának azonban annál kevésbbé van akadály, mert az Egyezmény a XLII. szakasz értelmében öt év multán revisió alá vehető.

HAJNAL HENRIK.

A WALESI BÁRDOKRÓL.

A bárdoknak Wales szellemi életében nagy a jelentőségük.¹ Nem egy korszakon át a bárdok nevétől hangos ez a számtalan történelmi emlék megszentelte föld. A VI. és VII. században Llywarek Hên, Taliesin és Aneirin válnak ki közülök.² A X. századból való ó-walesi törvények a bardteulu-t, az udvari bárdot, emlegetik.³ Dél-Walesben, harci készülődéskor, nemzeti hymnust énekelnek s hárfát is kapnak.⁴ Évszázadokon át a nemzeti lelkesedés, a nemzeti hőscultus s ha kellett, a nemzettámadók elleni gyűlölet apostolai voltak. Egy-egy összejövetelük nem egyszer valóságos nemzeti esemény. Bleddyn ab Cynwyn 1066-ban Conwayben nagy bárdünnepet rendez.⁵

Hovatovább népszerűbbé válik a bárdok költészete. A XII. században működő Gruffyth ab Cynan-tól kezdve erősen fellendül, indíték- és műfajköre mindinkább kiszélesedik.⁶ Irlandban és Galliában kevésbbé jelentős a szerepük, mint Walesben, hol a szellemi életnek ők az egyedüli képviselői.⁷ Költészetük a Tudorok alatt hanyatlásnak indul:

¹ A *bárd* szó a mai walesi nyelvben *bardd*, a többesben *beirdd* vagy *beirddion*. Bretagneban pedig *barz* alakban él. D'Arbois de Jubainville: *Introduction à l'étude de la littérature celtique*, 1883, 67—68. l.

² A Ward- és Waller-szerkesztette *The Cambridge History of English Literature*-ben. I. k. Dr. Lewis Jones bangori (Walesben) egyetemi tanártól, 1907, 248. l.

³ Heinrich Zimmer: *Die romanischen Literaturen mit Einschluss des Keltischen*, 1909, 51. l.

⁴ U. ott. 52. l.

⁵ Ferdinand Walter: *Das alte Wales*, Bonn, 1859, 267. l.

⁶ U. itt, 305. l. D'Arbois de Jubainville id. művében, 77—79. l.

⁷ Elevenen írja le a llandudnoi eisteddfod lefolyását Matthew Arnold «On the study of Celtic Literature» c. könyvében, 1903, 7. l. —

feltűnik az ihlethiány és a mesterkéltség. Gondoljunk a XVIII. század bárdiskoláira! A XIX. században a kelta szellem újjászületik. Kivált Wales mutat jó példát híres bárdversenyeivel, az eisteddfodokkal.¹

Emléküket megőrizte a monda is. Él a hagyomány, I. Edward bárdüldözéséről. Warrington² és Jones³ említik, hogy a győztes I. Edward (1284) a walesi bárdokat kivégeztette, de a Cambrian Register, a Hoary Itinerary⁴ és Stephens⁵ mondának tekintik ezt a vérengzést.⁶ Valóban, a bárdok halálba üldözésének egész története mondaszerű. A megsértett nemzeti önérzet s a bárd-tisztelet mozzanatai munkáltak közre: a mondaalkotó képzelet a Waleset leigázó I. Edward zsarnoki gögjét azzal rajzolja élesebben, hogy dédelgetett kedveltjeinek, a nemzeti ügyért lángoló bárdoknak hóhéréaul festi. Mondának érzi Arany János s oly mély kedélyű írók is, mint Chateaubriand, Villemain és Dickens.

(Chateaubriand *Essai sur la littérature anglaise* c. könyvében (1836) röviden említi a mondát s Gray feldolgozását: «Selon la tradition populaire Édouard I. ordonna de mettre

¹ Hozzánk is eljut a hírok. Tudomásunk szerint a hazánkban legrégibb közleményt a walesi bárdokról a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1821. évfolyamában olvassuk. Beszámol a bárdoknak 1820 szeptember 13-án és 14-én Wrexham-ben tartott eisteddfodjáról. Lelkesen ír az ülés egyik megragadó pontjáról, a bárdok versenyéről: «A' Gyűlés egész elragadtatással és bámulással hallgatta több együgyű Földmívelőnek lelke kiömlését, kikben a szemérmes Tartozkodás a' költő Léleknek elragadtatott járását még inkább szembetűnővé tette» (11. füzet, 87. lap). Böven szól a verseny lefolyásáról, majd így végzi: «Vallyon nem volna e' jó valahol Magyarországban is ilyen Tudományos vetélkedést kezdeni!» (U. itt.) A *Fővárosi Lapok* 1887-ben tájékoztat az eisteddfod-ról s hírt ad a Londonban tervezett dalnokversenyről (aug. 7-iki szám, II. kötet, 1595. l.). Majd beszámol a bárdverseny győzteséről is (aug. 19. szám, II. k., 1675. l.).

² William Warrington: *The History of Wales*, London. 1786, Walter id. m.-ben: 311. l.

³ John Jones: *The History of Wales*, London. 1824. Walternél: 311. l.

⁴ Walternél: 311. l.

⁵ Thomas Stephens: *The Literature of the Kymry*. 1849: Walternél: 343—354. l.

⁶ Edward 1284-ben hódítja meg Waleset.

à mort les ménestrels du pays de Galles qui nourrissaient au fond du coeur des vieux Bretons le sentiment de la patrie et la haine de l'étranger. Gray a fait chanter le dernier de ces bardes.»¹ Chateaubriand nagy általánosságban nyilatkozik ugyan, de élesen rámutat a monda erős nemzeti sajtáságára. (Saknem ünnepi meghatottsággal ír Wales hősi bárdjainak «megtört és meglehetősen mesés» hagyományáról Villemain *Essais sur le génie de Pindare*-jában.² Dickens *A Child's History of England*-ben úgy szól róla, mint maguknak a bárdoknak az agyréméről.³

Mondának érzi a bárdok vértanu-halála megkapó történetét a tárgy első művészi feldolgozója, Gray Tamás is. Költeményeinek 1801-iki kiadásában a *The Bard* alatt ezt a jegyzetet olvassuk: «Ez az óda egy Walesben járatos hagyományon alapul: I. Edward, mikor befejezte ennek az országnak meghódítását, megparancsolta, hogy mindazokat a bárdokat, kik keze ügyébe kerülnek, halálra vessék.»⁴

Gray barátja, Mason szerint *Bardjának* bevezető részével 1755 márciusában készült el, de abbahagyja az ódát, csak 1757 májusában fejezi be. Olyan mozzanat játszik itt közre, mely hatalmas erővel kapja meg Gray Tamás lelkét. Egyszer Cambridgeben egy hangversenyen meghallgatta Parry Jánost, a vak hárfást, a híres walesi lantost. Játéka elbűvölte Grayt. Úgy nyilatkozik, hogy hárfájából Parry ezeréves ódon hangoikat csalt ki: «Mr. Parry, you must know, has put my ode in motion again and has brought it to a conclusion».⁵ Egy bárd megragadó hárfajátéka ihleti, hogy a bárdról tervezett költeményét befejezze.

Gray hosszú jegyzetben közli költeménye tervét. Arról szól, hogy I. Edwardnak mély völgyön keresztülvonuló seregét hirtelen megkapja egy tisztas alak megjelenése, szörnyen meredek szikla fokán. A szemrehányás zuhatagát zudítja hazája zsarnok feldulója ellen. Megjósolja a családját

¹ Paris, MDCCCXXXVI, 97. l.

² A magyar fordításban a 410. l.

³ I. k. 195—196. l.

⁴ Poems of Gray, London, 1801, 29. l.

⁵ Gosse idézi *Gray* c. könyvében, 130. l.

érő csapásokat; prófétai szellemben megjövendőli, hogy kegyetlensége Walesben sohasem oltja ki «a költői génusz nemes hevét», s hogy mindenkoron akadnak férfiak, kik az igaz erényt és bátorságot «halhatatlan dalokban» éneklik meg, a zsarnokságot pedig megbélyegzik. Majd a sziklafokról a folyóba veti magát.¹

Gray ezt a tárgyat «pindarosi ódá»-ul dolgozza fel. Alkalmas-e ez a forma? Egy fontos mozzanat: a feddőzés, az átokszórás kedvez neki. De Graynél az ódai tartalom a történés kezdetleges keretébe költözik. Megkap lángoló érzés hevítette képzelmenek lendülő ereje, átszellemült lelkének prófétai tüze, fenkölt fájdalmának magasztos hangja. De érezzük, hogy jövőbe pillantó jósolgatásai a történelmi teher kissé bénító súlyával nehezdednek a költői hév röptére. Grayt az átok lírai ereje ragadja meg, Aranyt ez épen úgy, mint a tragikái tartalom: a zsarnok bűnhődése.

Gray *Bard*-jában nemcsak a prófétai hang csendül fel, itt-ott megakaszt egy-egy homályos mozzanat is. A bárdok költészetének is megvolt ez a két sajátsága: a jósolgatás és a homály.² Gray, kinek bámulatos tanultságát és széleskörű ismereteit nem győzik eléggé dicsérni,³ valószínű, ezúttal tudatosan követi a bárdköltés modorát. De ösztönszerűen megérzi a kelta szellemnek azt a pindarosi hevét is, mely Matthew Arnold szerint annyira jellemző a kelta stílusra.⁴

Gray *The Bard*-ja egyike a legnépszerűbb angol költeményeknek. Már Mason nagy dícsérettel szól róla. A *Progress of Poesy*-vel együtt magasztalja a *The Bard* érzelmi hevét, átmenetei gyorsaságát, tűz áthatotta képei merész szökke-

¹ 1801-iki kiadás, 41. l.

² L. Chr. Stern ezt írja: «Der Stil der Bardenlieder ist dunkel und orakelhaft . . .» *«Die kymirsche (walisische) Literatur»*, a *«Die roman. Lit. mit Einschluss des Keltischen»* c. k.-ben, 115. l.

³ L. Matthew Arnold *Thomas Gray* c. esszéjét, 1880, «*Essays in criticism*» c. kötetében, II. series, 51—72. l. Arnold arra utal, hogy Graynek a történetben, rokonszakokban, sőt a természettudományokban hatalmas ismeretei voltak s mégis megvolt genuin költői világa.

⁴ Matthew Arnold: «*On the study of Celtic Literature*», 1903, 120. l.

nését s világos megépítését.¹ Villemain *Essais sur le génie de Pindare*-jában (1859) meleg átérzéssel s mély megértéssel méltatja ; a hazafiság és költészet nemesebb fuvalmát érzi benne, mint Macpherson *Ossian*-jában ; úgy látja, hogy ez a híres óda «megreszketetté az angol képzelmet».² Matthew Arnold, 1864 augusztusában Llandudno-ból azt írja feleségének, hogy kirándulásain sokszor szavalta Gray *Bard*-ját.³ Életrajzírója, Gosse, nagy elismeréssel említi (1882) a *Bard* emberi rokonérzését, történeti képzeletét s egyöntetű dythirambos méltóságát.⁴ Duncan Crookes Tovey, Gray leveleinek kiadója, a *Bard* hatását még Macpherson pseudo-Ossian-jában is érzi.⁵

• Az angol irodalomban e hagyománynak még egy feldolgozása van Edward Williamstól, vagy bárdnevén : Jolo Morgnwog-tól (1745—1826). Ez a becsületes kőmetsző mester, mint Hans Sachs, költői babérokra is vágyott. Kedve támadt I. Edward bárdüldözéseinek feldolgozására is (*Poems lyrical and pastoral*, 1794.).⁶

Gray ódájánál kevésbbé értékes Victor Hugo *Les derniers bardes*-ja. Felfogása a Grayére emlékeztet, azzal az eltéréssel, hogy nála nemcsak egy lelkes bárd szerepel, hanem a bárdok egész kara is. Hugo tárgya különben nem Wales, hanem Skócia meghódítása. Nem walesi, hanem skót bárdok át-

¹ *The Poetical Works of Thomas Gray*, Campe's edition, Nürnberg and New-York, év n., XVIII. l.

² A magyar fordításban : 404. és 408. l.

³ *Letters of Matthew Arnold*, Vol. I, 1904, 314. l.

⁴ 130. l.

⁵ *Encyclopædia Britannica*, Cambridge, 1910, 11. kiadás, XII. kötet, 394. l. — Említést érdemel *The bard* Fuseli-féle illusztrációja is : az agg bárd sziklán áll, felborzolt hajjal, kitért karokkal, tüzes tekintettel, mögötte hárfája ; lent a völgyben ágaskodó lovon feltűnik I. Edward, kezében pajzs ; a szikla mögött dárdák látszanak. Ez a kép a költemény következő két sorát ábrázolja :

With me in dreadful harmony they join

And weave with bloody hands the tissue of thy line.

Az 1801-iki kiadás 29. lapján.

⁶ L. Walter id. k.-ben : 311. l. Sajnos, Williams költeményéhez nem tudtam hozzájutni.

kozzák meg I. Edwardot. Hugonál az átok nagyon elnyúlik, a bárdok mélybe zuhanásának leírása pedig szinte a torzszerűnek határán jár. Ez a mű a serdülő költő alkotása, így érthetők fogyatkozásai is, noha tagadhatatlan, hogy a még csaknem gyermek Hugo éles szemmel látja meg a hagyományban rejlő költői mozzanatokot.¹

A walesi bárdok tárgya eljut a magyar irodalomba is, sőt itt költői tartalma magyar nemzeti vonással gazdagodik. A Wales és Anglia küzdelmei iránt való érdeklődés Gaal József elbeszélésével, *A bajvívókkal* kezdődik (*Emlény*, 1838.).²

A vihar egy hajót a walesi parthoz csap. A walesiek megszabadítják szerencsétlen utasait. A megmenekültek felvilágosítják a fejedelmet, Llewellynt, hogy ők a hatalmas magyar haza fiai. A walesiek kezdetben bizalmatlankodnak, kivált Laugharis, de egy agg bárd, Aberdaron, megváltoztatja a nép hangulatát. Llewellyn felszólítására Aberdaron a magyar ifjakat várába, Llanguard-ba vezeti. Az egyik, Buda, csakhamar szerelemre lobban a bárd leánya, Edwina iránt. Egyszer éjszaka a Llanguard vára előtt ólálkodó Laugharisszal viadalra kel s megfosztja kardjától. Sunyi tervvel szeretné ezt visszaszerezni, de csúfos kudarcot vall. Buda a csatatéren akarja kiharcolni Aberdaron leányát. A magyar ifjak együtt küzdenek a walesiekkel. Nem egyszer tüntetik ki magukat, «a'had' bálványai és Llewellyn kedvencei lettek».³ Egyszer az öreg bárd szomorú hírrel fogadja Budát: az angolok elrabolták Edwinát. Buda mindjárt Laugharisra gondolt. Az utolsó harcban megöli az árulót. Edward Budában régi megmentőjére ismer. Ez Edwinával is összetalálkozik, feleségül veszi, s Magyarországba utazik vele.

Az író, hogy elevenebb érdeklődést keltsen tárgya iránt, elbeszélését szerelmi történettel szövi át. Ez a szerelmi rajz merész romantikus felfogásra vall. Gondoljunk a helyzet szokatlanságára, az érzelmek keletkezésének hirtelenségére,

¹ Részletesebben tárgyalom «A walesi bárdok tárgyköréről» c. cikkemben. E. Ph. K., 1917, 701—703. l.

² 153—208. l.

³ 201. l.

a cselvetés naivságára, a megpróbáltatás kalandszerűségére! A szerelmi történet nyomúl homloktérbe, sajátos mozzanataival, érdeklődéskeltő fordulataival, erkölcsi kihangzásával s kibékítő végével. De ne higyjük, hogy Wales vitézi küzdelmeinek rajza elsikkad a szerelmi történet miatt.

Gaal elbeszélésének egyik legértékesebb indítéka, hogy a magyar ifjak felajánlják szolgálatukat a walesi ügynek. «Eduard kegye, Eduard aranya — mondja Buda — nekünk semmi».¹ Buda boldogan mondja társainak, hogy immár hősieken harcolhatnak «egy kis nép szabadságáért a hatalmas Angolok ellen».² Érezzük, hogy az író t nemes vonzalom vonja a szabadságáért küzdő Wales felé. Ezt a veleérzést nemes és meleg szavakkal fejezik ki a Llewelyn halódását festő sorok is: «Meghalok és hazámmal, — átok elnyomóira! sóhajta a' fejedelem . . . 's a' halál Wales' függetlenségének utolsó bajnokát hideg karjaiba szorítja».³

A Wales iránt való érdeklődés, végső eredményben, épen olyan tényezőkkel magyarázható, mint az irek nyomora keltette meleg szánakozás a magyar íróknál: báró Eötvös Józsefnél, Császár Ferencnél, Tóth Lőrincnél, Pulszky Ferencnél, Szemere Bertalannál s Vörösmarty Mihálynál. Ha nem nyomta volna a szegény magyar népet az évszázados osztrák iga, támadhatott volna-e íróinknál még csak langyos érdeklődés is az irek és walesiek iránt, elég izzó angol-imádatunk korában?

Sajátos jelenség irodalmunkban, hogy Waleset bárdjai nélkül egyetlen írónk sem tudja elképzelni. Szávay Gyula Aranyról emlékező szép költeményében, *A képmutogatóban* «bárdos Velsz»-ről beszél. Valóban, már Gaal József szemében is bárdos Wales Llewellyn országa. De van még egy közös mozzanat: a bárd a nemzeti eszmének lelkes és lelkesítő bajnoka mindegyiknél. Ez megfelel a történeti valóságnak is. Nem csodáljuk, hogy költőink nemzeti érdeklődése a bárdokban, szinte ösztönszerűen, legott meglátja legjelentősebb szerepüket, nemzeti hivatásukat. Így Gaal József is.

¹ 160. l.³ 205. l.² 163. l.

Aberdaron-ja nagy lelki gyönyörűséggel fogadja a magyar ifjakat, kik «hatalmas szablyával» védik Wales szabadságát: lelkesülve így énekel:

Rengő habokban omlik ránk a' tenger,
Szelével víja Snowdon' szirtjait.
Légy üdvez, vihar, mely a' Brithon felett
Repülsz a' vész pusztító szárnyain.
Világrendítő isten, im, köszöntlek,
Hogy bajnokot hozál Walesnek,
Ki mint a sziklasodró fergeteg
Szétbontja a' bércek kódét,
Pusztítani fogja a' norman hadat.¹

Máskor a várában pihenő magyar daliáknak költői tűzzel meséli el a walesiek százados küzdelmeit s Llewellyn hősi vállalkozását.² Felháborodik Lauhgaris hitványságán: a walesi ember jellemén esett foltot egész nemzete meggyalázásának tekinti, mert mint hazafi és költő «kettős érzelemmel lángolt honáért.»³ Milyen lelkesen üdvözli az angolok ellen vitézkedett magyar ifjakat! Ének és hárfa hangjainak «örökké zengő dicsőség»-vel biztatgatja őket.⁴

Nincs ez a jellem érzelmes fellengés nélkül, alakításában feltűnik még Ossian valamelyes ihletése, de megfelel a történet és hagyomány nemes szellemének is, mely Wales bárdjaiban büszkén tekinté a nemzeti ügy élő lelkiismeretét s örök dicsőségét. A XIII. század legkiválóbb walesi bárdja, Gruffyd ab yr Inad Ūôch elégiában énekelte meg Llewellyn ab Gruffydet, Wales utolsó fejedelmét.⁵ Érezzük, hogy Gaal Aberdaron-ja is a Gruffydek lelkes, nemzeti eszményekért hevülő világából való.

Gaalnál a walesiek és angolok harca a novella történeti háttere, jelentős szerepe van az öreg lantosnak is, de az Edwardot megátkozó bárdok hagyományára nem épít. Nem így Arany János, a monda legművészebb feldolgozója. «A walesi bárdok»-ban a sajátképen való balladai homályt a poli-

¹ 163. l.² 180. l.³ 169. l.⁴ 194. l.⁵ Encyclopædia Britannica, 11. kiadás, V. k. 644. l. Ferd. Walter is melegen szól róla id. k.-ben, 306. l.

तिकai háttér homálya is tetézi. Mikor és hogyan keletkezett ez a remekmű? Zaklató kérdések, melyekre régóta keressük a megnyugtató választ.

A kutatások eddig a következő eredményre jutottak. Tolnai Vilmos 1902-ben arra utal, hogy Arany figyelmét Dickensnek *A Child's History of England* műve irányította a walesi bárdok megkapó történetére.¹ *Skót és angol hatás Arany János balladáiban* (1912.) című értekezésemben azt fejtegettem, hogy Arany két főforrása Gray Tamás *Bardja* és Warton Tamásnak Arthur király sírjáról írott költeménye. Gray Tamás egy-két mozzanatot sugalmazott Arany-nak: így az átok és a büntudat indítékait, Warton pedig a Montgomery várában ült fényes lakoma leírásával hatott.² Tolnai Vilmos alapos cikke (*Arany János balládáinak angol-skót forrásaihoz*) *A walesi bárdok* egy-két olyan mozzanatára utal, melyeket a kutatások még nem tisztáztak.³

A nagy költő jó barátja, Szász Károly, azt közli szép nekrológiájában, hogy Arany még Nagykőrösön kezdte írni *A walesi bárdokat*. Nem tartja illőnek elbeszélni, milyen alkalmából, csak annyit árul el: az ötvenes években a magyar költőket arra akarják kényszeríteni, hogy valamelyik díszalbumba költeményt írjanak. «Arany, gondolva, hogy sorsát ő sem kerülheti el, ezt kezdte írni. A hír azonban nem valósult, abbahagyta.»⁴ Ime a legmegbízhatóbb tanu, a bizalmas barát, igazolja, hogy az irodalmi köztudatnak megvolt a maga oka, hogy *A walesi bárdok*ban az ötvenes évek sivár magyar politikai életének visszhangját kutassa. Minket ez-úttal sokkal jobban érdekel, hogyan buzdúl Arany a ballada befejezésére? Szász Károly visszaemlékezésében még ezeket a jelentős sorokat olvassuk: «Egyszer, jóval később, Tóth Endrétől megjelent az *Ötszáz walesi bárd* című költemény (az is célzatos és vonatkozó). Arany-nak is tetszett a vers, legalább figyelemre méltatta. Én akkor már kiskúnsági lelkész voltam s Arany Pesten lakott. Nála lévén: kérdém tőle:

¹ E. Ph. K. 1902.

² Irodalomtörténet, 1912, 515—519.

³ Irodalomtörténet, 1913, 34—36. l.

⁴ Vasárnapi Ujság, 1882, 694. l.

olvasta-e a Tóth Endre költeményét s emlékszik-e még rá, hogy ő is kezdett ekkor s ekkor, Kőrösön erről a tárgyról egy egészen más hangú s menetű balladát? Hát kihúzza a fiók-ját s kiveszi belőle a befejezett kész költeményt. Nekem is, mondá, a Tóth Endre költeménye eszembe juttatta a magam félbenmaradt versét; elévettem s befejeztem, de miután már más megírta, érdemes-e kiadni ezt?¹

Szász Károly visszaemlékezése fényt derít *A walesi bárdok* írásának időpontjára is. Greguss Ágost szerint Arany János ezt a balladát 1856-ban írta.² Szász Károly közlése s egyéb adataink arra utalnak, hogy az ötvenes években fogott hozzá, majd abbahagyta s később nyert sugalmazásra fejezi be.

Szász Károly visszaemlékezése felhívja a figyelmet a walesi bárdok történetének olyan költői feldolgozására, mely-lyel eddig nem vetettünk számot: Tóth Endre költeményére. *Az ötszáz gaël dalnok* a *Harangvirágok* gyűjteményében jelent meg, 1862-ben.³

Tárgyának néhány mozzanata azonos *A walesi bárdok*éval s célzata is találkozik vele.

Albion királya legázolta Waleset, de dalnokait nem tudta elnémítani. Alabárdosait «vad arccal» hajszojja Wales hős-lelkű bárdjai ellen:

Jaj nektek, oh dalnoki Gaëlnek, oh jaj!
Ma zendül utólszor az ajkrul a dal.
Elállva a völgy-út, elállva a bérce,
Tenger kikötőin a parti kelevész...
Lest hányva terülnek az ős ligetek,
Mi rátok utal: az, oh éneketek.

Rabszíjon félezer bárdot hurcolnak vérpadra az otromba hadak, bércek magasáról, völgyek mélyéből, kalyibákból s máglyák tüze mellől.

E költeményből a méla gyász bánatos hangja rezg ki, a sötét ború kínja sír felénk. Mélyebb e bú, mintsem ne éreznők

¹ U. jtt., 694. l.

² Greguss Ágost: «Arany János balladái», 193. l.

³ 118—120. l.

a magyar szív verését is, vagy ne látnók, hogy a walesi bárdok panaszszavába belesiramlík a honfíúi érzésében megbántott magyar költő borongó lelke is. Bárdjai dicső múltról zengnek. Bár siralmas zokszó kesereg a bús haza bércei közt s az eltiportak szeméből lángkönnyek csordúlnak is :

Költői után a népnek szava zendült.
S jobb napja reményin izzó sebe enyhült . . .
S zengettenek ők
Dicsóteli multat . . . s messze jövőt.

Annyira felénk zokog egy megalázott nemzet érzésének multakon merengő s jövővel ringatózó bánata, hogy érezzük : a maga borúba temetkezett magyar érzésének kifejezésére keresett tárgyat Wales gyászos napjaiból.

Tóth Endrénél I. Edwardnak a bárdok ellen irányuló kegyetlenségét az idézi elő, hogy ezek elnyomott honfitársait erős öntudatra hevitik :

*Míg szelleme lendül a dalban a népnek:
Erősb az igánál, mit rája vélenek :
Míg dalnoki élnek, a kik csodaképen
Tettekre hevitik tündéri beszédben.*

Tóth Endre Edwardját az az irtózat háborgatja, hogy nemzetipró gonoszságának a bárdok a legéberebb őrszemei.

Tóthnál lágyságra szelídül a hang : vihart vártunk, de fuvalom enyhe száll felénk. Fájdó panaszként hallszik fel a gyászpiacra lépő ötszáz bárd síráma :

Bugó siralomdal, mély gyászteli ónek,
Hullása sohajtó bús őszi levélnek.

Ezt az őszi hangulatba, elmúlás kietlenébe szomorodó keseregést egyszerre a bizakodás hangja váltja fel : az ének nem vész ki, még áradozóbban tör isten felé s él a kései unokák lelkében is. Az elégia megható búsongása s panaszló keserve vonul végig Tóth Endre *Ötszáz gaél dalnokán*, a vég enyhülete s a vígasz felderülte mintegy betetőzi a költemény elégiai jellemét.

Lauka Gusztáv *Emlékjegyzeteiben* így ír Tóth Endréről : «Subjektiv költeményeiben gyakran bizonyos émélygős sen-

timentalismus észlelhető»,¹ Szász Károly pedig úgy jellemzi, hogy az ábrándos s nőies kedélyek, «érzelgős szívek kedvelt költője» volt.² Valóban, költői egyénisége magyarázza, hogy a borongó bánat s fájdalmas panasz műfajában dolgozza fel a walesi bárdok tárgyát, noha némi epikai keretben. A Gyulai Pál felpanaszolta világfájdalom ha nem talál is ide utat, de az is való, hogy a szomorúság szava *Az ötszáz gaël dalnok*-ban terjengőbben árad el, hangja sokkal puhább szelídségre olvad, mintsem a tárgy zordon komorsága megengedné.

Tóth Endre költeményéből kisugárzik az erkölcsi erő győzelme a zsarnokság anyagi hatalmán. Ez a felfogás él Arany János halhatatlan balladájában is. Félbenmaradt alkotásának folytatásakor Tóth Endre versének eszméje gyűjtő erővel hat reá, megizmosítja eredeti gondolatában, abban, hogy az összeomlásra kárhoztatott önkényen az örök életre hivatott erkölcsi erő diadalt arat.³

Hatott még Tóth Endre Arany Jánosra a bárdok számával. Már Pulszky Ferenc *Úti vázlataiban* szó esik arról, hogy I. Edward 500 költőt egyszerre levágatott, hogy a nemzetet «a' régi időre emlékeztetve, forrásba ne hozzák . . .»⁴ Természetesebb Tóth Endre hatásának betudnunk, hogy Arany Jánosnál is félezer a bárdok száma. De még egy ösztönzésre volt szüksége Arany-nak, hogy «A walesi bárdok»-at befejezze.

A balladának olyan indítéka van, melyről épen úgy nem tud Dickens, Gray vagy Warton, mint Tóth Endre sem. Edward vad göggel követelőzik :

Hol van, ki zengje tetteim —
Elő egy welszi bárd!

¹ *Petőfi-Társaság Lapja*, 1877, 40. l.

² *Vasárnapi Ujság*, 1885. 405. l.

³ Greguss Ágost szerint Arany balladájának az az eszméje, hogy «az erkölcsi világban a legnagyobb úr sem parancsol.» «Arany János balladái», 1877, 192. l.

⁴ L. a Budapesti Árvízkönyvben. 1839. újabban Pulszky F. «Kisebb dolgozatai»-ban, 52. l. (Bővebben szólok róla «A walesi bárdok tárgyának első megemlítése irodalmunkban» c. cikkben. Irodalomtörténet, 1918, 175—176. Tőlem függetlenül Fest Sándor is tárgyalja «Arany János balladáihoz» c. c.-ben. E. Ph. K., 1918, 8—10. sz.

Sarkindíték ez Aranynál. A zsarnok mintegy a lakoma koronájául kívánja a magasztalást s im, átok sújtja le. Az ellentétnek ebben a figyelemvillanyozó erejében a szembeállításnak az egész világirodalomban legváltózatossabb képeket festő művésze, Victor Hugo előzi meg *Les derniers bardes*-jában. Van ennek a költeménynek egy olyan mozzanata, melyet most egészen más világításban látok, mint róla írt kis cikkemben.

Hugo Victor öreg bárdja viharos erővel feddőzik I. Edward ellen :

Ton pardon eût puni notre lâche silence.
 Quoi! nous aurions flatté ton inique puissance.
 Notre main avilie eût lavé tes lauriers!
 Et laissant nos héros errer aux rives sombres.
 Nous aurions de nos chants déshérité leurs ombres
 Pour célébrer leurs meurtriers.¹

Kiderül ebből az átokból, hogy I. Edward a bárdoktól azt követeli, magasztalják dicsőségét. Az agg énekes makacs önérzettel tiltakozik Edward gonosz és okatlan kívánsága ellen. Így Arany Jánosnál is a harmadik bárd merészen vágja Edward szemébe :

Neved ki dicscsel ejtené,
 Nem él oly velszi bárd.

Azt írtam, hogy Arany János nem ismerhette Victor Hugo versét s hogy ez a motivum közös forrásból származhatott. Ez nem bizonyos.²

Az Arany szerkesztésében megjelenő *Koszorú* 1863 július 26. számában y aláírással *Hugo Victor és Chateaubriand* c. cikk³ az akkor kiadott *Victor Hugo, raconté par un témoin de sa vie* kötetét ismerteti. Korfestő jelentősége mellett a «legolvasnivalóbb»-nak tekinti valamennyi ilynemű munka között. Említi Hugo zsengekorából való költeményeit. Arra is utal, hogy «a tizenhét éves ifjúnak egy pár ódáját meg-

¹ Victor Hugo *raconté par un témoin de sa vie*, Hetzel és Quantin kiadása, 1885, 281. l.

² *E. Ph. K.*, 1917, 703. l.

³ 86—89. l.

koszorúzta az *Académie des jeux floraux*.¹ Ne feledjük, hogy ennek titkára arról értesíti a 17 éves Victor Hugót, hogy «Derniers Bardes»-ját és «Canadienne»-jét felolvashatja.²

A könyvről Arany *Koszorúja* még egy cikket közöl³ —y—s jelzéssel. E betűk Arany Jánosra vallanak s *A walesi bárdok* néhány hónappal a Victor Hugo-ismertetések után jelent meg először ugyanabban a folyóiratban.⁴ Nem lehetetlen, hogy Victor Hugo is ösztönzi költeménye befejezésére, kiadására.

Ez az alkotás a kedélyrajz, a szerkezet s a balladai nyelv felülmulhatatlan remeke.

A montgomeryi lakoma indítéka, melyet Warton sugalmaz, az átok, melyre Gray serkenti s egyéb mozzanatok, melyekre Tóth Endrénél és Victor Hugonál talál, nála megkapó művészi egységbe olvadnak. A szerkezet művészeinek egyik legnagyobb dicsősége ez a tárgyszövés: a lakoma csak alkalom arra, hogy férfias erővel harsogjon a lelketlen hódító dicsőítésére kényszerített bárdok átka s fogjon is az ádáz zsarnokon. Arany dalnokai mintha a bárdok költőversenyét, az eisteddfodot elevenítenék fel, de a komor csapás tragikai hatalmával, mint akik a zsarnok bátor és hősi korholásában szállnak művészi próbára.

Arany kiválóságát forrásaival szemben a tárgy shakespearei méretű kimélyítésében is érezzük: Edward fennhéjázó követelésében s tragikus lakolásában.

Nyelvének plasztikussága a leíró mozzanatokban, jellemző ereje a bárdok feddőzésében, tragikai hatalma a király önmardosó vívódásaiban, zeneiségének minden varázsa, az egész remekmű feledteti velünk Gray vaticinatio post eventum-ának nehézkességét, Warton leírásának hideg világát, Tóth Endre hangjának lágy olvadását s Hugo dagályos szertelenségét. Csak most tudjuk igazán csodálni Arany

¹ 86. l.

² L. V. Hugo köszönő levelét Pinaud-hoz, az *Académie* titkárához, 1819 márc. 29. keltezéssel, id. mű 354. l.

³ «Hugo V. drámaírói fellépte» címmel, 1863 aug. 9, 137—138. l.

⁴ A *Koszorú* 1863 nov. 1-iki számában, 420—421. l.

Walesi bárdjai-t, hogy forrásainak szerényebb értéke annyira szembeszökővé vált.

Az érdeklődés a walesi bárdok iránt még Arany János remekműve után is élt nálunk. Mátray Ernő (1846—1897), iskolázott és tehetséges philológusunk, a báró Eötvös József kiadásában megjelenő *Politikai Hetilap*ban tanulmányt tett közzé, *Bárd és trufator* címen. Szól a bárdok rendjéről a különböző kelta népeknél, behatóbban a walesiekről, ír dalnokversenyeikről. I. Edwardról megjegyzi, hogy a bárdok kiváltságos osztályának véget vetett, «s őket, a múzsák iránt elég tiszteletlenül, birodalma. határain túl kergeté».¹

Említi, hogy a nép kunyhóiban rejtegette a száműzötteket s hallgatta «szabadságra tüzelő énekeiket».

Mátraynak nem volt tudomása tárgyának két magyar költői feldolgozásáról.

Pauli, a jeles német történetíró, I. Edwardról mint «nagy fejedelem»-ről beszél.² Erélye, hódító akarata és sikere annak mutatják. De ne feledjük, hogy Llewellyn-nek, Wales hőslelkű urának levágott fejét közszemlére téteti, Wallace-t, a skótok vitéz bajnokát, miután erejét megtörte, kivégezteti. Nagy volt, de kegyetlen; hős, de győzelmében irgalom nélküli. *Victrix causa diis placuit, sed victa . . . traditioni*. Ez a hagyomány szívós életű tiltakozásnak bizonyult. Nagy költőket sugalmazott: az angol, épen úgy, mint a francia és a magyar az átokverés gyötrelmes és megalázó helyzetében rajzolja a szabadságtiprót, ellentétben a leigázott nemzetük sorsát sirató s érte életáldozó váltsággal megdicsőült bárdok felmagasztalt hősiségével.

ELEK OSZKÁR.

¹ 1866 március 26. szám, 150—153. l. — Szinnyei J. a «Magyar írók élete és munkái»-ban, VIII. k., 839. l. Mátraynak ezt a dolgozatát nem említi.

² Pauli: *Aufsätze zur englischen Geschichte*, 18. l.

KÖLTEMÉNYEK.

Vatha éneke 1046-ban.

Kezemben Koppány barnult koponyája.
Iszlak belőle ős magyar világ!
Új idegenség lelkemet zilálja,
Szivemben érzem Vencelín nyilát.

Bakonyi bús szél szilajon sikoltoz
Királyi kővár véres peremén;
Pengesd a gyászdalt, pengesd, kósza kobzos,
Hadd hallja sírva ádáz Beszperém!

Bakonyi bús szél ideszáll sohajtva
S riadtan zúg a rónaságon át:
Pányvázva bős had hej, hogy' üzi-hajtja
Magyarságunknak szép fehér lovát!

Földünket új nép, új szokás özönli, —
S én visszasírlak, messzi Napkelet!
Minek volt nekünk Napnyugatra jönni?
Bennünket itt hajh! senkisem szeret...

Sok ős berényben sok magyar bubánat
Már megjohádzva új kedvet mutat;
Enyém, mint vad ló, vad pusztákra vágat, —
Ezt meg nem ejted, csalfa Napnyugat!

Harangszó zeng-bong... hívó lágy harangszó,
De ahová hív, vérpárás az út, —
Az én szivembe pusztákon viharzó
És jajveszéklő orkán hangja zúg!

Új templomokban új zsolozsma zendül, —
Új magyar Isten, jőjj elé, ha vagy!
Mert nem láthatlak a sok idegentül
S ha idegen vagy, mért imádjalak?

Szeretnék hinni boldogabb időkben
S tudnék is benned, mennyei Nagyúr, —
De semhogy más nép rabjául szegődjem,
Haljak meg inkább pogánymagyarul!

Nem jó világ ez, — jól mondtad, Levente,
Pirosló ég itt nem hajnalra áll, —
Pirosló ég itt: vérszín naplemente,
Lassú enyészet, bús magyar halál...

— Kezemben Koppány barnult koponyája,
Iszlak belőle ősz magyar világ, —
De érzem: elfolysz, elfogysz nemsokára,
Az éj közelget... népem, jójtszakát!

Szomorú szerelem.

A mi szerelmünkben
Szárnyatlan a szándék;
Mi lenne, ha jönnél?
Mi, ha én megállnék?
Jönnél, ha vinnélek,
Vinnélek, ha jönnél, —
Nincs szomorúbb érzés
E játszott közönynél!

Halat a hálóba,
Búzá a malomba —
Mért nem vet az Isten
Téged a karomba?
Vetne a karomba,
Kapnálak ölembe, —

Volna, ahogy volna,
Lenne, ami lenne!

Gondja van Istennek
Minden kis madárra,
Csak a mi szerelmünk
Jaj, mért ilyen árva?
Azt se tudjuk, honnan —
Rajtunk ül az árnyék,
— A mi szerelmünkben
Szárnyatlan a szándék...

SAJÓ SÁNDOR.

A CIGÁNYOK.

A primás hátraszólt, halkan rendelkezett.
S a fák közt hangszerek s nyirettyűk teste surrog.
Csönd lesz. A nyergen át, hol útjuk elvezet,
Harmónikus-puhán feszülnek meg a hurok.

A lombfedél alatt most hangok árja kel :
Homályos ritmusok, határozatlan dolgok ;
A hangszer lelke vár, még ébresztgetni kell :
Keresve-kérlelik a megnyitó accordok.

A másodhegedűk is megvonaglanak,
De aztán biztos és zengő talajt találnak.
... Piros köpeny alatt egy sor sötét alak, —
Egyszerre, hirtelen kis körbe mind fölállnak.

A primás rögtönöz, álmodva, félszegül.
Egy széles gesztus és a ritmust megkereste.
Olyan csodás e hang, ő is megrészegül
És féktelen rohamra lendül a lelke-teste.

És mindegyik vonó most egy irányba leng,
Dalt hint a zenekar sováran felzokogva.
Lehajtott fejjel és lehunyt szemmel mereng
Minden cigány s beleszédül összhang-habokba.

Ringatják csendesen hatalmas testüket ;
Az ajkukon mosoly : fursák, akár a látók.

Most disharmonia zeng fel, fanyar, süket,
Majd csípő ujj alatt negédes pizzicatók.

A húron ideges, vad izgalom fut át,
Felzúg a hegedű phantastikus sirása :
Ilyen az éji szél, üvöltő vad kutyák
(Chromatikus scálák magasra felcsigázva).

Egy tisztásnak a hold szerelmes csókot ad,
Derengő visiót él át most minden ember ;
Aztán sötét eget, futó lovasokat
Sejtet meg a vonó ledobbanó ütemmel.

Jajongó bánatok zendülnek hirtelen :
Panasz a hűtlenért, kedves halottak gyásza,
Meghitt ábrándozás szép nyári éjjelen
(S hűrt súrol a vonó, pehelykönnyen, vigyázva).

Kihallani a prím mély és tüzes szavát . . .
Milyen lánglélek él e hosszú barna testben !?
A vad hangnemből, im, a bájosba csap át :
Walzer következik, csodás, felejthetetlen !

Fönséges, tiszta hang száll, száll az égre fel ;
A húrra ráfeszül egész vonója hossza ;
Ez édes hang soká, halódva vesztegel,
S sóvárgó lelket lágy hullámozásba hozza.

És lassan hömpölyög, míg el nem ringatott,
Kerülget, elsimul a dallamszötte hullám
S nem érzem már az éjt, sok drága illatot :
Most ez a muzsika tör feltarthatlanul rám.

Úgy hat reám e hang, mint furcsa bűvölet,
Mint hogyha mágikus vonókon játszanának,
Idegek szálain hegedűhúr helyett . . .
Tragikus hangokon szól a szerelmi bánat.

Előbb csak a primás rögtönzött egymaga,
A többi mind kísért, mint egyszerű tanítvány ;
De mámort hintetet a hangos éjszaka :
Most mindegyik mereng a maga álma nyitján . . .

Álmában mindegyik csukott szemmel halad.
S ezek a dallamok már nem táncnóták voltak :
A szivek vére folyt a friss vonó alatt :
Ezek a hegedűk mind titkokat daloltak!

Edmond Rostand után, franciából

HANKISS JÁNOS.

ÉRTESÍTŐ.

Kozma Andor Faust-fordítása.

I. és II. rész, két kötetben. A Pantheon kiadása.

Nemes hagyománya legjobb költőinknek, hogy nemcsak eredeti alkotásokkal gazdagítják irodalmunk kincsesházát, hanem idegen remekművek tolmácsolásával is. Ez bizonyos tekintetben áldozat részükről, mert először is a közvélemény a legjobb műfordítást is hajlandó kisebb értékűnek tekinteni a legközepesebb eredeti munkánál, másfelől bizonyos, hogy nekik sokkal nagyobb munka az idegen nyelven, idegen formákban, talán idegen szellemben is kifejezett költői gondolatnak hűséges átplántálása, mint saját érzés- és eszméviláguknak minden bilincstől ment kifejezése. Emitt igen gyakran megeshetik, hogy nem lelve meg az egy-egy árnyalatnak teljesen megfelelő kifejezését, mást mondanak, mint amit tulajdonképpen mondani szerettek volna, de ilyen esetekben senki nem ellenőrizheti az eredeti gondolattól való eltérésüket, mert hiszen az az eredeti gondolat csak lelkükben él; ellenben a műfordításnál az eredeti mindenkinek hozzáférhető lévén, az azzal szemben való hűtlenség könnyen megállapítható. Ha mégis annyi nagy költő — még pedig nemcsak a mi nemzetiünkéi, hanem más népekéi is — szeretnek e «hálátlan» munkával is foglalkozni, az bizonyára elsősorban annak tulajdonítható, hogy ama formai és nyelvi nehézségek legyőzése, mellyel az együtt jár, éppen a formai és nyelvi művészet mestereit csábítja leginkább. Öröm nekik, birkózni e nehézségekkel, gyönyörűségük, ha azokon diadalmaskodva, valamely szép művet más nyelvi anyagban egyenértékűen tudnak reprodukálni.

Bizonyára ez vonzhatta Kozma Andort is azon nehéz feladathoz, melynek most megjelent munkájában oly nagysikerű megoldását bírta nyújtani. Hiszen a nyelvi és formai művészet magyar mesterei között régóta kivívta magának a legelső helyek egyikét, melyen versenytársa nemcsak a jelenben, hanem a múltban is nagyon kevés akad, olyan pedig, aki fölötte állna, senki. Nyelvi és formai művészetét nem azért emelem ki, mintha tartalmi tekintetben is ne sorolnám őt legkiválóbb költőink közé, hanem azért, mert a műfordítás

mesterségében éppen a technikai tudás az, aminek a lehető legnagyobb mértéke szükséges — jóval nagyobb, mint az eredeti alkotásokhoz, főleg ha oly mű tolmácsolásáról van szó, hol a versformák már magukban is a technikai virtuóztatás magasfokú tökélyét mutatják. Ebből a szempontból Goethe *Faust*-ja, sokféle metrumaival, ugyanegy fokon áll Dante nagy eposzával, mellyel annyiban is rokon, hogy a gondolati elemnek uralkodó szerep jut benne, főleg a munka második részében. Már pedig a műfordító sehol sincs annyira oda-kötözve eredetijéhez, mint ott, hol az mélyenjáró gondolati elemekkel van szaturálva, melyeknek még árnyalatokban való módoztatása is tilalmas.

Kozma Andornak rég elismert verselő művészete hát eleve is bizonyossá tette minden tisztelőjét, hogy midőn a nehéz munkára vállalkozott, bízva-bízhattak annak sikerében is. Bízhattak annál is inkább, mert hiszen több apróbb műfordításával már azt is megmutatta, hogy benne a formai készség tökélye mellett megvan a műfordítónak az a másik kelléke is, hogy bármely philologusnál jobban megérti, vagy jobban mondva megérzi az előtte levő eredetinek minden valeurjét és hogy komolyan véve tolmács-tisztét, valóban mindig csak azt és úgy akarja adni, ami előtte van és ahogy az előtte van, nem engedve meg magának afféle «szabadságokat», minőkkel nem egy versfordítónk könnyebbíti pensumát.

Tekintve, hogy *Faust* első része már több magyar fordításban is megvan s egyszer már a második is át van ültetve, fölmerülhet az a kérdés, nem kár-e, hogy Kozma az ő nagy tudását egy már nyelvünkön ismert remekmű tolmácsolására fordította, holott ezen a téren irodalmunknak még annyi a hézaga? Nos, hogy erre a kérdésre megfeleljünk, helyezzük szembe vele az első résznek eddigelé legjobb fordítását, a Dóczi-félet, valamint a második résznek egyetlen átültetését, mely Váradi Antal munkája. Ez az egybevetés egyuttal alkalmat fog adni arra, hogy megvilágítsuk Kozma művészetét a maga teljes erejében. Azt hiszem, ily párhuzam a legjobb módja valamely műfordítás méltatásának.

Dóczi Lajos hivatottságot érezhetett magában Goethe lefordítására, mert hiszen igazi költő volt, nagyjában jó verselő is s amellet mint német anyanyelvű ember, a német irodalomnak is elsőrendű munkása lévén, bizonynal be bírt hatolni Goethe nyelvének minden finomságába. Magyar versfordításai azonban mégis igen tökéletlenek maradtak annál a sajnálatos körülménynél fogva, mely német költők fordításánál különben előnyére vált volna: hogy t. i. német anyá-

nyelvű volt, aránylag csak későn, azt hiszem, tizenhárom éves korában tanult meg magyarul és hogy magyar nyelvérzéke nem volt olyan erős és biztos, amilyennek kellett volna lennie. Csak egy pár példát, természetesen éppen *Faustjából*: «*kísértsd* terelni, *hogya* szédül, a magad útai felé», hol a «*kísértsd*» annyit akart jelenteni, mint «*próbáld*», holott annyit nem jelenthet. Másutt: «a régi nótán újra zöngicsél», holott csak «nótát» lehet zöngicsélni. Vagy ez: «Téged, földi szellem, jobban érlek», ami annyit akar jelenteni: «Du Geist der Erde, bist mir näher». De nemcsak efféle szófűzési helytelenségek zavarják az ép magyar fülű olvasót, hanem Dóczi egyes szók használatában is hibázik, sőt újtó is próbál lenni, ami pedig igen kényes és veszedelmes. Ezt a szót képzí például: «*ünnepente*», nem érezve, hogy a «naponta, havonta» szók képzője már nem élő, hanem úgynevezett «megmerevült» képző és hogy «*ünnepente*», époly furcsán hangzik, mintha hasonló szabályos szóképzéssel ilyen szókat gyártanánk: «*husvétonta*», «*pünkösdkönte*», ehelyett: minden husvétkor; minden pünkösdkor. Több ily szót is említhetnénk (pl. eredő bűn ehelyett eredendő bűn, nyomon ehelyett nyomban, tétovásan stb.), de áttérek immár egy más fogyatkozásra, mely metrikai és talán szintén Dóczi német származásának rovására írható. Sokszor ugyanis németesen scandál egyes szókat, azaz a hangsúlyos szótagot veszi hosszúnak, a hangsúlytalant pedig rövidnek. Egy jambusos sora pl. így szól: «Ha még úgy csúfol itt a közönség», ahol a *közönség* szó, mely a mi fülünk szerint rövid, hosszú, hosszú szótagokból áll, úgy van scandálva, hogy a *kö* mint hangsúlyos hosszú, a *zön* mint hangsúlytalan pedig rövid. Tehát — ˘ —, a helyett ˘ — —. Ebben a sorban: «ezen üdül fel mindenki», szintén úgy van mérve a *mindenki*, mintha mértékre egyezhék a német «*Jedermann*»-nal: — ˘ —. Ilyen példákat százával sorolhatnánk fel Dóczinak úgy fordított, mint eredeti verseiből. Hogy a sorvégi jambusláb helyett spondeus áll, az megtörténik nagynéha, elvétve másoknál is — még Kozmából is tudnék ilyesmit idézni — de Dóczinál ez oly gyakori, hogy azt kell hinnünk, az ő verstanában ez a kivételes licentia mint szabály szerepelt.

Míg ez a mértékbeli szabadosság csak azokat fogja bántani, kiknek ilyesekben kissé kényes a füle, sokkal súlyosabbnak kell tekintenünk azt a fogyatkozást, mely a voltaképeni *fordítás* gyöngeségében rejlik, amennyiben akárhányszor oly homályos sorokat kapunk, melyekhez commentárul az eredetinek elolvasása szükséges, máskor pedig világosak ugyan a tolmács mondatai, de mást monda-

nak, mint az eredeti. Mind a két esetre hozok fel egy-két példát. Hallgassuk meg az előjáték e néhány sorát : «Ha gyors futásnak dús füzére | Kemény iparkodásra int, | Vagy űrült táncnak végzetére | Virrasztni hív a bor megint.» Ki érti ezt? Mi lehet az «űrült tánc végzete», melyre «virasztni hív a bor megint»? Pedig ez nem rébusz, hanem igen egyszerű valami. Hogy megértsük, vegyük elő — nem az eredetit, hanem Kozma fordítását, az majd mindjárt felvilágosít bennünket a rejtélyesnek hangzó sorok felől. Nála azok igen egyszerűen hangzanak : «Ha futóversenyről kívánsz | Diadalkoszorút elvinni, | Ha szilajul ragad a tánc | S rá kiviradtig akarsz inni.» | Mert csak ennyit mond Goethe is : «Wenn fern des schnellen Laufes Kranz | Vom schwer erreichten Ziele winket, | Wenn nach dem heftigen Wirbeltanz | Die Nächte schmausend man vertrinket.»

Ebből a példából látnivaló Kozma fordításának egyik legfőbb érdeme: az, hogy világos, tiszta mindenütt, még ott is, a hol az eredeti talán első olvasásra nem is látszik könnyen érthetőnek. A mi nyelvünk e tekintetben versenyez a franciával, melynek főjellemonása szintén a «clarté», a világosság, holott a német költői beszéd gyakran kedveli a kissé elmosódott körvonalakat. Kozma költői nyelve annyira magán hordja nyelvünk e bélyegét, hogy ott is könnyen érthető, hol az eredeti nyelve némileg kódos, míg Dóczi ott, hol az eredeti nem kristálytiszta, szinte átlátszatlanná lesz, vagy mint a föntebbi példában, érthetlenné.

Íme egy másik példa, ez is az előjátékból. Arról beszél a színigazgató, hogy nem kell a költőnek bevárnia az ihletet, a hangulatot, hanem ha tudja, hogy mi kell, üljön neki mindjárt és írja meg. Erre Dóczinál ez következik: «Az akarat ragadja hevenyén | A lehetséges üstökén. | Később tudom már nem eresztí, | Folytatni kénytelen levén.» Ez bizony nagyon nehézkesen hangzik, nem szólva arról, hogy a «hevenyén» ehelyett «azon hevenyében» nagyon is vitatható. Most commentárul olvassuk el Kozmát és mindjárt tisztában leszünk e pár sor értelmével : «A tette kész, amit lehet, | Csak bátran üstökön ragadja, | Kezéből aztán ki nem adja, | Folytatja, amíg csak lehet.» Ez az, amit Goethe mond e szavakkal : «Das Mögliche soll der Entschluss | Beherrscht sogleich beim Schopfe fassen | Er will es dann nicht fahren lassen, | Und wirkt weiter, weil er muss.» Itt is látnivaló, hogy Kozma mennyire átérzi nyelvünk szellemét, mellyel ellenkeznék az a német abstractum, hogy «a határozat» ragadja üstökön azt, amit meg lehet csinálni és hogy aztán a *határozat* nem eresztí, hanem folytatja a munkát. A németnek ez a beszéd természetes, nekünk

mesterkelt volna, ezért Kozmánál a *tettre kész ember* az, aki azt, amit meg lehet csinálni, üstökön ragadja.

Ugyanebben a színházdirektori tirádában van Dóczinál ez a két sor is: «A kedvről hasztalan beszéltek: | Kétlőre nem jó lelkes óra.» Ez ismét alig érthető. Mi az: kétlőre nem jó lelkes óra? Kozma itt is könnyen felvilágosíthat bennünket; nála ez a két sor így hanzik: «Mit ér az ihletről beszélned? | A kétség sohsem ihletett!» Mert Goethe is ezt mondja: «Was hilft es, viel von Stimmung reden? | Dem Zaudernden erscheint sie nie.»

Említettem, hogy nemcsak homályos helyek akadnak bőven Dóczi fordításában, hanem olyanok is, hol az eredeti értelmé van többé-kevésbéelferdítve. Íme pl. ez a közismert, szinte szárnyasszóvá lett sor: «Zwar weiss ich viel, doch möcht ich alles wissen.» Dóczinál nincs ily világosan kifejezve a famulusnak az a vágya, hogy ő mindent szeretne tudni; nála csak azt mondja: «Sokat tudok, de még a sok, se minden.» Kozma természetesen itt is ugyanazt mondja, amit Goethe: «Sokat tudok, de mindent tudni vágyom.» Vagy vegyünk egy másik, szintén híressé vált passust, amely egy nagy életbölcse-séget eképen fejez ki: «Was du ererbt von deinen Vätern hast, | Erwirb es, um zu besitzen.» Ez Dóczinál egész másképen hangzik: «Mit örökölsz, akkor tied, | Ha úgy bírod, hogy *élvezed.*» Hűen és prägnánsul adja vissza itt is Kozma az eredetit: «Mit rád örökre az apád hagyott, | Szerezd meg, hogy sajátul bird azt.»

Ha ezekből nyilvánvaló, mennyire nem volt felesleges Dóczi után is megpróbálkozni Faust első részének lefordításával, már rövidebbre foghatom annak bizonyítását, hogy a második részt illetőleg is fölötte kíváncsi volt e munka. A két rész kétségkívül nem egyenlő értékű, bármennyire igyekszik némely német tudós a második rész remek voltát magyaráztatni. Ahhoz, hogy igazán az legyen. nagyon is sok benne a tudomány, sőt a tudákosság. Azok a kény-szeredett allegorizálások és symbolizálások, melyekkel telistele van, sokszor nem is érthetők és sokféle disputákra adtak már okot a commentátorok között, ami mindig rossz jel. Hogy pl. Faust mint a germán romanticismus képviselője veszi el a spártai Helenét, mint az antik műveltség megszemélyesítőjét, és hogy frigyökből születik a Byront ábrázoló Euphorion, nagyon különös lelemény. De hát itt nem Faust második részének értékéről van szó, hanem Kozma Andorról, aki mindenesetre bölcsen cselekedett, midőn az első rész után átültette a másodikat is, már csak azért is, mert igen visszás volna, ha a nagy mű két része nem egyöntetű fordításban volna előttünk.

De nemcsak ennek az egyöntetűségnek kívánatos volta tette indokolttá, hogy Kozma a második részt is kezünkbe adja, hanem Váradi fordításának gyengéi is. Váradi ugyan szintén telivér költő volt, aki lírájával és drámáival is előkelő helyre jutott irodalmunkban, verselő technikája is sokkal jobb volt az átlagosnál, de mégsem termett rá erre a rendkívül nehéz föladatra. Ő, aki eredeti költeményeiben oly könnyedén ontja a rímeket, itt bizony sokszor nagyon sután mozog; alig lehet 8—10 sorát elolvasni, hogy ne bántaná az embert vagy egy döcögős rhythmus, vagy egy túlságosan gyöngye asszonancia, vagy egy különös szófűzés vagy szóképzés. Nála nem lehet ugyan beszélni, mint Dóczinál, a magyar nyelvérzék fogyatékoságáról, de azért itt-ott megenged magának ő is egy-egy olyan szabadságot, mely már a jó nyelvérzéknek is bántja, mint pl. midőn a *rémlik* személytelen igét ilyformán használja: «Mint tűz-gyíkok királya, úgy *rémlettem*.» Az ilyesmi nála fölülte ritkák ugyan, de sajnos, annál gyakoribbak a fölbántóan érdes hangzású verssorok. Íme egy példájok; a papirbankókról mondja Mephistopheles: «Egy ily papir, amely gyöngy és arany | Helyett van, célszerű. Tudod, mid van.» Íme a sor végére tett főnév, mely el van vágva a következő sor elejére tett névutójától, íme a második sor végén a jambusmenetből kieső «mid van», melynek azzal kell rímelnie: «arany». S mily egyszerűen, természetesen hangzik e két sor Kozmánál: «Kényelmes! ily papir, mint gyöngy s arany, | Mindenki mindig tudja, mije van.» Ez ugyanazt s ugyanoly könnyedséggel mondja, mint az eredeti: «Ein solch Papier, an Gold und Perlen Statt, | Ist so bequem, man weiss doch, was man hat.» Általában Váradi fordításának legfőbb baja, hogy ott is, a hol az eredeti a legtermészetesebb hangon szól — már pedig a legtöbb helyen ez a goethei hang — bizonyos rhetorikai stílusba téved. Íme két egészen síma német sor: «Natürlich, dass ein Haupt-Verdruss | Das Leben dir vergällen muss.» Váradinál ez így szól: «Természetes, hogy e fő-méreg | Az egész élted mérgezés meg.» Ez annyi, mintha a muzsikában egy soprán áriát egyszerre basszus-kulcs szerint fújnak: az egyszerű *Verdrussból főméreg* lett, mely az egész életet «megmérgezés!» Kozma, mint mindig, itt is megmarad az eredeti tónusában: «Nagy bosszuság! Hiszem neked, | Hogy keseríti életed!» Százával mutathatnám meg az ily példákkal, mennyire fölülte áll az új fordítás a réginek. De inkább még egy példát hozok fel arra nézve, hogy Váradi hűség dolgában sem volt oly pontos, mint az ily munkánál szükséges. Íme pl. ez a goethei sor: «Man fragt um Was? und nicht um Wie?» Ez Váradinál egészen meg van

hamisítva, mert így szól: «S ne kérdd, hogy mit? sem azt, hogyan?» Kozmánál persze itt is egészen híven: «Csak nézd a mit, hogyant ne láss!» Sok az olyan hely is, ahol Váradi maga is érezvén, hogy az eredetét csak kissé homályosan bírta visszaadni, azt a jegyzetben teszi világossá, szinte úgy tüntetve fel a dolgot, mintha maga az eredeti is homályos volna — ami nem egészen illő eljárás.

Egyébként Váradi fordításának bőséges előszava és igen ki-merítő jegyzetei nagyon becsesek és bizonyára sokan fogják sajnálni, hogy Kozma munkája ily magyarázatok nélkül látott napvilágot. Már pedig ezek híján még a legműveltebb olvasó sem fogja a mű igen számos helyét megérteni, főleg a második részben.

De tán csak e kiselakú díszkiadásnál mellőzte Kozma e függelékét a kiadócég kívánságára, mely nem akarta a könyvet ezzel is drágítani. Remélhető, hogy Kozma ez alkotása még számos és sokféle kiadást fog érni, s ezekben majd lehet gondoskodni a hiány pótlásáról is. Egyelőre örülnünk kell, hogy a nagy mű, mely, úgy tudjuk, már néhány év óta készen várt a költő fiókjában, végre könyvpiacra kerülhetett, díszére irodalmunknak, dicsőségére szerzőjének. Kozma Andor, aki mint eredeti költő már régen a legelső sorába emelkedett, Faust-fordításával a magyar műfordítás történetében is fényes lapra írta föl a nevét.

Radó Antal.

Tompa Mihály.

Császár Elemér: *Tompa Mihály*. (Bethlen-könyvtár 5. sz.) Budapest, 1923. A Bethlen Gábor irod. és ny. r.-t. kiadása 8-r. 64 l.

A Bethlen-Könyvtár a reformációnak a nemzeti életre gyakorolt hatását óhajtja méltatni; ezen is túl, a tudományt akarja művelni, az irodalmat, a művészet minden ágát és ezek mindegyikében «a kálvinista szellem és világnézet érvényre juttatása» a célja. Felekezeti szempont, kultúrharcot hirdet. De ha nemes eszközökkel harcol, ha pusztán annak illusztrálására törekszik, hogy mit adott a kálvinizmus nemzetünknek, értékeket domborít ki, levesszük előtte kalapunkat. Bízást tehetjük ezt az olyan füzet előtt, mint Császár Elemér *Tompája*. A szerző egyénisége eleve kirekeszt minden felekezetieskedést. Ha Tompa ismeretét, kellő méltánylását lehetett mélyebbé, értékelését még alaposabbá, biztosabbá tenni, ez a füzet azt teszi. A keret: a költőnek meleg közvetlenségű, rokonszenvesen írt és művészién beállított életrajza; a tartalom: költészetének

színes méltatása ; a mag : Tompa lyrájának jellemzése. Mindez genetikusán, a fejlődés pompás rajzával tárul az olvasó elé. Ha csak röviden is — külön ki kell emelnünk egy mozzanatot : az a másfél ív, amely Tompa lyrai költészetével foglalkozik, nem népszerű ismeretetés, hanem a költőnek legjobb méltatása. Költői fejlődéséből kritikával kialakítva, tömören és találóan, biztos élvonalakkal rajzolja meg jellemző vonásait, árnyékolása finom, indítékok, szellem, eszme, hang és forma, műfaj és rhythmus elemzése nem modoros szépségekkel, maradandó hatással töltik ki a körvonalakat. A kép művészi tökéletességű, nincsen rajta egy csekélyke hézag, egy elnagyolt vonás sem.

O. S.

SZÍNÉSZET ÉS ZENE AZ ÖTVENES ÉVEKBEN.

Vadnay Károly ifjúkori visszaemlékezései egy helyén¹ azt mondja, hogy «az ötvenes évek időszaka, mely olyan rideggé és keservessé vált a politikától, a színművészet élvezésének aranykora volt». És ez érthető is; minél sivárabb a valóság, annál természetesebb a vágy a képzelet világa felé s ezt a világot az átlagos műveltségű embereknek közelebb hozza az a művészet, mely azt érzékelhetővé teszi, mint az irodalom, mely csak az elmélyedt olvasás eszközével emeli lelkünket elképzelt világokba. Ez magyarázza meg az egykorú képzőművészet közkedveltségét is, és azt, hogy úgy egyiknél mint a másiknál a nemzeti múlt megjelenítése gyakorolta a legnagyobb hatást. Hiszen a színművészet is «múltunkat ébresztette, a jelent derítette s egy boldogabb jövőndő hajnalát ragyogtatta a csüggedt lelkek sötétlő éjjelében».²

Hogy a nemzetnek a maga játékszíne fenntartásáért és fejlesztéseért s különösen annak hazafias szelleméért is folytonos küzdelmet kellett vívnia az uralkodó hatalommal, az csak növelhette szeretetét, rajongását iránta és megmagyarázza azt a tüntető ellenszenvet, mellyel túlnyomó része a reátukmált német színészettől elfordult. Hogy ez az elfordulás nem volt túlbecsülése a hazainak, sem szűk látkör és nemzeti elfogultság jele, hanem éppen csak visszautasítása annak, ami a hazait helyéből kiszorítani igyekezett, annak legékesszólóbb tanúsága az a lelkesedés és megértés, amellyel a magyar közönség éppen az ötvenes években több nagy

¹ Irod. emlékek, 18., 1.

² Somló Sándor: A magyar színészoktatás multjából. Budapesti Szemle 1915. I. 303. s köv. 1.

külföldi művésznak és művésznőnek színészetünk fejlődésére nézve is fontossá vált vendégszereplését fogadta.

Így aratott sikereket nemzeti színpadunkon a francia Mad. Rachel társaságával klasszikus darabokban és Adrienne Lecouvreur szerepében.¹ Később a szerecsen Ira Aldridge, ki Shakespeare-szerepekben, különösen az Othellóban remekelt, előbb angol társaságával, majd egyedül, a Nemzeti Színház művészeinek közreműködésével az ötvenes évek folyamán ismételve vendégszerepelt Pesten s oly kedveltségre tett szert, hogy a vidékre is meghívták s Székesfehérvárott, Kassán, Győrött felléptették. Othello-alakításával valóságos iskolát csinált; a színi kritika azt találta ittjárta után, hogy az ünnepelt Lendvay most már Aldridge Othellóját játssza a színpadon.² 1856-ban Budapesten járt a híres olasz tragika, Adelaide Ristori is, kinek már Gyulai Pálnak Berlinből írt magasztaló cikkei is növelték hírnevét nálunk. Számos szerepben lépett föl olasz társaságával, német, francia és főképp olasz színművekben; nálunk legnagyobb hatást az Alfieri Myrrhájában aratott. A közönség el volt ragadtatva, a lapok nemcsak méltatásokat, hanem egész életrajzokat közöltek róla, Sárosy Gyula és Tóth Kálmán dicsőítő verseket intéztek hozzá.³

Elsősorban nemzeti színházunk sorsát kell a Windischgrätz-, Haynau- és Geringer-provizóriumok s utóbb a Bach-rendszer alatt szemügyre vennünk.

Szinte megható, ha olvassuk, hogy Erdélyi János, az író, ki kénytelen volt az osztrák csapatoknak 1849 telén Pestre történt bevonulása idejében aligazgatói minőségben tovább vinni a Nemzeti Színház ügyeit, miként könyörgött Szögyénynél, mint az ideiglenes polgári közigazgatás fejénél, az intézet megmentése érdekében. Bizalommal fordul «mint egyes ember, magán iratával» a magyar főúrhoz. Az intézet múltjának — úgymond — minden alapja összedőlt, mert közönsége megfogyott, pénztárnoka a pénzzel s az irományokkal megszökött s az új évet egyetlen krajcár nélkül

¹ Pesti Napló 1851 szept. 6.

² U. ott 1853 márc. 30, aug. 25, szept. 15, dec. 17. 1858 febr. 12.

³ U. ott 1856 nov. 23—dec. 5.

kellett megkezdeni. A színészek szerződése pedig áprilisig tart s miután ők teljesítik kötelességüket az országgal szemben, követelhetik fizetésüket, melyen kívül semmijök sincs». Akármint fordul is a hadak kockája — írja tovább — Excellenciád minden esetben a nemzet hálájára fogja érdemessé tenni magát, mert a végső elbukástól menté meg egyik közintézetét» . . . Szögyény határozott jóakaratot tanusított a színház iránt, épp úgy, mint Havas József Pest városi kir. biztos, kinek véleményét kérte ki. Úgy találta, hogy «e nemzeti intézet az idők jelen körülményei közt különös ápolást igénylő nemzetiségünkre» nagy befolyást gyakorol s hogy «az idők mostohasága s a mindennapi események csüggesztő volta miatt a városi közönségnek az élet nyomasztó gondjai előli ezen menhelyét istápolni s a benne lelhető időtöltést a közönség józan kívánataihoz alkalmazottan minél élvezhetőbbé tenni politikai nézetekből is szükségesnek látszik».¹

Meg nem állapítható, hogy egyenes anyagi támogatásban is részesült-e a Nemzeti Színház az akkori kormányzat részéről, de legalább azt kieszközölte Szögyény, hogy két, a közönségre legnagyobb vonzóerőt gyakorló darab, melyet a rendőrség politikai okokból tilalom alá helyezett, a «Csikós» és a «Kúnok» néhány mondatnak a szövegből való törlése után a tilalom alól feloldatot.²

1849-ben a rövid magyar uralom után a Haynau kormányzata alatt a Nemzeti Színház kénytelen volt színpadját az előbb tűzvész, majd a Hentzy bombái által hajléktalanná lett német színházzal megosztani; hetenkint kétszer németül játszottak s az uralkodó születése napját is német szóval ünnepelték a magyar játékszínen.³ Ez csak 1849 novemberéig tartott, amikor a német színház újra megnyílt.⁴ A rémuralom első szakában Kirchlechner Ferenc zeneszerző teljesítette ideiglenesen az igazgatói teendőket; ezt azzal indokolták, hogy a magyar intendáns, Simoncsics volt alispán, nyilvánvalóan nem ért a színházi dolgokhoz, mert mikor azt

¹ Orsz. Levéltár, Szögyény-féle iratok. 1849 márc.

² U. ott.

³ Pest. Zeitung 1849 aug. 21.

⁴ U. ott nov. 17.

jelentették neki, hogy a zenekar négy kürtöse közül kettő megbetegedett, állítólag azt válaszolta: nem baj, csak a megmaradt kettő fújjon egy kicsit erősebben.¹

Habár a pesti és a bécsi kormány állandó iratváltásának és gondoskodásának tárgya volt a pesti német színészet, habár annak támogatására a főváros 1850-ben 40,000 frtot fordított ugyanakkor, mikor a Nemzeti Színház 16,000 frt szubvencióval volt kénytelen beérni, a dédelgetett német műzsa sehogyse tudott boldogulni s 1851 őszén beállott az az időpont, amelyben a magyar színészet Pesten versenytárs nélkül állott, csak Budán volt német színház.² Érdekes az a vallomása az osztrák kormány saját bizalmi közegének, hogy a német elem háttérbeszorítására s a német nyelv elnyomására Pesten még a magyar «forradalmi terrorizmus» sem tett annyit, mint a Nemzeti Színház működése.³

Magyar színészetünk szerencséjére a bécsi kormány tárgyalta ugyan folytonosan az állandó és végleges német színház felépítésének kérdését, nógatta a fővárost, hangoztatta ez ügy fontosságát, azonban nagyobb áldozatra nem határozta el magát; így a német színészet Pesten bizony sokáig volt kénytelen ideiglenes hajlékokkal élni be. 1852-ben — másnak hiányában — egy német nyári színikör nyílt meg a Gyár-utcában⁴; 1853 tavaszán bizonyos ünnepélyességgel, a kormányzó főherceg jelenlétében nyitották meg az új «ideiglenes» pesti német színházat az Erzsébet-téren.⁵ A budai nyári színikör, mely szintén a német műzsát szolgálta, főképp az alagút megnyitásával, 1856-ban lendült fel.⁶ Habár Bach éppen 1852 elején jelenthetni vélte az uralkodónak, hogy a pesti német színház látogatottsága öröndetesen fokozódik,

¹ Podolsky jelentése 1849 júl. 31-ről. O. Levéltár. Geringer-iratok.

² P. Napló 1850 ápr. 8. 1851 nov. 5. O. Lev. Geringer-iratok 1850 jún.

³ Rosenthal Sámuelnek, a pesti német lapok szerkesztőjének 1850 áprilisában írt memoranduma Bachhoz a pesti német színház ügyében. Budai kormányzósági iratok a bécsi áll. lev. tárbán.

⁴ Magy. Hirl. 1852 máj. 23.

⁵ P. Napló 1853 máj. 3.

⁶ Országh Sándor. Budai színházak és játékszín. 1895. 69. s. köv. l.

ugyanakkor mikor a magyar színházé apad,¹ habár később szabadalom védte a meglevő német színházakat a netán alkalmatlankodó fölösleges verseny ellen,² mégis, elfogulatlan megfigyelők tanúsága szerint, a német színészet Pesten az ötvenes évek alatt éppen nem tudott valóban magas színvonalra emelkedni.³

Sajátságos azonban, hogy dacára ennek, a közönség hangulatában is gyökerező kedvező helyzetnek, a Nemzeti Színház állapotai is éppen magyar részről gyakran tétettek vita tárgyává, sőt ez a mi első játékszínünk az ötvenes évek derekán eléggé súlyos válságon ment keresztül. Kezdetől fogva felhangzott a sajtóban a panasz, hogy az opera, a balett és énekes népszínmű elnyomja a drámát és vígjátékot.⁴ Úgy látszik, a magyar közönség is keveselte a derék Simoncsics szakértelmét s ezért 1852-ben az ő hatáskörét a gazdasági ügyekre korlátozták s a művészeti fővezetéssel gr. Festetich Leó bízott meg. De az új intendánsnak sem volt szerencsés keze, nemsokára heves támadások érték s a lapok bizonyos ingerültséggel tárgyalták a színház viszonyait. Egy 1853-iki kimutatás szerint a Nemzeti Színháznál ez időben a drámai előadások évi 29,000 frtot, az operaiak 40,000 frtot jövedelmeztek, mégis a színház — az énekesek sokkal nagyobb fizetése miatt — a drámából 8000 frt hasznot látott, ellenben az operára ugyanannyit ráfizetett. A majdnem állandó deficit a személyzet számának leszállítását tette szükségessé, ami zúgolódást keltett: pedig ugyancsak szerények voltak a fizetések: így 1854-ben Lendvainé évi fizetése 1700 frt volt, Egressyé, kit akkoriban politikai múltja miatt csak mint operai rendezőt alkalmaztak, 1200 frt, Lendvaié 1800, Felekié — mint első szerelmesé — 840, Jókainé és Komlóssy Idáé egyenkint 1920 frt. Festetichet gyanúsították, hogy az opera megmentésének egészen föl akarja áldozni a drámát, úgy hogy végre is el kellett hagynia helyét s a kormányzó

¹ Bécsi áll. l. tár. Gensd. Dép. 1852 febr.

² Vas. Újság. 1859. 93. l. Osztr. Bd. eln. l. t. 1859 jan.

³ Dudumí. Pester Briefe. I. 31. s köv. l.

⁴ P. Napló. 1850 ápr. 8. 1851 szept. 3.

főherceg a Nemzeti Színház igazgatójává a már régebben is e minőségben szerepelt gróf Ráday Gedeont nevezte ki.¹

Hogy a kormány ily nehéz helyzetbe engedte jutni első magyar játékszínünket, az csattanósan rácsófol a «Rückblick» ama dicsekvésére, hogy a Nemzeti Színháznak kedvező viszonyok között fennállása² lényegesen a kormány gondoskodásának köszönhető. Minden, amit a kormány tett, abból állott, hogy az uralkodói látogatás alkalmával a többi, hangulatkeltő intézkedések között a Nemzeti Színház is kapott 10,000 frtnyi ajándékot és hogy valamivel később a vallás- és egyéb alapokból 22,000 frt kölcsönben részesült: és ez az ajándék és kölcsön is azzal a kötelezettséggel járt, hogy az udvari páholy részére külön bejáró építtessék.³

Kevésbé közönyösen fogadta a magyar közönség a Nemzeti Színház nehéz anyagi helyzetének hírért. Gróf Andrássy Manó már 1853-ban kezdeményezett egy mozgalmat, melynek célja az volt, hogy a Nemzeti Színház 330,000 frtnyi alapja, különösen az épület célszerűbb kibővítése céljából, egy millióra növeltesék.⁴ Később főképp gróf Károlyi György érdeméből nekilendült a gyűjtés és bár a gyűjtőíveket csak titokban terjesztették, a lapok sem ütöttek zajt, 1858-ig 230,000 frtot eredményezett; ekkor azonban Albrecht főherceg jónak látta megtiltani a további gyűjtést, ami fölött Széchenyi a «Blick»-ben méltán felháborodott. A gyűjtés eredménye a színház alapjához csatoltatott.⁵

A fővárosi mellett a vidéki színészet is meglehetősen fejlődést ért el az ötvenes évek alatt, bár annak terén is — gyakran kedvezőtlenebb körülmények között — kénytelen volt a magyar játékszín a maga létért való küzdelmét fölvenni a felülről pártfogolt némettel szemben. Hivatalos

¹ Lásd mindezekre nézve a Magy. Hir. 1852 máj. 25. s a P. Napló 1853 okt. 13. 1854 jan. 18. febr. 11. júl. 18 és dec. 28-iki számait.

² «Gedeihlicher Fortbestand». Rückbl. 25. l.

³ Osztr. Belügym. eln. I. t. 1857 okt. 13.

⁴ P. Napló. 1853 ápr. 28.

⁵ Báró Podmaniczky Fr.: Naplótöredékek. III. 76—77. l. Erdélyi F. naplójegyz. a Szinyei-Merse-család birtokában. P. Napló 1858 júl. 21. Blick 389. l.

kimutatás szerint a szűkebb Magyarország területén — vagyis Erdélyen, a Bánságon és Horvátországon kívül — 1851-ben 16 színházat számláltak, és pedig Budapesten hármat (két németet, egy magyart) és egyet-egyet Aradon, a bártfai fürdőben, Debrecenben, Eperjesen, Balatonfüreden, Nagyváradon, Kassán, Miskolcon, Sopronban, Pozsonyban, Győrött, Nagyszombaton és Pécsen.¹ Ezekhez járult Erdélyben a kolozsvári, nagyszebeni és marosvásárhelyi, a Bánságban a temesvári és szabadkai s Horvátországban a zágrábi és fiumei. Bizony, ezek némelyike nyomorult viskó volt s állandónak ez időben vajmi kevés volt tekinthető és a legtöbbért folyt a harc, hogy a nemzeti múzsa temploma legyen-e vagy a németé?

Az állapotok kezdetlegességével — szerencsére — bizonyos kedélyesség is járt együtt. Ha némely színház istállóból vagy színből vedlett át azzá, sokat pótolta a közönség elnéző jóindulata és a színészek igénytelensége s lelkes buzgalma. Ha a cenzura már minden hazafias vonatkozást törölt a szövegekből, néma jelenetekkel, úgynevezett élőképekkel érték el a kívánt hatást. Balatonfüreden szokássá vált, hogy a szomszéd falvak népétől nem pénzt, hanem élelmiszereket kívántak a színházi jegyekért: egy hízlalt fiatal pulykáért egy zártszék járt, egy szopós malacért két zártszék és így tovább. Az élelmiszerek általában nagy szerepet vittek a színpártolás terén; ha Pestről ünnepelt művésznő ment valamely nagyobb vidéki helyre vendégszerezni, távozásakor kocsiját a most szokásos koszorúk és bokréták helyett egy hétrelvő élelmiszerekkel rakták tele.²

Az ötvenes évek vége felé több város kapott színházépítésre engedélyt, azonban mégis kissé túlzottnak kell tartanunk a Vasárnapi Ujságnak azt a közlését, hogy 1859-ben Magyarországon huszonnégy vidéki magyar színtársulat működött volna; de mindenesetre több volt, mint amennyit a főkormányzóság szívesen látott, mert Albrecht főherceg 1859

¹ Geringer jelent. O. Bel. eln. I. t. 1859.

² Molnár György: Világostól Világosig. 1881. II. 54., 113., 158. s köv. I. 181., 194., 218. l.

márciusában rendeletet adott ki a helytartósági osztályoknak, hogy szigorúbban járjanak el az engedélyek osztásánál.¹

A régibb színházi hagyományokkal bíró városok közül különösen Kolozsvár harcolt sokat színházáért. Az elnyomatás idejének kezdetén itt is a magyar és német színészetnek osztoznia kellett a színpadon; bár csakhamar a magyar lett a győztes, a nehézségek nem szűntek meg, mert a cenzura gyakran egészen kivetkőztette a darabot jellegéből s minden engedélyért Nagyszebenbe kellett fordulni. Gróf Mikó Imrének 1854-ben sikerült a kolozsvári magyar színházat kormányengedéllyel részvénytársaság alapjára helyezni: az így szerzett anyagi eszközökkel kibővítették a színházat s október 1-én ünnepélyesen újra megnyitották. Néhány erdélyi főúr drámai pályadíjakat is tűzött ki a műsor gazdagítása érdekében.²

Kassán, hol a század elején a magyar színészet egyik legerősebb telepe virágzott, az ötvenes évek egész ideje alatt magyar színészek csak a nyári évadra kaptak játszási engedélyt: Hetényi magyar társulatának távoznia kellett, mert a hatóságtól további engedélyt nem kapott s a dolgot mégis úgy tüntették fel, mintha távozását részvéthiány okozta volna. Gróf Lazánszky helytartósági alelnök maga elismerte utóbb, hogy a német társulatok egész sora megbukott ebben az «eredetileg német és tót, csak az erőszakos magyarizmus által» megmagyarosított városban, hanem azért mégis segítyeket csikart ki a várostól és a kormánytól, hogy a német színészet valahogy tengethesse életét. Néhány évvel később még inkább el kellett ismerni hivatalos részről is, hogy bizony a kassai közönség magyar színházat kíván, nem németet.³ Aradon a Csernovics Péter áldozatkészségéből már 1849 végén szervezkedett egy magyar színtársulat Filippovics István, utóbb Szabó József s végül mindkettőnek vezetése

¹ Vas. Ujs. 1859. 46. l. O. Belügy. eln. l. t. 1859.

² Űrmössy: Tizenhét év Erdély történetéből. I. 139. s köv. l. P. Napló 1851 aug. 16., 1854 nov. 18., 1859 ápr. 1.

³ P. Napló. 1855 febr. 13. O. Belügy. eln. l. t. 1856 máj. 1857 okt. Benczur Vilmos: Kassai Játékszín, Kassa, 1924. 48. s köv. l.

alatt, mely más vidéki városokba is ki-kirándult vendégszereplésekre s a hatóságok mindenféle gáncsvetései ellenére fenntartotta magát és jeles erőket képezett Pest számára is, kik 1855-ben Bécsben is vendégszerepeltek magyar népszínművekkel nagy erkölcsi, de rossz anyagi eredménnyel. Csernovics egy ideig a maga költségén játszatott Aradon s vendégül hívta a közönséget, az ő elköltözése után jómódú aradi polgárok vették kezökbe a színpártolás ügyét és tartották fenn a színmű- és opera-társaságot.¹ Jó híre volt már az ötvenes években Győrnek is, melyet a színtársulatok erős próbakövének tekintettek. Temesvárott a városi tanács 1851-ben engedélyt adott a magyar színtársulatnak a városi színházban való további szereplésre, de a nagyszombati német társulat érdekében Griez Ede min. biztos megsemmisítette a városi határozatot s a magyar színelőadásokat különféle ürügyek alatt megtiltotta. A közönség az utolsó előadás alkalmával tüntetett a magyar színészet mellett. A német társulat később kénytelen volt szubvenciót kérni a kormánytól.² A magyar és német játékszín harca ez utóbbira nézve legesúfósabban Szegeden végződött 1854-ben, hol a magyar színtársulat jutalomjátékot volt kénytelen rendezni a német színészek elutazási költsége javára: de meg is telt a ház s még túlfizetések is történtek!³

Eperjes már 1853-ban magyar társulatot fogadott a város kis színházába, ellenben Nagyváradon, mely pedig 1850-ben a magyar színészet egyik szervezkedő helye volt, ugyanakkor német színészek találtak pártfogást. Szabadkán 1854 végén Latabár magyar társasága szerződött a várossal; az első előadást a Hymnus éneklésével nyitották meg s lelkes hangulatú lakomával végezték: a ház minden nap megtelt. Latabárnak, ki a legképzettebb igazgatók egyike volt, társulatát a következő év nyarán Balatonfüreden találjuk, hol a fürdőközönség adakozásából azon időben nyári színpár nyílt meg. Miskolcon az uralkodó látogatása alkal-

¹ Váli Béla: Az aradi színészet története, 61. s köv. Molnár Gy. id. m. II. *28. s köv. l.

² P. Napló. 1851 júl. 3. O. Belügy. e. l. t. 1858 nov.

³ Molnár Gy. id. m. II. 146. l.

mával nyitották meg az állandó színházat szintén magyar színészek, operával.¹ A német színészet még Nagyszebenben is csak az akkori viszonyokhoz mérten tekintélyes állami segíellyel tarthatta fenn magát, épp úgy, mint Zágrábban, hol csak 1854-ben nyílt meg a «Nemzeti Színház» német szóval s csak a némettel váltakozva juthatott benne szóhoz a horvát színészet, sőt fel is oszlatták a színházfenntartó egyesületet, mert nagyon erőszakolta a horvát előadásokat s állami kezelésbe vették a színházat.²

Miután a színházak akkori belső és külső viszonyaival megismerkedtünk, szemlét kell tartanunk a művészi erők felett is.

A magyar színészet úttörőinek jeles gárdájából szerencsére még a legtöbbeket helyükön találta a forradalmi fordulat és az azt követő nehéz megpróbáltatás. Csak Megyeri halt meg már a negyvenes években, Kántorné pedig ugyanakkor teljesen visszavonult a színpadtól, de csak az ötvenes években halt meg Marosvásárhelyt, hol szegénységben, elvonulva, mint jegyszédőnő tengette életét.³ Déryné ez időben már csak a vidéken szerepelt elvétve s 1852-ben szintén megvált a színpadtól. Szerdahelyi József és Egressy Béni e korszak elején, 1851-ben, elhunytak.

Ellenben működésben látjuk az öreg Udvarhelyi Miklóst, ki 1858-ban 68 éves korában ünnepelte a Nemzeti Színházban, melynek húsz év óta volt tagja, ötvenéves színészi és énekesi jubileumát.⁴ És életben volt Telepi György, ez a színházi ezermester, aki csak 1855-ben vált meg a színpadtól, miután a Nemzeti Színháznak szintén majdnem húsz éven át volt burleszk komikusa, rendezője s egyúttal díszletfestője. És működésben látjuk a vele majdnem egykorú Szentpéteri Zsigmondot egészen 1858-ban bekövetkezett haláláig ; ő főképp mint a Petur bán és a Zách Felicián szemé-

¹ P. Napló. 1853 okt. 30, 1854 dec. 23, 1855 júl. 25, 1857 aug. 14.

² Osztr. Bel. e. l. t. 1858—1859. P. Napló 1854 szept. 23.

³ P. Napló 1854 márc 17. Bayer József becses könyve : «A nemzeti játékszín története», sajnos, csak 1837-ig terjed s így azt e munkánál forrásul nem használhattuk, Kántornéra nézve l. Molnárnál a 77. lapot.

⁴ P. Napló 1858 jún. 13.

lyesítője lett emlékezetessé a Nemzetiben, melynek kezdettől fogva tagja volt s ahol mindig nagy elismerésben részesült. Nagy volt a Falstaff s a Zsiga cigány szerepeiben is és nagy volt mint színészek nevelője s a diszkrétebb színpadi alakítás mestere.¹

A klasszikus műsor két legnagyobb támaszát kétségkívül Lendvay Mártonban és Egressy Gáborban bírta, mint hősszerelmesben és jellemszínészben, kik majdnem egykorúak voltak. Azonban sorsukat a szabadságharc vihara egy időre elszakította egymástól. Lendvay fejedelmi termetű férfi volt, fesztelen, de deli tartásában; egyéniségében még a színpadon kívül is bizonyos méltóság volt, mely a daliás időkre emlékeztetett. Színésznek született s mint ilyen, nemes ízlésével jó hatást gyakorolt pályatársaira. Egyébiránt ő is, úgy mint Szerdahelyi, kénytelen volt fiatal korában operákban is énekelni. Rendkívül népszerű volt szerteszét az országban, vendégszerepléseire a városokba tódult az egész környék: szülővárosa, Nagybánya, szobrot emelt neki, a Nemzeti Színházban is szoborral örökítették meg emlékét. Főszerepei voltak Hamlet, Othello, III. Rikárd, Romeo, Antonius, Hővér Percy, Don Caesar, Ruy Blas, Kean. Idegzetét korán megőrlötte a színpad: 1854 elején a Lowoodi árvában lord Rochester szerepében a színpadon összerogyott s többé fel nem léphetett. 1858 januáriusában meghalt, még csak 51 éves korában. Ebben a szépen temetni tudó korban a lapok közlései szerint több mint 20,000 ember kísérté el sírjába.²

Egressy (eredetileg Galambos) Gábort a Petőfi barátsága s rajongása az ő szavalásáért vitte bele a szabadságharc forratagába, aminek következménye lett, hogy ki kellett menekülnie az országból s bár — mint láttuk — nagyon hamar kapott engedélyt a hazatérésre, a színpadi fellépéstől eltiltották, részint büntetésül, részint mert féltek, hogy nyilvános szereplése politikai tüntetéseket fog felidézni. Már 1851-ben felszólaltak a lapok a tilalom megszüntetése mellett, de csak 1854 tavaszán léphetett föl először Egressy, a Lear

¹ Lásd Molnárnál 172. s köv. 1.

² Várad Antal: Régi magyar színészvilág 1911. 382. s köv. 1. Teleki Sándor gróf: Egyről-másról. I. 143. l. P. Napló 1858 febr. 2.

király szerepében, a közönség tüntető tapsai között, mintegy felváltva Lendvayt. akinek néhány szerepét át is vette. Greguss Magyarország Garrickjének nevezte el őt: nem magas, de erőteljes alakja, éles vonású arca, organuma, vérmérséke őt egyaránt szinte kijelölték a nagy jellem-szerepekre, de sokat köszönhetett saját, gondos tanulmányának is. Legjobb alakításának Shakespeare Coriolanusát tartották; nagy hatással játszotta Leart is, III. Richárdot, Othellót, Macbethet, Bánk bánt. Még 1855-ben is csak mint vendégnek volt szabad a «Nemzeti»-ben szerepelnie.¹

A Lendvay és Egressy váltakozó szereplése jelzi minden-esetre a magasabb drámai műfajban való színpadi alakítás csúcspontját nálunk az ötvenes évek alatt. A műsorra nézve szem előtt tartandó, hogy az új jelenségek mellett a Kisfaludy, Katona és Szigligeti régibb színművei is erősen tartották magukat a Nemzeti Színház játékrendjén s hogy másrészt a dráma csak ritkán versenyezhetett az ugyanazon színpadra utalt opera vonzóerejével. Mégis a külföldi nagy drámaírók is s köztük különösen Shakespeare, gyakran szóhoz jutottak nemzeti színpadunkon. Így az ötvenes évek alatt a nagy brit költő addig is előadott leghíresebb darabjain kívül hat olyan került színre, mely addig egyáltalán elő nem adatott.²

Majdnem egyidejűleg a Lendvay visszavonulásával s az Egressy újabb felléptével ért véget a Fánicsy Lajos pályája, ki a Nemzeti Színháznak megnyitása óta tagja, sőt soká «ügyvivője» is volt, tehetséges, törekvő színész, főkép a csel-szövők szerepében. Ő adta a királyt Hamletben. Cassiust Julius Caesarban s ő alakította meg először Athéni Timont. Még csak negyvenöt éves volt, mikor 1854 végén meghalt.³ Hivatal Anikó a Lendvay felesége volt, ettől azonban elvál-

¹ Várdai Béla: Egressy G. mint Shakespeare-színész. Magy. Shakespeare-Tár II. évf. 190. s. köv. I. P. Napló 1851 febr. 4. 1854 ápr. 20. máj. 12. 1855 jan. 19.

² Ezek: VI. Henrik mindhárom része. Athéni Timon. Tévedések vígjátéka, A windsori csalfa hölgyek. A makrancos hölgy és A veronai két nemes ifjú. (Bayer: Shakespeare drám. haz. I. 69. l.)

³ Magy Hirl. 1852 jan. 17. ápr. 22. nov. 11. P. Napló 1854 dec. 24.

ván, Latkóczyhoz ment férjhez s Latkóczyné néven szerepelt tovább a Nemzetinél: 1852-ben még a Desdemona szerepét adta, már majdnem negyven éves korában.¹ Sok ünneplés tárgya volt, kétségtől nemcsak művészete, hanem szépsége s utóbb férje hírneve révén is Laborfalvi Benke Róza, kit 1837 óta látunk a Nemzeti Színházban működni s ki tudvalevőleg a Jókai felesége lett. Főképp tragikai és hősnői szerepekben tűndökölt: férje úgyszólván az ő testére szabta az Anna szerepét a «Szigetvári vértanúk»-ban s a Dalmát a hasonló című színműben. Játszotta a királynét Hamletben; kitűnő volt mint az özvegy anyakirályné III. Richárdban és mint Czibak Margit Grittiben.² Ugyanebbe a nemzedékbe tartozott Feleki Miklós, ki bár már 1846-ban fellépett Pesten, nem tudott gyökeret verni a Nemzeti Színháznál: sokat volt Aradon s az aradiakkal Bécsben is vendégszerepelt; az ötvenes évek derekán szerződve volt a Nemzetihez, meglehetősen változatos szerepkörrel és sűrű foglalkoztatással.

Már a valamivel fiatalabb nemzedék tagjai voltak Szigeti József, Tóth József, Komlóssy Ida és Prielle Cornélia. Szigeti már 1844 óta, Tóth csak 1850 óta működött Pesten, amaz fiatalabb jellegszerepekben is, mint a Leartésében, a Vidében, de egyúttal mint kitűnő komikus; emez hovatovább a Fánecs örökét vette át, szorgalmas tanulmánnyal idővel felül is múlva elődjét. Komlóssy Ida, kinek szép arcvonásait a Barabás rajzónja örökítette meg, becsvágyó színésznő volt, aki, ha egy szerep megtetszett neki, maga fordította le az illető darabot, hogy előadható legyen. Már 1844 óta tagja volt a «Nemzeti»-nek s az ötvenes évek közepén nagy ünnepések középpontja úgy Pesten, mint a vidéken; ez időben ő volt első játékszínünk legelfoglaltabb színésznője,³ szerepei közül kiemelhetjük Cordeliát, Opheliát, Desdemonát, Kata-

¹ Magy. Hirl. 1852 márc. 28.

² Tulajdonképpen keresztnéve Judith volt; l. Váradi A. fent id. műv. 351. l.

³ A P. Napló 1854 nov. 4-iki számában levő kimutatás szerint K. I. azon év első felében 55-ször lépett föl, míg Bulyovszkyné csak 45-ször, Latkóczyné 41-szor és Jókainé 35-ször. L. u. ott 1858 jan. 4-iki számot.

lint, a makrancos hölgyet és Stuart Máriát. Prielle Cornélia Máramarosszigetről származott s nagyon fiatalon kezdett szerepelni; tudjuk, hogy női és színésznői bája akaratlanul beléjátszott a Petőfi és Szendrey Julia szerelmi harcába is. Fiatalon férjhez ment Szerdahelyi Kálmánhoz, de ezt a házasságát felbontották s ő neje lett Hidassy Elek kapitány és földbirtokosnak, ki utóbb mint színigazgató is működött. E házassága se volt hosszú tartamú s ő később, a hatvanas években, újra összekerült Szerdahelyivel. Kolozsvári szereplése 1851-ben oly általános feltűnést keltett, hogy már akkor felhívta rá a sajtó a Nemzeti Színház figyelmét. Miután Kassán és Debrecenben is meghódította a közönséget, 1857 őszén vendégszerepelt először Pesten és a szigorú kritikus, Salamon Ferenc, azonnal kívánta szerződtetését, mely azonban csak valamivel később történt meg. Nagy sikere volt itt a Melinda szerepében; megpróbálkozott korábban és később is egyes shakespearei nőalakokkal, de legsajátabb elemévé, mint tudjuk, a társadalmi színmű érzelmes és szellemes vagy vidám és nevető női typusa lett, amelyekben egyaránt fölülmúlhatatlan volt s amely által talán legnagyobb rész jutott neki a Nemzeti Színház későbbi fénykora sajátos stílusának kialakításában.¹

Az ötvenes évek alatt látunk megjeleni színpadi tehetségeket, melyek képesek és méltók voltak elődeik helyeit elfoglalni, ha nem is múlták felül azokat. Itt találkozunk mindenekelőtt Szerdahelyi Kálmánnal, aki Aradról csak 1854-ben került fel Pestre s a Nemzeti Színházban mint tehetséges bonvivant, komikus, sőt szerelmes szereplő is szorgalmasan lépett föl, bár az intézet pénzügyi viszonyai nem engedték meg rendes szerződtetését s szerepek és kották másolásából és színpadi ügynökösködésből kellett magát soká fenntartania². Molnár György az ötvenes évek egész ideje alatt a vidéken maradt; soká vándorszínészkedett, azután Pécsen működött mint színigazgató s jellegszerepek előadója nagy népszerűségnek örvendő, bár saját beismerése

¹ U. ott 1851 szept. 6, 1854 júl. 2, 1857 szept. 15, okt. 13, 1859 ápr. 27.

² Váradi A. id. m. 370. s köv. l.

szerint túlkorán s kellő előképzettség nélkül vállalkozott a nagy tragikai szerepekre. Érdeméül tudhatjuk be élénken megírt önéletrajzát is, mely megjeleníti az ötvenes évek egész vidéki színészéletét.¹ A bel- és külföldön, magyar és német szóval aratott babérokat Bulvovszky Gyuláné, Szilágyi Lilla, ki már mint gyermek ismerkedett meg a színpaddal s 1852-ben lépett föl először nagy szerepben a Nemzeti Színházban, mint a Schiller «Ármány és szerelem» című tragédiájának Lujzája, bátorító kritikában részesülve; kevéssel később már mint Ophelia lép fel. 1854-ben szülővárosában, Kolozsvárott vendégszerepel nagy sikerrel; 1859-ben elszerződik Drezdába s azontúl már csak vendégszerepelni jár hazájába.² Aradról került föl Pestre a szép Munkácsy Flóra, ki utóbb a Feleki Miklós neje lett. 1854 őszén lépett föl először a Nemzeti Színházban, melynek aztán hosszú időn át egyik díszé és vonzóereje volt; eleinte bizony énekes népszínművekben is föl kellett lépnie, utóbb mindinkább a szentimentális szerelmes női szerepek, a Griseldisek, Lecouvreur Adriennek, Esmeraldák kiváló alakítójává lett.³

Főképpen az énekes népszínmű volt eleme Hegedüs Lajosné Bodenburg Linának, kinek színpadi pályája amilyen tüneményes volt, sajnos, épp oly rövid lett. Miskolcra szállt s kassai első vendégszereplésének sikere vált rá nézve döntővé. A Nemzeti Színházban csak 1858 júniusában lépett föl először, de azonnal meghódította a közönséget; nemcsak megnyerő és bájos jelenség, hanem rendkívül sokoldalú tehetség is volt. A «népszínmű múzsája» vagy «tündére» lett a neve, de amilyen tősgyökeres magyarossággal játszotta a «Csikós» Rózsiját bokorugró piros kartonszoknyájában, épp oly teljes franciás kellemmel mutatta be Vicomte Lettorriéret is, e pajzán, eszes, mindenkit elbolondító «kis kópét» hímzett selyem férfikabátjában. Nemzeti Színházunk súlyos vesztesége volt, hogy Hegedüs Linának ez a játszva szerzett dicsősége alig tartott egy évadnál tovább: 1858

¹ Lásd önéletrajzát többször id. művében.

² Magy. Hirl. 1852 szept. 1., nov. 11. P. Napló 1854 márc. 28. 1855 jan. 6.

³ P. Napló 1854 szept. 8.

őszén szerződötték s 1859 őszén már egy hirtelen jött gyilkos kór elragadta az alig huszonkét éves fiatal asszonyt.¹

Érdekes jelensége volt az ötvenes évek színházi életének a Bolnai szereplése. Gróf Bethlen Miklós, fiatal erdélyi mág-nás, a kornak a színpadért való rajongásától megragadva s színészi hajlamot érezve magában, Bolnai álnév alatt előbb csak Kolozsvárott vendégszerezelt, majd mint az Egressy tanítványa, a Nemzeti Színház deszkáin is megjelent első-rendű hősszerelmes szerepekben, legalább is nagy kíváncsi-ságot és érdeklődést keltve, de nagy tehetségnek is adva jeleit: azonban rövid idő múlva letűnt.² Megjelenése abba az időbe esett, amikor mindenki a megrokkant Lendvay számára keresett utódot. Lendvaynak egyébiránt szerep-körére nézve egy vérszerinti örököse is támadt fia, ifj. Lendvay Márton személyében, ki atyja védőszárnyai alatt már 1852 nyarán föllépett kisebb szerepekben a Nemzetiben, azután a vidéken s később, 1855 őszén, az «Ördög naplójá»-nak fő-szerepét adta. A kritika megállapította rokonszenves fogad-tatását s hogy fellépése reményekre jogosít, de egyúttal mérsékletre intette s óvta a hadonázástól. Az ifjabb Lendvay, ki azután a hatvanas évek alatt tényleg atyjának majdnem egész színpadi örökét átvette, bár nem volt tehetségtelen színész, inkább teher, mint dísz gyanánt viselte nevét, mert a kortársak önkénytelen összehasonlításai, melyeket közte és atyja közt tettek, nem szolgálhattak javára.³

Három egyaránt hosszú és emlékezetes színpadi pálya indult meg még az ötvenes évtizedben: a Kovács Gyuláé, a Paulay Edéé és az Odry Lehelé. Kovács Gyula 1856 óta vándorszínészkedett s csak a következő évtizedben került a Nemzeti Színházhoz. Paulay már 1851-ben kezdte, előbb mint sűgő, vándorszínészi pályáját s 1858 októberében lépett föl először Pesten mint vendég a Kaméliás hölgy Duval Armand szerepében,⁴ őt is csak a hatvanas években szerződ-

¹ Vadnay K. id. m. 526. s köv. l. P. Napló 1858 jún. 9, okt. 8, 1859 szept. 20.

² P. Napló 1855 jan. 6.

³ Magy. Hirl. 1852 aug. 19. P. Napló 1855 okt. 16 s köv. sz.

⁴ P. Napló 1858 okt. 22.

tették, de a sors könyvében róla az volt megírva, hogy legbecsesebb babérjait nem a színpadon, hanem a színpalak mögött, mint rendező, igazgató s színészek oktatója fogja szerezni. Odry Lehel 1858-ban Pécsen kezdett szerepelni mint nagyon fiatal s nagyon lelkes színész.¹

Már az eddig elmondottak mutatják, hogy abban az időben, melyről itt szó van, nehéz megvonni a határvonalat a dráma és az opera, a színészet és a dalművészet között. Közös volt nemcsak a színpad, melyet használtak, hanem nagy részben a szereplő erőkn is osztozniok kellett s az énekes népszínmű mint összekötő kapocs illeszkedett a kettő közé. Így már eddig is szó volt oly drámai erőkről, kik a daljátékokban is szerepeltek s most csak azok fölött kell szemlét tartanunk, kiknek tevékenysége úgyszólván egészen csak a dalművek körébe esett.

A Nemzeti Színház nem volt az egyedüli, melyben ez a közösség fennállott; a vidéki társulatok is majdnem mind megpróbálkoztak koronként az operával s művelték állandóan az énekes népszínművet. Láttuk már, hogy Pesten az opera időnkint már-már elnyomni látszott a színművet, mintha élénkebb életet élt volna emennél, habár viszont máskor éppen az operával való elégedetlenség jeleivel találkozunk.² Az opera iránt még a kormánynak is némi érdeklődése nyilvánult, amennyiben 1857-ben — természetesen szintén a császári látogatás alkalmából — élénk iratváltás folyt a főkormányzó, valamint a közoktatásügyi és belügyminiszter között az abbahagyott várpalota-építés alapjából létesítendő két, egyenkint 2000 forintos ösztöndíj alapítása iránt operai énekesek és énekesnők részére.³ A rendőri mindenhatóság azonban az operát is megrendszabályozta koronként: az Erkel Hunyadi Lászlójában megtiltották a «Meghalt a csel-szövő» kezdetű kardal éneklését s mikor azt találták, hogy a közönség tüntetőleg látogatja e dalművet, egy időre fel-függesztették az előadási engedélyt. A Doppler «Benyovszky»

¹ Molnár id. m. 250. s köv. l.

² Fabó Bertalan. Erkel F. emlékkönyv 1910. 195. l. Magy. Hirl. 1852 júl. 3.

³ Osztr. belügym. eln. l. t. 1857 máj.

című operáját csak «Aphanasia» elnevezéssel volt szabad színrehozni.¹

A Nemzeti Színház énekes személyzetének ez időben kétségkívül legtündöklőbb csillaga Hollósy Kornélia volt. Ez a csodás varázsú magyar művész nő kiképeztetését s első érvényesülését is a külföldnek köszönhetette; 1846-ban került Nemzeti Színházunkhoz, hol akkor az opera, mondhatni, fénykorát élte, még Schodelné s már Stéger, Farkas, Füredy, Benza és Kőszeghy közreműködésével; játszva vívta ki az első helyet ragyogó koloratura-énekével, az idegen és hazai dalművekben csak úgy, mint a magyar népdalban. Pesti színpadunk az ötvenes évek első felében nem tudta őt állandóan magához csatolni, amit szintén a Festetich rovására írtak; előbb vendégszereplések, utóbb házassága Lonovics József tekintélyes földbirtokossal, az érsek unokaöccsével, őt huzamosan távol tartották. De vendégszereplései is csak a magyar művészet dicsőségét szolgálták és a legkecsegtetőbb ajánlatok sem vehették rá, hogy elszerződjk a külföldre. Fellépett a bécsi operaházban s hosszasan időzött Varsóban, hol alkalmá volt tapsviharoktól jutalmazva magyar népdalt is énekelni a vendégként éppen az orosz udvarnál időző fiatal osztrák uralkodó előtt. Végre 1855 elején Ráday intendánsnak sikerült őt visszahozni a Nemzeti Színházba: a «Kúnok»-ban lépett föl először, de legjobban tündökölt a Hugonották, Ördög Róbert, Dinorah és Észak csillagának szoprán-szerepeiben. Költőink verseket intéztek hozzá, zeneszerzőink műveiket ajánlották neki s a közönség rajongással ünnepelte minden fellépését.²

A «nemzet csalogányá»-nak — mint ahogy Hollósy Kornéliát nevezték — távolléte súlyos válságot jelentett a Nemzeti Színházra nézve. Éppen előbb vonult vissza Schodelné s most immár az új csillagot is távozni látták. Váltakozó vendégekkel pótolták a hiányt; így került állandóbban is színházunkhoz Kaiser Ernst Josefa és Szymanska Leona, ki Stéger neje lett. Azonban a lelkeket énekével ismét erősebb

¹ Siklós Albert: Magyarország zenekulturája, kézirat.

² Vadnay K. id. m. 327. s köv. I. P. Napló 1855 jan. 4. L. Arany J. versét: Hollósy K. emlékkönyvébe.

hullámszásba hozni csak a francia Lagrange Máriának sikerült, aki 1850 nyarán lépett fel itt először s annyira megkedvelte a magyar operát és a magyar közönséget, hogy kifogástalan kiejtéssel tanulta meg a magyar szerepeket s közel egy féléven át mintegy hatvanszor lépett föl. A Hunyadi László Szilágyi Erzsébet szerepében annyira remekelt, hogy Erkel megtoldotta e szerepet egy, az ő számára szerzett fényes koloratura-énekszámmal, mely ma is Lagrange-ária neve alatt ismeretes.¹

A férfiénekesek között Fűredy Mihály az, ki korszakos jelentőségével s színpadunkhoz való hűségével legméltóbban állítható Hollósy Kornélia mellé. Ő is már a negyvenes években emelkedett hírnévre s két évtizeden át volt a Nemzeti Színház rajongva kedvelt népszínműénekese és opera-baritonistája, ki még azonfölül maga is sok nótát szerzett s a maga népszerű neve alatt adott ki; ² a népszínműben — bár sajnálatosan rövid ideig — a színészet körében már méltatott, korán elhunyt Hegedüsne volt méltó párja.

Elsőrendű tenoristája is volt Nemzeti Színházunknak az ötvenes évek alatt a Stéger Ferenc személyében, ki szintén már a negyvenes években kezdte meg szereplését, de, bár Magyarország szülöttje volt — Szentendréről származott — nem maradt mindvégig hű színpadunkhoz. Már 1852-ben elszerződött Prágába s utóbb a bécsi udvari opera énekese lett; azonban szorgalmasan járt haza vendégszerepelni s éppen a magyar dalművek hősszerepeiben: Hunyadi Lászlóban, később Bánk bánban, mondhatni mintákat alkotott énekművészetünk számára.³ Vele, mint sokak részéről egyenrangúnak tekintett hőstenor versenyzett már az ötvenes évek elején Farkas Károly. Mint lírai tenór előkelő családjának nevét kapcsolta be zenetörténetünkbe a korán elhunyt Jekelfalussy Albert. Ellinger József, bár pesti születésű volt, Németországban szerepelt előbb s csak 1854-ben szerződött mint hőstenór a Nemzetihez, melynél erőteljes hangjával s

¹ Frankenburg: Bécsi élményeim. I. k. 193 s köv. I. M. Hirlap 1850 júl 20.

² Fabó B. id. m. 184. l.

³ U. ott 192. s köv. I. M. Hirlap 1852 márc. 31.

nagy szorgalmával hosszú, talán kissé túl hosszú szereplési pályát biztosított magának.

Főlemlíthetjük még e korszak operai énekesei közül Bignio Lajos és Beck János baritonistákat s Benza Károly és Kőszeghy Károly basszistákat. Az első kettő pesti származású volt s itt kezdte működését az ötvenes években, de — bár különösen Bignio — nagy kedveltségnek örvendett, egyik se végezte nálunk pályáját s mindkettő bécsi udvari énekes lett. Hívek maradtak a Nemzeti színpadhoz Benza és Kőszeghy; az előbbi mint buffó, játékában nem volt ment a szertelenségektől, ami azonban csak növelte népszerűségét: Kőszeghy a negyvenes évek közepétől évtizedeken át egyike volt operánk legértékesebb s legmegbízhatóbb erőinek.¹

Áttérve az előadó művészetek során a zeneköltés terére, megállapíthatjuk, hogy színpadi dalművek szerzésében az ötvenes évtized nagyon szapora volt ugyan, de termése művészeti érték dolgában nem mérkőzhetik a megelőző és követő évtizedével. Ezt a jelenséget főképp az Erkel hosszú hallgatásának tulajdoníthatjuk.

Erkel Ferenc már úgy lépte át ez évtized küszöbét, mint az ország legkiválóbb és legünnepeltebb zeneköltője. Mióta első operáját, a még erősen olaszos Báthory Máriát 1840-ben, harminc éves korában megírta, megalkotta négy évvel később talán valamennyi műve között legnépszerűbb, már hősies magyar stílusú Hunyadi Lászlóját, melyhez egy évvel később szerkesztette meg a nyitányt; ugyanakkor zenésítette meg — a Bartay András pályázata alkalmából — a Kölcsey himnuszát, melynek pályanyertességét a közvélemény szentesítette. Szerzett ő dallamot a Vörösmarty Szózatához is, de a közhasználatba nem az, hanem az Egressy Béné ment át. Ha Erkelt e műveiért már azok keletkezésekor ünnepelték, most az elnyomatás idejében érezte csak át a nemzet, hogy mit bír a Hunyadi búsongóan hősi zenéjében s a Himnusz ihletes accordjaiban. Azonban a nagy zeneszerző — mintha a nemzeti katastropha csüggesztette volna el géniusának röptét — most hosszú hallgatásba merült.

¹ Váradi A. id. m. 357. s köv. I. Dudumi id. m. I. 6.

Csak 1850-ben szerkesztette meg a Lagrange-áriát a Hunyadi betétjeként s 1857-ben, Erzsébet császárné látogatása alkalmára a Doppler-testvérekkel együtt megírta az Erzsébet című ünnepi dalművet, illetőleg annak második felvonását. A zenei élet terén, mint színházi karmester s a Philharmoniai Társaság, valamint a magyarországi Beethoven-cultus megalapítója, mint látni fogjuk, nagy tevékenységet fejtett ki s a magyar zenének talán azzal is némi szolgálatot tett, hogy mint a kormányzó főherceg gyermekeinek zenei oktatója, ezekkel a magyar zenét, sőt állítólag a Himnuszt is megismertette. De nagyobb művet nem adott ki ez évtizedben.

Szerencsére ez a hallgatás Erkelnél nem jelentett tétlenséget; kétségtelen, hogy már az ötvenes évek elején szorgalmasan dolgozott Bánk bánján — hiszen annak librettistája, Egressy Béni, már 1851-ben meghalt — sőt a lapok már 1852-ben hírt adtak a mű elkészültéről. Ez a hír aligha felelt meg a valóságnak, valószínűbb, hogy az először 1862-ben előadott hatalmas opera dallamait szerzője «éveken át hordta és érlelte lelkében, mely át volt hatva a szabadságharc hősi páthoszával és az elnyomatás éveinek gyászával».¹

Akik ez időben az Erkel operaszerzői tevékenységét mintegy pótolni igyekeztek, azok között mindenesetre a Doppler-tesvérpár — Ferenc és Károly — érdemlik meg az első helyet. Lengyelországból származtak, de már a negyvenes években telepedtek le Pesten, mint karmesterek és zeneszerzők: közülök Ferenc azonban egyúttal európai hírnű fuvolaművész is volt. Mint zeneszerző is ő volt a nagyobb; most keletkezett operái: Ilka, Vanda és Benyovszky (másképp Aphanasia) közül különösen az első, soká tartotta magát a műsoron, bár szerzőjük 1858 tavaszán megvált a Nemzeti Színháztól s Pesttől. Testvére, Károly, rövidebb lélekzetű zeneművei kevésbbé tartós életűek voltak. Mindketten dolgoztak — Erkelrel együtt — a már említett Erzsébet-operán, mely a thüringiai Szent Erzsébet történetéből volt merítve

¹ Négyessy L.: Erkel F. operaszövegei, a Fabó-féle Emlékkönyv 230. lapján. Lásd a fentiekre nézve ugyanazon Emlékkönyv 38. s köv. lapjait is.

s melyért szerzőik az uralkodó részéről kitüntető ajándékban részesültek.¹

Rövid életű operákat szerkesztettek ez időben : Kirchlechner Seraph Ferenc, Bognár Ignác, Thern Károly, a jeles hegedűművész Huber Károly, Kern Leó és Bertha Sándor.²

Az énekes népszínművek is előmozdították a népies zene fejlődését és terjedését, mely az ötvenes évek alatt erősen nekilendült. Megvolt már az ösztön e téren is az ősforrásokra visszanyúlni : Mátray Gábor az eredeti dallamra alkalmazva adta ki Tinódi Sebestyén XVI. századbeli hősi énekeit. Ismeretes a cigányzene rendkívüli kedveltsége ez időben és a felháborodás, melyet Lisztnek e zene magyar jellegének elhomályosítására irányuló kísérlete keltett. A magyar népzene legkedveltebb művészei gyanánt ünnepelték Fátyol Károly és Boka Károly gordonkásokat.³ Id. Ábrányi Kornél állítása szerint az egész múlt században nem termett annyi csodaszép magyar népdal, mint az ötvenes években.⁴ A legtöbbnek szerzője persze nehezen állapítható meg : egyik fő népdalszerzőnk, Egressy Béni, már e korszak elején elhunyt : Füredy — mint már említettük — nemesak gyűjtött, hanem szerzett is népdalokat, ép úgy Simonffy ; sok a nép ajkán vagy a cigánymuzsikások hegedűjén termett. Mátray már 1852-ben kiadott egy népdalgyűjteményt énekekre és zongorára ;⁵ de legnagyobb népszerűségnek az az előbb száz, utóbb további ötven népdalt magában foglaló gyűjtemény

¹ P. Napló 1857 máj. 15. 1858 ápr. 3. Id. Ábrányi Korn. : A magyar zene a XIX. században. 1900. 113. l.

² Kirchlechnertől : Morsinai Erzsébet, Bognártól : Tudor Mária, Therntől : Képzelt beteg és Tihany ostroma, Hubertől : Székely leány, Kerntől : Benvenuto Cellini és Berthától : Mátyás király. Lásd : Ábrányi id. m. 113. l. Dudumí id. m. l. 62. P. Napló 1856 nov. 13. 1858 nov. 30.

³ P. Napló 1858 okt. 8. Fátyol Károly arcképe és életrajza a Vas. Ujság 1859. évfoly. 366. lapján.

⁴ Id. m. 214. l. Itt elő vannak sorolva : Sárga csikó, Megkövetem a tens-nemes vármegyét, Nagypénteken mossza a holló fiát, Kítették a holttestet az udvarra. Uram, uram, bíró uram, Mi piroslik ott a síkon. Seprik a pápai utcát, Télen-nyáron pusztán stb.

⁵ P. Napló 1852 szept. 3. 1854 dec. 29.

örvendett, melyet Füredy Mihály Bognár Ignáccal, a Nemzeti Színház karnagyával szövetkezve adott ki s melyből a közönség rövid pár hét alatt tízezer példányt elkapkodott.¹ A nagy éneklési kedv kielégítése sok kezdetleges zenésítőt is felbátorított és különösen a fájdalmas búsongás volt az, mely kifejezést keresett a dalban. Jellemző azonban, hogy az igazi magyar népdal mellett nagy népszerűségnek s elterjedésnek örvendtek éppen ez időben egyes magyar verseket megzenésítő olyan dalok, melyeknek ritmusa teljesen idegen a magyar népdaltól.² A népies magyar dal megszólalhatott a Füredy s Hollósy Kornélia ajkain nemcsak a kormányzó főherceg «udvari hangversenyein»,³ hanem Hollósy Kornélia — mint láttuk — kivitte azt a külföldre is, épp úgy, mint az Amerikában is ünnepelt Reményi Ede.

A dalolási kedv természetszerűen kedvezett a dalegyesületek, dalárdák létrejöttének. Till Nándor pest-lipótvárosi templomi karnagy már 1851-ben meg akarta alakítani a «pesti-budai dalárdá»-t; a kormány előbb megtagadta az engedélyt, de mikor a rákövetkező évben, a császár jövetelekor kíváncsnak látszott, hogy — mint másutt is szokásban volt — a polgárság karéakkal is kifejezést adjon hódolatának, felhívták Tillt, hogy alakítsa meg együletét s azontúl szabad kezet hagytak neki. A dalárda szépen föl is virágzott s 1854 végétől kezdve már hangversenyeket is rendezett s pályadíjakat tűzött ki férfinégyesekre. A rendőrségi cenzura azonban gyakran akadályozta egyik-másik, nagyon is hazafiasnak talált dal nyilvános éneklését.

Az egyesületi szervezkedés előbbre vitte a zenei képzést is, terjesztette a zeneértést és élénkítette a zeneköltést a műzenei téren is, mely utóbbira a zeneműkiadói vállalkozás és néhány nagyhírű zenevirtuóz látogatása nem kevésbé előmozdítólag hatott.

Abban rejlik ugyanis az ötvenes évek főjelentősége zene-történetünk szempontjából, hogy ugyanakkor, mikor «a bá-

¹ Ábrányi id. m. 207. l. Siklós A. id. kézírata.

² «Képeddel alszom el», «Tiltsa bár az ég szava»... «Lemondani, lemondani»...

³ Fabó B. id. m. 43. l.

atos magyar nóták s népdalok vagy a sírvavigadástól inspirált szilaj csárdások uralkodtak az egész magyar zeneirodalmon»,¹ tett szert a most említett tényezők hatása alatt először igazi lendületre a magyar műzeneköltés a maga symphonikus formáiban is és a műzene cultusa úgy kamara-zenei, mint orchesztrális megnyilvánulásaiban.

A magyar zeneművek kiadása tekintetében a «Rózsavölgyi és Társa» cég alapítása Rózsavölgyi Gyula által 1851-ben tagadhatatlan fontossággal bírt: itt láttak napvilágot a korszak magyar zeneszerzőinek majdnem összes művei. De -- mint látni fogjuk -- Heckenast Gusztávnak is emlékezetes érdemei voltak a zenei kiadványok terén. A Bachrendszer rendőrruralma ugyan még e kiadások körül is érezte olykor mindenhatóságát. Egyszer egy («satára») című csárdást foglaltak le, mert címlapjára harcias jelvények voltak rajzolva, másszor egy «Honvédnégyes»-t csupán neve miatt.²

A zenei kritika és zeneesztétikai irodalom is most indult meg igazán, főleg az ötvenes évek végén: a «Magyar Sajtó», «Hölgyfutár», «Pesti Napló», «Szépirodalmi Közlöny» rendszeresen fölkarolták a zeneismertetést és bírálatot: Ábrányi Kornél, Bartalus István, Szénffy Gusztáv, Brassai Sámuel, Mosonyi Mihály, Simonffy Kálmán voltak legtevékenyebbek e téren: ³ Ábrányi e korszak végével indította meg első zenei szaklapunkat, a «Zenészeti Lapok»-at.

Nagy hatással voltak zenei életünkre a Liszt Ferenc ismételt látogatásai Magyarországon: ellátogattak hozzánk az ötvenes években Joachim József is, a híres hegedűs és Goldmark Károly, a kiváló zeneszerző, mindketten hazánk szülöttei: az első 1854-ben járt Pesten, a másik 1859-ben, Reményi Ede, az emigrációhoz számíttatván, még ez időben nem jöhetett a hazába: a magyarok csak az ujságokban olvashatták zajos külföldi sikereit, melyek a magyar zeneművészetnek két világrészben szereztek elismerést s mellesleg a Petőfi létesítendő szobrának is lerakták alapjait.

¹ Id. Ábrányi K.: Képek a mult s jelenből... 6. l.

² Gensd. Dép. 1852. Bach jan. 11-iki jelent.

³ Siklós kézirata.

Liszt Ferenc az ötvenes években kétszer fordult meg hazánkban; 1856-ban eljött, ez alkalomra szerzett ünnepi miséjét saját vezetése alatt előadandó az esztergomi bazilika felavatásakor. Az avató ünnepély előtt s utóbb 1858-ban újból a fővárosi közönségnek is bemutatta esztergomi miséjét s azonkívül két symphonikus zeneművét; a közönség akkor tüntető lelkesedéssel fogadta, csak később fordult el tőle a cigányzenére vonatkozó könyve miatt.¹

Különös fontossággal bírt azonban a műzene fejlődése szempontjából hazánkban az egyesületi szervezkedés. A legrégibb ilyenmű alakulat az 1836-ban keletkezett «Pest-budai Hangászegylet» volt, mely részvények alapján hangversenyek rendezését vette célba, azonban 1840-ben nyilvános énekiskolát is nyitott; ennek az iskolának a megnyitásától számítják a ma is fennálló «Nemzeti Zenede» létezését. A forradalom évében ez a társulat is szünetelt: 1850-ben a báró Prónay Gábor személyében tevékeny, buzgó új elnököt kapván, hangversenyeket adott az egylet a Nemzeti Kaszinó Lloyd-épületi termében. 1851-ben egyesítettén a hangászegyleti és zeneiskolai pénztár, az intézet fölvette a «Hangászegyleti Zenede» címet s már évkönyvet is adott ki Mátray Gábor főigazgató szerkesztésében. A hangversenyek az akkori szógyártásra nézve jellemző «szellemi zenéyek» név alatt már 1852-től kezdve kiterjedtek a klasszikus zeneművekre is. 1856-ban Mozart-émlékhangverseny adatott, 1857-ben az énekkar az uralkodó párnak mutatta be kardalait: a nemzeti föllendülés után 1859-ben egy hangverseny műsorában Tinódy dalai szerepeltek. Időközben pályadíjakat is tűzött ki az egyesület.² Az egyesületi zeneiskolát szélkében konzervatoriumnak is nevezték s voltak, kik nem találták eléggé magyar, nemzeti irányúnak, bár kétségkívül jeles zenei szak-erők működtek benne.³

¹ A második zenekari hangverseny 1858 április 11-én a Múzeum dísztermében tartatott. (Vasárn. Ujság.)

² Vajdafy Emil: A Nemzeti Zenede története 1890. 22. s. köv. 1.

³ Simonffy K. felszólalása a P. Napló 1858 okt. 8. számában. Hunfalvy J. (Pesth u. Ofen 183. s. köv. 1.) szerint a Zenedének 1857-ben főleg a vendégművészekről ez intézet javára rendezett hangversenyek bevételeiből s adakozásokból keletkezett vagyona 22,924 frt volt.

Nevezetes fordulatot jelent zenei életünkben a Philharmonikusok Egyesületének megalakulása 1853-ban, a Nemzeti Színház zenekari személyzetének, Pest műkedvelőivel való szövetkezéséből, összesen 47 taggal. A megalakítás főképp Erkel és a Dopler testvérek érdeme volt: de részt vettek benne Ridley Kohne hangversenymester, Huber Károly zenekari igazgató, Szuk Lipót, a jeles gordonkás, Császár György, a «Kúnok» szerzője, Kirchlechner Ferenc, Nikolits Sándor s a fiatal Erkel Gyula. Az 1853 november 20-án rendezett első hangverseny hatása általános volt és elhatározó. A második hangversenyen bemutatták a Wagner Tannhäuser-nyitányát, ami akkor merész vállalkozás volt. A kritika véleménye megoszlott, Brassai erősen támadta Wagnert, de egészben el lehet mondani, hogy e kezdés nyomán a Wagner-cultus nálunk hamarabb tört magának utat, mint a külföld sok helyén. A műsoron egyébiránt állandóan uralkodtak a klasszikusok: Beethoven, Mozart évnapjának emlékhangversenyeket szenteltek; mikor 1859 decemberében először adták elő a Berlioz Rákóczi-indulóját, az akkori hangulat érthetővé teszi, hogy e zenemű lelkes fogadtatása valóságos politikai tüntetéssé vált. A philharmonikusok avatták fel a Nemzeti Múzeum dísztermét hangversenyteremmé, az addig használt Nemzeti Színház helyett. Ebben érdekek találkozott Kubinyi Ágoston múzeumi igazgató igyekezetével, ki a közönség odavonzásával akarta siettetni a Múzeum kietlen környékének parkká alakítását.¹

A symphonikus zene művelésének ezzel a korszakalkotó föllendülésével hazánkban igyekezett a magasabbrendű műzeneszerzés is lépést tartani. Habár ő sokkal inkább volt a külföldé, mint a miénk, meg kell itt is emlékeznünk Liszt Ferencről, aki magyar népdali motívumokra felépített nagy ábrándjaival «a magyar zenének koronkint ötletes megsejtője és átérzője volt». 1857-ben philharmonikusaink előadták az ő Orpheus-nyitányát, melyet a magyar közönség «tisztelet-

¹ Mészáros Imre és D'Iszo Kálmán: Erkel és a szimfon. zene. (Erkel emlékkönyv.) 130. s köv. I. Haraszti Emil: Wagner R. és Magyarország. 1916. 216. s köv. I. Ábrányi: A magyar zene. 240. l.

teljes tartózkodással» fogadott.¹ A külföldön működött Bartay András is, ki az ötvenes évek első felében Hamburgban szerzett két oratóriumot és egy operát² s 1856-ban Mainzban meghalt.

A hazában élő zeneszerzők symphonikus megnyilatkozására szép alkalmat nyújtott az ifjú császárné 1857-iki első látogatása Magyarországon, melyet zeneköltőink egy oly emlékadomány átnyújtásával akartak megünnepelni, amely «a magyar nép- és csendélet eszményesítésével a magyar műzene életképességét bizonyítsa». Így keletkezett az «Erzsébet-album» Ábrányi Kornél, Bartay Ede, Brand (később Mosonyi) Mihály, Dopler Ferenc és Károly, Huber József és Károly, Merkl József, Pethő János, Schmidt Gyula, Székely Imre és Thern Károly zeneműveiből.³

Az Erzsébet-album körül közreműködöttek közül Ábrányi Kornélt úgy ismerjük, mint aki már 1855-ben lett egy zeneművével a Zenede pályázatának nyertese s akkor és később dalokon kívül számos ábrándot is írt. Bartay Ede is már 1850-ben mutatott be egy Perikles című zenekari nyitányt.⁴ Székely Imre, ki zongoraművész is volt, népdalokat is átírt, egymaga európai elterjedést szerzett magyar irányú műveinek.⁵

De leginkább emelkednek ki akkori műzeneszerzőink közül az Erkel, a Brand-Mosonyi és a Volkmann Róbert alakjai. Erkelt már méltattuk; kiemelhetjük még, hogy korának egyik legképzettebb zongoraművésze, zenepædagógusa és vezénylő karmestere is volt; különösen mint ez utóbbi, fölülmúlta valamennyi magyar társát.⁶ A Brand Mihály zeneszerzői pályája talán legérdekesebb. Mosonmegyéből származott s nagy zenei képzettséggel került Pestre, hol az ötvenes évek elején különbözõ, teljesen német jellegű zene-

¹ Fabó id. m. 48. s köv. l.

² Árpádok népe, Budavár ostroma. A magyarok Nápolyban. (Siklós A. följegyz.)

³ Ábrányi: A magyar zene. 242. s köv. l. U. attól: Képek stb. 6. l.

⁴ Siklós A. följegyz.

⁵ Ábrányi: Képek stb. 190. l.

⁶ U. ott 114. s köv. l.

művekkel próbálkozott; megzenésítette a Lenau nádas dalait és szerzett egy operát Miksa német császárról. 1856-ban egy symphoniáját a pesti philharmoniai hangversenyen mutatták be. Tapasztalván, hogy ilyenmő zenészerzeményekkel «a tengerbe önt vizet», egyszerre, erős elhatározással áttért a magyar irányra. Már ennek próbált hódolni az Erzsébet-alumba fölvev «Pusztai élet» című zeneművével; 1859-ben egy symphonikus zeneművével, mely roppant hatást tett, Kazinczy szellemének hódolt, fölvette a magyaros «Mosonyi» nevet s azután a következő évtizedben a legtermékenyebb és legtöbbszörös magyar zenészerzővé és zenei íróvá lett s a tanítványaira legnagyobb hatású zeneoktatóvá.¹

Volkmann Róbert Szászországban született s már 1840-ben került Magyarországra, mint zenemester egy falun élő grófi családnál. Megunván a falut, Pestre jött s itt zongora- és zeneelméleti órák adásával tengette életét, csöndben folytatva zenészerzői munkásságát is, bár szerzeményei csak az ötvenes évek folyamában váltak ismertekké. A forradalmi zavarok még jobban megnehezítették sorsát, azonban néhány barátja, így Elischer Boldizsár és különösen Heckenast Gusztáv könyvkiadó, épp akkor tették lehetővé zeneművei kiadásait, mikor első nagy alkotása, a B-moll Trio Bécsben megbukott 1852-ben. Sajátságos, hogy mindezek ellenére Volkmannt a bécsi zeneélet oly ellenállhatatlanul vonzotta el Pestről, hogy az ötvenes évekből négyet, 1854-től 1858-ig a császárvárosban töltött. Éppen ott költötte azt a művét is, mely leghatározottabban magyar jellegű, s mely nálunk aratott legnagyobb sikert: a «Visegrád» című suitet. Heckenast barátja pilismaróti nyaralóhelyén sokat időzván Volkmann, ott s a budai hegyekben való vándorlásai közben telt meg lelke azokkal a színes, regényes, hősies zenei gondolatokkal, melyek e művéből áradnak szét. 1858-ban visszatérván a magyar fővárosba, ahhoz mind haláláig hű maradt s itt költötte számra nem túlnagy, de tartalmilag rendkívül változatos, gazdag és becses zeneműveit, melyek a zenekari és kamarai műfajok mellett az énekdarabokat, oratoriumokat

¹ U. ott 116. s köv. l. P. Napló 1859 dec. 3. Siklós A. följegyz.

is fölkarolják, teljesen önálló programzene mellett klaszszikusok átdolgozására is kiterjednek s melyek míg jelentős számot tesznek a világ zeneirodalmában, keletkezésök helye és indítékaik szerint mindenesetre a magyar zeneköltésnek is dicsőségére szolgálnak.¹

BERZEVICZY ALBERT.

¹ Hans Volkmann. Rob. Volkmann, sein Leben u. seine Werke. Leipzig, 1903. Ábrányi. «Magy. Zene». 216. l. és «Képek» id. h. Siklós Alb. V. R. életrajza és jellemzése. Bud. Szemle 1915 máj. 295. s köv. l.

JÓKAI ÉS AZ OROSZOK.

Első közlemény.

Sienkiewicz Henrik egyik elbeszélésében, *A világító torony Őré*-ben, az öreg Skavinszky, elmerülve Miczkiewicz remekművébe, megfeledkezik hivatásáról. Ilyen lenyűgöző erő vesztegeti meg Jókai Mór olvasóit is. 1873-ban Gyulai Pál — nem merő méltánylatképpen — azt írja, hogy Jókai Mór a magyar regényirodalomban versenytárs és korlát nélkül uralkodik.¹ Ezt a nagy író leleményes tárgyszövő művésze, mesemondó varázsa s édesen ringató érzelmessége magyarázza. «A mi sugarat őrzünk ifjú álmainkban, — mondja Beöthy Zsolt — hány, de hány vezet az ő szellemének fényforrásához!»² Jókai szellemének legerősebben nyilvánuló sajátja képzeletének csaknem vulkánszerű ereje. Ebben a csodás képzeletben föltetszenek a romantikus költészet jellemző vonásai, de még inkább az eszményi világban élő írói egyéniség eredetiségének hatalma. Méltán hirdeti Herczeg Ferenc, hogy Jókai a valóság sivatagán virágzó vadont növesztett.³ Ez a képzelet a lelkeket kifürkészhetetlen szemfényvesztéssel s a hihetetlennek elhitetésével szenderítette el. Amellett Jókai egyike legolvasottabb, legtöbboldalú íróinknak. Amit Herbart a pædagógiában hirdet a mindenféle ismeretmezőre kitekintő sokoldalú érdeklődésről, ez a magyar irodalomban kevés írónknál, a világirodalomban sem soknál, mutatkozott ily mértékben. Elég megemlégnünk a történelem különböző korszakaira szegződő figyelmét.

¹ Gyulai Pál: *Újabb magyar regények*, Budapesti Szemle, 1873. újabban a *Bírálatokban*, 1911. 101. l.

² Beöthy Zsolt: *Jókai Mór emlékezete*, 1905. Magyar Könyvtár, 10. l.

³ Budapesti Szemle, 1914. jún. sz., 334. l.

Nemzetének jelene, multja, jövője izgatja s az egész emberiségé. De hazáján kívül a legsajátosabb szerepet a törökök és az oroszok játsszák Jókai regényeiben meg novelláiban. Török rajzaiban felénk aranylanak az exotikum ezeregyéjszakai csillámai, a regényesség kábító forrósága, míg orosz képeiből dermesztő fuvalom érzik, elnyomott nép rabszolga-sóhaja zokog felénk.

Irodalmunkban csak elvétve esett szó az oroszról. Dugonics *Ételkájában* a haldokló Árpád rátartósan mondja Zoltánnak: «Mert ime! Álmos-atyámnak vezérlete alatt kijöven Szittyiánkából, tömött Lak-helyünkéből, meg-vertük az Oroszokat, a' Kiovi Lakosokat».¹ Ugyanez a tárgya Debreczeni Márton *Kiovi csatájának*. Jókainál a nagy világosi csapás háttérében áll az orosz, mint szabadságküzdelmünk ártó szelleme.

I. Oroszok és magyarok.

1. A panszlavismus.

Az orosszág felötlik már egyik ifjúkori regényében, a *Szomorú napok*-ban.² Háttére az 1831-iki parasztlázadás. Bodza Tamás tanítóban, a regény egyik mellékalakjában, találóan festi a rajongó, de gyakorlati érzék nélkül való izgatót, ki ókori névvel pompáskodik (Numa Pompiliusnak nevezi magát). Az orosszágban látja a szlávok üdvösségét. ('saknem falánk mohósággal érdeklődik Muravieff iránt, kit a szlávok maguk között Romulusnak hívnak. Bodza a ragályt akarja felhasználni a lázadásra, de ő maga is a vészes kór áldozata lesz.³

A *pánszlávok földén*⁴ című későbbi cikkében szintén az orosz kísértő settenkedését figyeli meg. Nevetségesnek tartja, hogy azok a tótok, kik II. Rákóczi Ferenc ügyéért lelkesen

¹ I. könyv, 246. l.

² 1848-ban kezdi az *Életképekben*, de a regény a maga egészében 1856-ban jelent meg.

³ 134—142 lk., 210. l.

⁴ Először a *Nemzetben* jelent meg 1882-ben, majd az *Életről és ellemről* c. k.-ben, 205—210 lk.

harcoltak, Magyarország állami rendjének felforgatására törekednének. Igaz, azt is látja, akad köztük néhány számító, aki «a moszkvai liga tarsolyában» orrontja a pénzmagot. Elbeszéli, hogyan szedte rá, északon utaztakor, egy úr: angol tudósnek mutatkozott be, pedig olyan «Aksakoff-féle utazó ügynök», veszedelmes muszka izgató volt.

Egyik versében, *A zólyomiakban*.¹ azt hirdeti, hogy a tótok jó honfiak s Zólyom megmutatta, hogy nem akar «muszka szkláv» lenni, nem kell neki az oroszok bálványja:

Az alkotmány, az a közös templom.

Míg a «bálvány» minden népet elnyom.

2. A szabadságharcz.

Jelentősebb Jókai munkásságában az oroszok 1849-iki beavatkozása szabadságharcunk küzdelmébe.

A költő művészi munkája előtt jár a publicista író érdeklődése. 1849-ben *Orosz interventio* című cikkében² aggódik, hogy orosz katonák jöttek Erdélybe. Arra gondol, hogy majd ha francia haderő állja útjukat, akkor óriások küzdenek egymással, a világ is más alakot ölt. De ettől a képtől visszariad, «a tülekedő óriások véres lábnyomai» elrémítenék. Maradjon Európa nyugodtan, a magyarság majd elbánik az orosszal! Az *Esti Lapok*-kiadta *Politikai horoscopban* büszkén írja, hogy «a szakállas muszka hadfiak» sírva futottak székelveink szuronyai elől. Erős bizakodással hirdeti, hogy hiába hízik Windischgrätz az orosz segélyben, hamarosan maga az orosz is segélyre szorul.³ Az orosz évek óta nem bír a maroknyi cserkesz néppel, Napoleon ellenében is csak az elemek védték meg. Oroszországban silányak az állapotok. Nálunk csak azért félnek tőle, mert nem ismerik.⁴

Akkor sokan félvállról vették az orosz beavatkozást. Klapka György is azt írja, hogy az orosz betörés híre kezdetben nagyon határozatlan alakban terjedt el s kevés hitelre

¹ *Költemények*. II. k., 318—319. lk.

² *Forradalom alatt írott művei*. 122—123. lk.

³ U. ott, 140. l.

⁴ U. ott, 141-142. lk.

talált. De még szembeszökőbb a franciára való számítás, ha már kenyértörésre kerülne a sor. E bizakodásra erősen hatott Teleki László párisi működése. 1849 május 2-án Teleki azt írja Pulszkynak, hogy a francia kamarában Drouyn de Lhuys az orosz beavatkozás ügyében mondott interpellációra nagyon biztató kijelentést tett.¹

Megkapóbbak Jókainál az élményszerű mozzanatok nyomán támadt reflexiók és megjegyzések. A krimi háború korában írott (1855) *Véres könyv*ben gúnyosan mondja, hogy Oroszország kicsiny nemzet ellen hadakozik. «Oroszországnak szoktak ilyen dicsteljes harcai lenni».² Frissen él még a 49-iki esemény gyásza. A *Politikai divatok*ban (1862) megkap az oroszország beözönlése keltette hangulat rajza.³ A *Görög tűzben* (1877) boldog derűvel említi, hogy szabadságharcunkat a finn hírlapok meleg rokonérzéssel kísérték, de a szegény finnek meg is járták, mert az orosz kormány szigorú cenzurával zaklatta sajtójukat.⁴ Egy helyütt megkapó alanyiséggel írja (1882-ben): «A magyarországi hadjáratból vitték haza az oroszok magukkal a szabadság vágját».⁵

Jókai feljegyzései az orosz betörésről értékes tanubizonyságai a kor hangulatának. Görgey István Jókai Mór-nak *Életem legszomorúbb napjaiból* című mémoire-járól azt írja: «Jellemző töredékdarabja a lesújtó napok hangulatának». Arra is utal, hogy Jókai mesterien rajzolja a bomlás és feloszlás jeleneit.⁶

Kiváltképp egy élményét szereti emlegetni.

1849-ben Aradon Jókai Rákóczy Jánossal, Kossuth Lajos titkárával, találkozott. Rákóczy kocsinak öltözött s

¹ L. gróf Teleki László levelét Pulszky Ferenc *Életem és korom* c. könyvében. I. k., 473—474. lk.

² 198—199. lk.

³ 170—171. l.

⁴ 167. l.

⁵ *Az életből ellesve*, 216. l.

⁶ Görgey István 1848—1849-ből. *Élmények és benyomások* c. könyvében. I. Jókai mint történelmi tanu c. fejezetet, III. k., 346. s köv. lk. — Gracza György is a szőregi csata után támadt hangulat jellemzésére hivatkozik Jókai *Életem legszomorúbb napjaira*, V. k., 666 s kk. lk.

Jókait utasnak vette maga mellé. Rákóczy vakmerően áthajtott a szemközt feltűnő orosz táboron. Bántatlanul jutottak el Gyulára. Ez a többször elbeszélte menekülés egyik legelevenebb indítéka a *Politikai divatoknak* (1862). Lávay Béla, a regény főhőse, maga Jókai. Elevenen festi, hogyan menti meg innét Judit imádott Béláját. Béla kocsisnak öltözik s úgy viszi úrnőjét az orosz seregen át.

Egyik elbeszélésében — *Száz leány egy rakáson*, 1886 — arról szól, hogy Görgey hadiszállásán fényes orosz tisztek jártak. A muszka segédtisztek egekig magasztalták a magyart. Mondogatták, hogy Szentpétervárról majd a magyar főurak szorítják ki a német arisztokratákat. Fájdalmasan fakad ki, hogy az újaradi ütközetben elfeledtünk mindent, amit tizenhét esatában tanultunk. Arad körül 2000 szekér állott. Mindenki menekülni akart az orosz elől. Írónkat felesége magával ragadta «a világosi romok» közül a Bükk rengetegébe.¹

Hitvese elhunytá után megírja *Utazását egy sírdomb körül* (1887). A múlt eszményítésével magyarázható, hogy túlozza benne a menekülők előtt tornyosuló veszedelmeket.

Menekülésének izgalmas emléke felújúl *A tengerszemű hölgyben* is (1888).

A *Hortobágyban* (1889) is megemlíti, hogy a muszkák elől, a világosi fegyverletétel után, a Hortobágyon át tengelyig érő vízben menekült.²

Aggkori mémoire-jában, *Az én életem regényében* (1899), mozgalmas képet rajzol a muszka betörésről. Van bíráló szava is. A kormány böjt-rendeletét elítéli. Szigorúan kárhoztatja Goldmarknak, az osztrák népszónoknak, az oroszról festett, macabre-színezésű szónoklatát, de látja azt is: Besze János megnyugtatta a népet, hogy a muszka nem olyan ijesztő. Izgalmas sorokat ír a muszka hadak elől való menekülésről.³

¹ A *Még egy csókot* c. kötetben, 158. l.

² A *Napraforgókban*, 65. l. — Egyik visszaemlékezésében arról ír (*A kuglóf*), hogy egy hazafi a kozákok üldözése miatt külföldre menekült. (*Túl a láthatáron*, 61. l.)

³ *Az én életem regénye* először 1899-ben jelent meg a *Magyar Nemzetben*, majd 1901-ben önállóan, a Révai testvérek kiadásában. L. itt a 120—122 és a 132—133. lkat.

Az *én életem regénye* nem rendszeres munka : a történet-író pontosságát nem találjuk meg benne, de tagadhatatlan, hogy elevenen rajzolt képei, bármilyen mozaikszerűen tapadnak is egymáshoz, a *date psychologique* erejével nyomulnak lelkünkbe.

Az alanyi mozzanatok : az érzelmi visszahatás és a készséges emlékezés a legmeggyőzőbb bizonyosságot szolgáltatják arról, milyen mélygyökerű Jókai érdeklődése az oroszország iránt. Az orosz Jókainak olyan alkotásaiban is jelentős szerepet játszik, melyekben az író maga eltűnik előlünk.

Alig egy évre a gyászos fegyverletétel után (1850) adja ki *Forradalmi és csataképeit*. Egyik elbeszélésében, *Az ércleányban* titokzatos rajz mögé állítja az orosz dúlást s magasztalja a székely muszkaölő karját. A gyűjtemény másik novellája : a *Székely asszony*, lelkesen írott képet fest Sepsiszentgyörgy asszonyairól s rokonérzéssel ír a cserkeszekről, kiket az orosz vezér a városka ellen küldött. Egész megjelenések olyannak tetszik, mint eltévedt emlék a régmúlt időkből, az őshazából, mint akiket «a világszellem szeszélye» rokonaik közé sodort. A kedves kaukázusi herceg megjelenése tősgyökeres magyar emberé. A várost megkíméli, de lágylelkűsége miatt az orosz hadbírótság halálra ítéli.

Potemkin Ödön, volt honvédhuszárhadnagy, azt írja, hogy cserkesz tisztek nagy számmal jöttek a magyar táborba : az a vágy kergette őket, hogy «ősrokonaikat, a magyarokat» jól megismerjék : lelkesedéssel mondogatták, «mily édes érzet ragadta meg lelköket, midőn Magyarország földére léptek».¹ Margitfalvi Margitay Gábor őrnagy is melegen szól egy cserkesz tisztről, ki jól bánt a reábízott honvéd-foglyokkal. Gyulán «könnyezve, ölelések és szívélyes búcsú-készorítások közt» vett búcsút tőlük.²

Egy másik novellájába is — *Mégsem lesz belőle tekintetes asszony* — belejátszik az ellenség rokonérzése.³ Tárgya, Kon-

¹ Potemkin Ödön : *Az 1849. évi magyar hadsereg feloszlásának okai*. Pest, 1867. 136—137. lk.

² M. Margitay Gábor : *Aradi vésznapok*, 136—138. lk.

³ Először az *Igazmondóban* jelent meg 1867-ben, majd a *Virradóra* c. kötetben. 170—314. lk.

dor debreceni hentesmester leányának szerelme egy ifjúhoz, akit hentesnek adtak, de iskolába vágyik, kitünően tanul s ügyvéd válik belőle. Kondor urannak sehogysem tetszik, hogy leánya tekintetes asszony lesz. Kiűt a szabadságharc. Lajos a tüzéségnél kitünteti magát. Az abszolutizmus éveiben oklevelét sutba dobja, visszatér a hentesmesterséghez. Kondor uram boldogsága tökéletes, hogy leánya mégsem lett tekintetes asszony.

Ennek az elbeszéléstárgynak ilyen epigrammás csattanójú kialakulására Daczos Lajos szabadságharci hősisége szolgáltat pompás indítékot: Lajos önfeláldozó vitézségével jeleskedik a véres debreceni csatában. Egy őrnagy alul kilövi lovát. Midőn már hazamenekült, kozákok mennek hozzájuk, köztük a lova-vesztett tiszt is. Ráismer Lajosra. Az őrnagy felfedi, hogy lengyel: «Borulj a keblemre, sírd ki magadat velem együtt. Te siratod azt, hogy vesztettél, én siratom azt, hogy győztünk».

Amott a cserkesz, ebben a novellában a lengyel tiszt rokonérzése lélektani mozzanat: elnyomott népek vitézei nem szívesen szolgálják leigázó zsarnokukat.

A *miskolci szűznek* (1882) Paskievics orosz fővezérre vonatkozó történet az alapja; nyoma sincs benne a művészi alakításnak.¹

Eltér ettől a Zeyk Domokosról rajzolt csatakép (*Az utolsó vers és az utolsó golyó*). Melegebb festést keveset találunk, mint Zeyk Domokos «hősregei» harcát. Tizenegy muszkát ejt el s hogy rabságba ne jusson, főbe lövi magát. Művészi fogással szövi össze Jókai ezt a rajzot azzal a mozzanattal, hogyan szemléli Petőfi Sándor a titáni harcot. Petőfi kezéből kihull a távcső, mikor a hős holtan bukik el. A történelem is feljegyezte Zeyk Domokos páratlan vitézségét, Jókai azonban mélyebb hatásrajzzal biztosítja a művészi sikert. Mintha azt akarná igazolni, hogy Zeyk Domokos hősiségének igazi mértéke csupán Petőfi lelkének hódolata lehet.²

¹ Először a *Nemzetben* jelent meg 1882, majd az *Életről ellesve* c. kötetben, 210—216. lk.

² *Túl a láthatáron* c. kötetben, 129—135. lk.

A *köszívű ember fiaiban* (1869) a jelentős év tragikuma újabb oldaláról tűnik elélnk. A kiegyezés-megengedte szabababb mozgás mintha felnyitotta volna a némaság lakatját. Most már «a muszkavezetők» gyűlölt fajképét is bemutathatja. A három Baradlay testvér története gazdag mese-szövéssel fonódik össze. A legfiatalabbat, Jenőt, Rideghváry már-már ráveszi, hogy fogadja el a szentpétervári követségi titkári állást, de a viaszlelkű ifjút hőslelkű anyja lebeszéli testvéreinek önfeláldozó példájával.

Ez a hős asszony a római matronákra emlékeztet.

Mint azt már Jókainál megszoktuk, az angyali lények mellett démoni jellemeket szeret rajzolni. A *köszívű ember fiaiban* a kaján Rideghváry Bence az oroszok szolgálatába lép. A regény egyik fejezete leírja a „muszkavezetést”. Az orenburgi ezred tisztjei a Kárpátokról elbűvölve nézik az alattok feltetsző remek rónaságot. Rideghváry, ez a csúf Ephialtes, magyarázgatja az orosz tiszteknek a falvak és városok nevét.

Ismeretes, hogy előkelő magyar urak biztosokként működtek az orosz seregben. Nemcsak az élelmezés és az elszállásolás gondja jutott ki nekik, hanem a magyar pártbeli egyének felkutatása és elfogása is. Paskievics hadiszállásán magyar gróf volt a főbiztos.¹ Szemere Bertalan Vukovics Sebőnek Párizsból 1861 január 21-én írja, hogy ez a mágnás «az orosz intervenciót negocirozta».²

Az *én életem regényében* Jókai elnézőbb. Úgy érvel, hogy nélkülök is bejött volna a muszka, csak a pusztítás lett volna nagyobb.

Jóleső ellentétben tűnik fel Rideghváry Bencével szemben Lánghy Bertalan, a nemeslelkű pap. Keresztes hadjáratot hirdet az orosz ellen. A Tiszán nem akarja átengedni az

¹ Szeremlei Samu: *Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről*. Pest, 1867. II. k. 135. l. — Jókai lapja: az *Esti Lapok* metsző élű cikket ír 1849 június 14-én. Megbélyegzi a pozsonyi gyűlésen összeült urakat, mint akik Magyarország jobbik felét képviselvén, a zavargók ellen «szeretett rokonaikat, a muszkákat» hívják meg. Vargyas Endre: *A magyar szabadságharc története*, idézve a 383. lapon.

² Szemere Bertalan: *Levelek*, 59. l.

oroszt a lelkes csapat. Egy csodás égi jel láttára ihlető beszédet intéz a néphez, de kezéből egyszerre kiesik a zászló s holtan terül el a kunhalmon. Az Úr jót tett vele, mert az oroszok szörnyű büntetést szántak neki.

Mélységes erő van *A kőszívű ember fiai* Lánghy-epizódjában, a babonás indíték pedig a titokzatosság sajátos varázsaival hat az olvasóra.

Ezúttal sem a pusztá képzelet művével van dolgunk. A valóság ihleti, a történelmi idő sarkalja Jókait Lánghy Bertalan jellemrajzára. A kormány 1849 június 27-én kiáltványában keresztes hadjáratot hirdet az orosz ellen: «Itt az ideje, hogy a lelkészek a keresztes népháborút megindítsák».¹ 1849 július 1-én Horváth Mihály miniszter felszólítást intéz az ország minden lelkészéhez, naponta imádkozzanak, harangoztassanak; ha az ellenség a határon lesz, álljanak a nép élére.² A kormány intézkedései foganatosak voltak. Hokky István, rozsnyói plébános s gróf Kreith József matizszoai pap népfelkelőket toboroznak.³

A mi lengyelünk (1901) újabb szempontja: a komikum, de ez nem igen illik a komor idő sivár hangulatához.

A mi lengyelünknek 49-iki orosz esemény a megindítója. A regény a turai harc leírásával kezdődik. Maga a harci kép elég eleven festés, de még frissebb annak a rajza, hogyan menti meg Angyalossy Natália és Katona Katka a turai csatában megsebesült Lippay Tihamért, Negrotinnal hogyan mennek viszontagságos útjukra Komárom felé, oroszoknak öltözve, hogyan szedik rá Negrotin és Tihamér a kozák őrmestert meg a tábori orvost az *Ilias*ból kiragadott idézetekkel, a megvesztegetett szállásmestertől pedig megkapják az útlevelet, mellyel az egész táboron keresztlyonulhatnak.

«*A mi lengyelünkben* — írja Mikszáth Kálmán — még megvillámlik egy-egy jóízű gondolat, de már sok hamu közt».⁴ Itt-ott bágyadtabb színekkel fest, inkább történeti hitelességre számítva, mint költőibb hatásra törekedve.

¹ Szeremlei Samu id. művében, II. k. 195--196. lk.

² U. ott, II. k. 204. l. L. még Gracza művében, V. k. 468. és 525. l.

³ Gracza id. művében, V. k. 490. l.

⁴ Id. mű. II. k. 238. l.

A szabadságharc eseményei Jókai képzeletében erősen összefonódnak Petőfi sorsával. Csaknem beteges izgalommal kutatja, mi lett nagy költő barátjának végzete a hazánkat dúló orosz fergetegben.

A *Politikai divatok* (1862) Pusztafija barátjával, Róberttel, egy mocsár vize alá bukik. A szájukba fogott nád-szálon át vesznek lélekzetet. Az üldözött honfiak mögött farkasokként ólálkodó kozákhad képe visszataszító, Róbert és Pusztafi nyomorúságos senyvedése pedig izgatón hat.¹

Sokkal jelentősebb Jókainál annak a közkedveltségű hitnek² indítéka, hogy Petőfi nem vérzett el, hanem orosz fogságba került. Érdekes nyoma van ennek már *Az új földesúrban* (1862).

Jókai maga is komolyan kezdte hinni, hogy Petőfi orosz fogságban senyved. *Petőfijében* (1868).³ a kormány feladatává teszi, hogy megtudja az orosz kormánytól, van-e fogságában 49-es magyar harcos!

Phantasmagoria c. versében (1877)⁴ összeszorul a szíve, hogy Petőfi talán ólmot tör a Kolivan-part rettenetes bányáiban. Lehet, kiszabadult s a hómezők felé menekedett, de újra elfogták, most már leláncolják. Hosszas szenvedések után kegyelmet nyer. Itthon díszlakomákkal ünneplik, de megriad az üres ünnepléstől, visszavágyik az ólombányába.

Az az elképzelés, hogy az oroszok a világosi gyásznapi után foglyokat vihettek magukkal, erősen fogva tartja lelkét. Ezért tanulságos *Világszép leányok* című népszínműve (1888).⁵

Csapó Peti molnárlegény felcsap honvédnek, a kozák ellen. Selyem Zsuzsi a legény holt hírét költi. Majd egy fiatalember jön haza Barabolyékhoz. Azt meséli, hogy ő Peti, Szibériából menekült haza. Nemsokára megjelenik az igazi Peti is, szegényesen, rongyosan. Anyja a másik Petit dédelgeti. Mátkája sem vet rá ügvet. Csak Cica, Baraboly

¹ 150—162 lk.

² L. az egész kérdés beható tárgyalását Ferenczi Zoltán *Petőfi eltűnésének irodalma* c. k.-ben.

³ A *Virradóra* c. k.-ban 189—192. l.

⁴ A *Honban* jelent meg 1877-ben.

⁵ *Színművek*, jub. kiadás: XXXIX. k., 221—292. lk.

leánya, szegődik hozzá. Cicának elpanaszolja fogságba jutását s hogy mikor végre ütött a szabadulás órája, rabköntösét lehúzták róla ; átszellemülve üdvözölte a visszakapott honvédruhát.

Oh hadd csókoljam meg minden tépett rongyát,
Itt hatolt be a kard. Itt a kozák dárda.
Itt ütött rajta rést a kartács szilánkja,
S alatta rejtőznek égő, fájó sebek.¹

Végre kiderül, hogy az ál Peti Mitugrász klarinétos, az igazi Péter feleségül veszi Baraboly Cicát.¹

Jókai e tárgyat novellának is kidolgozta (*A világlátott fiú*, 1891).² Maga mondja, hogy kedélyes tarokkozás közben egy alispán «hisztorizálta el» neki.³ De mintha a Petőfi sorsán való töprengés bágyadt sugara tévedt volna Jókai népszínművébe. A *Phantasmagoria* indítéka Csapó Péter sorsának rajzában is felöltlik.

3. Küzdelmek a jövőben.

A kiegyezés nagy műve után Jókai elhagyja a múltat, a jövőt fürkészi. Míg amott a nemzeti fájdalom, emitt a magyarságért való aggódás a lelki rúgó. Ott a fájdalomnak, itt a félelemnek szülője a muszka.

Tanulmányunk szempontjából bizonyára az a legfontosabb, hogyan rajzolja Jókai az orosz *A jövő század regényében* (1872).

A huszadik században az oroszokkal kitör a háború. A forradalmi orosz hadseregnek idegen földön akarnak tért adni. A kiszemelt áldozat az osztrák-magyar monarchia. Németország egy spanyol ügybe bonyolódik, nem segítheti a monarchiát. A küzdelem főtengelye a sambori erődített táborhely. Az orosz sereg átkel a Jablunka-szoroson, Bécs alatt terem. Az osztrák főváros meghódol. Krakko alatt azonban Tatrangi aërodromonjai megfutamítják az orosz katonákat. Mégis II. Árpádra megalázó békét tud kötni. A krakkói

¹ U. ott 281—284 lk.

² A *Napraforgókban*, 1981. 1—30. lk.

³ U. ott, 30 l.

honvédeket az orosz Duna-Deltára viszik. Ott létrejő részvényalapon az Otthon-állam, melyet azonban tíz év múlva ki kell üríteni; az ichor is fogytán van, de Unalashka szigetén akad még, sajnos, a sziget a Nihil birtoka.

Közben Tatrangi az ázsiai Kin-Tseu-ben megtalálja az ősmagyarok ivadékait. Tanárokat s tanítókat rendel középük: taníttatja őket. Severust, néger származású kormányzótársát, Szentpétervárra küldi, hogy alkudozzék Saszával Unalashka és Otthon ügyében. Severust Sasza mindenféle Kirkefogással behálózza, cárnőnek kiálttatja ki magát, Severust cárrá. Severus elárulja neki, hogy Unalashkában ichor van.

Egy hívők a Duna-fejedelemségekben izgat Otthon ellen. Kiüt a háború az oroszsal, mert a monarchia nem akarja elismerni az orosz császárságot; a másik casus belli Otthon-állam ügye. Dávid felszoríttatja a Duna vizét, Palánkánál áttöri gátjait s elárasztja Pancsova és Fehértemplom között a lapályt. A magyar sereg a telecskai dombon foglal állást, az orosz pedig szigetekre szorúl. Így szakad vége a délmagyarországi hadjáratnak. 1973 december 2-án a magyar és osztrák sereg II. Árpád vezérlete alatt a visztulai muszka csapatokat kiveri állásaikból.

Aërodromonján Dávid fölkeresi és megbünteti Saszát.

Karácsony első napján Otthonba repül. Robbantással újra apályt állít elő; az orosz sereg szigetre szorúlt s letette a fegyvert. Ez az örök béke kezdete. A béke pontjai nagyon jelentősek: az orosz állam teljesen lefegyverzi seregét, a Romanov-dynastiát visszahívják, Lengyelországot helyreállítják, Otthon megkapja Unalashkát.

Az orosszágot örökké kísértő rémnek festi. Nagy prémes süvegével, zúzmarás szakállával, csombókos kancsukájával» álmainkat kísérti.¹ A hosszú elnyomás után a szabadság féktelenkedik nálok. Az európai kormányok nem ismerik el Nihil köztársaságot, de ez mindenre fittyet hány. Nihilországról sok a rémmese.

Jókai már egyszer bizonyosságot tett a képzelet legmerészebb próbájáról. Plátó egy adatából pompázó képet festett

¹ I. k. 325. l.

egy elsüllyedt világrészről (*Oceánia*, 1856), *A jövő század regényében* a jövőbe csapong el ez a gazdag phantasia. Beleszövődik a nemzet jobbjaianak az őshazáról szőtt ábrándos álmokképe; egy-egy mozzanat azonban a gyermekességig sekélyesedik, sőt a költői játék bántó szeszélyességig törpül.

A hazafias töprengés, melyből a regény kiterelvényesedett, annyira őszinte s a jövőbe belefájó, hogy báró Wesselényi Miklósnak 1843-ban megjelent *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*¹ című művére emlékeztet. Az északi óriás részéről fenyegető vészre Jókai előtt senki sem mutatott rá olyan lángbetűkkel, mint Wesselényi. Élesen megvilágítja az orosz-szláv izgatás jelentőségét. Csak a német segítségben bízhatunk, mert a németnek is érdeke, hogy reánk támaszkodjék. Szentül hiszi, hogy az orosz ellen «a magyarra nézve nincs remény, nincs kilátás másutt, mint a német elemben».²

Az aggodás az orosz vész miatt és a németben való erős bizalom éppen ily erősen él Jókai regényében.

A jövő század regényének az a főszméje, hogy a jövőben az oroszral szembe kell kerülnünk, rejtettebb indítéka a *Sárga rózsának* is (1892). Decsi Sándor, búsultában, így biztatgatja lovát: «Majd eljön a napja, kivesszük az eszterhaj alól azt a régi zászlót, utána eredünk jó, ifjú legények, megtörjük a csontját a gonosz kozáknak. Odajössz majd velem, úgy-e, édes lovam: trombitaszó után».³

Az ősmagyarokon való álmodozás egy röpké villanása belekerült *A mi lengyelünkbe* is (1901). Csunkó Dani, ki ábrándos bizakodással szította magát tele, sokat beszél az ősmagyarok szokásairól, százhárom éves, de izmos fejedelmükről, Vaskarúról: «Odament most Bem apó egyenest, meghívni Vaskarút, hogy kerekedjék fel egész erejével véreinek felszabadítására. Az lesz a derendócia. Hétszer hetvenezer harcos, mind lóháton. Végigsepri az Bem apó vezetése alatt Muszkaországot, felszabadítja a lengyeleket, hozzácsatlakoznak a magyarok, megreszkettetjük Európát, mint Attila apánk idejében».⁴

¹ Lipcse, Wigand Ottónál, 372. l. ² 365. l.

³ 85. l.

⁴ 278. l.

II. Orosz-török háborúk.

Jókait, aki ennyire mélyen érdeklődött az orosz iránt, a krími háború is élenken foglalkoztatja.

A véres krími harcokban (1853—1856) a török, francia és angol szövetségesek az Alma folyónál, Balaklávánál és Inkermann mellett fényes diadalt aratnak az oroszokon. Az angolok és a franciák, kemény és hosszú tusák után, elfoglalják a romokban füstölgő Szebasztopolt. Az izgalmas eseményeket egész Európa feszült figyelemmel kíséri. Még sokkal égőbb a seb a nagy magyar mesemondó lelkén, mintsem nemzetének orosz-okozta gyászát feledni tudná, sőt bensőséges örömeire szolgál, hogy I. Miklóst, a magyarságot leigázó cárt, súlyos és végzetes kudarcok érik. A komoly események hatására egy regényt, több elbeszélést és csataképet ír. Emezt a *Véres könyv*ben gyűjti össze, egy pedig a *Délvirágok*ba kerül.¹

Török mozgalmak 1730-ban című regényében az orosz indíték a jóvendülés mozzanatával szövődik össze.

Halil Patrona azt olvassa a *Takimi Veka*iban (*A jóvendőmondás könyvében*), hogy a padisahok tizenhárom nemzeten uralkodnak majd, de azt is megírja, hogy «a hideg észak felől» félelmesebb ellensége támad a magyarnál, a velencésnél s a perzsánál: észak fiai megünják majd a rideg

¹ Jókai arra is gondol, hogy a krími háború fordulatai és esélyei a magyar nemzet boldogtalan állapotán is enyhíthetnek. Nagy volt nálunk a rokonérvés a török iránt s hevesen égett az orosz-gyűlölet. Klapka György arra gondolt, hogy a portának felajánlja szolgálatait. (*Emlékeimből*, 418. l.) Jókai a magahitegetésben Kossuth Lajossal osztozott. Kossuth azt írja, hogy a krími háború idején annak az axiomának akart érvényt szerezni, hogy a keleti kérdést csak a magyar és a lengyel ügygel kapcsolatosan lehet felkarolni «az orosz hatalmi sphaera vészterhes kiterjesztése» ellenében. (*Iratai*, I. k. XIX. l. az *Előszó*ban) Jókai egy mémoireszerű kisebb dolgozatában, az *Asztrál-szellemekben* arról szól, hogy a krími háború idején nagyban dívott az asztaltáncoltatás. Minden kérdezősködésünk a körül forgott, hogy lesz-e valami kedvező politikai fordulat reánk, magyarokra nézve? *Túl a láthatáron* c. k.-ben. «Azoknak, kiknek győzelmet kívánunk, csupa jót, akiknek vereségét óhajtjuk, csupa rosszat jósolt.» (U. ott.) Milyen mélabúsan végzi, hogy a krími háború bizony nem váltotta életre a magyarság reményeit.

hóvilágot, melegebb és derűsebb tájra vágynak; az apák fiaiknak Sztambult prédaként mutogatják.

Halil erősen feddi híveit, mert selyemben, bársonyban járnak, míg őseik bőrsátrakban laktak. Rámutat a muszka vészre: mióta Baltadzsi a *Fehér Bajuszt* (Nagy Péter) kisiklani engedte, az oroszok nagyon jól tudják, hogy arannyal és ezüsttel messzebbre lőnek, mint vassal és ónnal.¹ Halil arra vágyik, hogy a szultán üzenje meg a háborút Oroszországnak. De ellenségei elteszik láb alól.

Jókai Halil Patronában a lelkes, nemzetéért kínosan töprengő s erélyesen cselekvő ozmán hazafit rajzolja. Lángoló szavakkal ecseteli az ozmánságot fenyegető nagy veszedelmet: «A Moszkó ez, a Moszkó. Apáink keveset hallottak e névről, fiaink többet fognak hallani és unokáink sokat fognak sírni miatta».²

Érezzük, hogy aggodása a mi borongásunk, bizalma a mi reményünk. Van-e meghatóbb, mint mikor a regényhős szíve dobogásából kiérzem az író szívének verését, mikor látom, hogy a hős azért szól olyan prófétás erővel a jövőről, mert az író ezt jelenül látja?

Arra, hogy Jókai a krimi hadjáratban a Halil Patrona-megjósolta vész denevéresapásait érezte, *Véres könyve* a bizonyosságunk (1855).

A *khámok utódában*³ pompás frissességgel festi meg, hogyan ámítja el Mirza Kobul Alabint, az orosz főtisztet, ki adót akar tőle behajtani. «Az egész világot elfoglalhatja a moszkó — mondja Kobul — de ez a hely egyik bükkfától a másikig sohasem lesz övé».⁴ Azt akarja, hogy a muszka test közepében idegen tetem nőjjön. A tatár származású Miriam, Alabin társa, tatár véreivel tart.

Az elbeszélés rúgója a krimi tatárok határtalan oroszgyűlölete. A muszka-leigázta tatár apró tűszúrásokkal s körmönfont cselvetésekkel bosszantgatta elnyomóját. Sok ebben az avult romantika, de megragadóak a ragyogó leírások. Jól mondotta Mikszáth Kálmán, hogy Jókai leírásai

¹ 299. l.² 325—326. lk.³ *Véres könyv*, 1855. 1—90. lk.⁴ 34. l.

«valóságos eldorádói cukorhegyek», az olvasó szívesen vág nekik.¹

A *bajadér*¹ a szerelem és hősi kaland különös összefonódása.² Főindítéka, hogy Kara-Güz, a kurd vitéz leány, olyan feltétellel adja ki Nahalimot Szaifnak, ha harminc muszka főt sisakostul, szakállastul lába elé rak.

A *Kertész a csatatéren*,³ Jolieux Alfréd, a krimi csatatér egyik zugában virágokat nevel. Szerelmesének küldözgeti, de a szegényt csakhamar megölik az orosz szuronyok. A helyzetben van valami valószerűtlenség, de idylli vonatkozásában üdítő hatású.

A krimi háború befejeztekor írta *Kincses Abdul és gyáva Izmálját*.⁴ Lebilincselően meséli el, hogy a kisázsiai Karszban tétlenkedő, gyáva Izmált Abdul leánya; Fatime iránt érzett szerelme az orosz ellen való harcban valóságos oroszlánná teszi.

A *tábornok és az asztralszellemben*⁵ a spiritismus mozzanata elegyül az elbeszélésbe. A *rossz helyben* az átok megfogadásának végzetszerűsége, ragad meg.⁶

A *Véres könyvben* mélyebb hatásra különösen az a két elbeszélés számíthat, melyekben a törökök lelkes s önfeláldozó hősisége a főmotívum: *A basi-bozuk* és *Szinope*.

Amannak hőse az orosz gyűlölettől égő Khaleb Rizlán, ki naplopóból hőssé magasztosul, de féktelensége vesztét okozza. *Szinope*⁷ Bejaz Hasszánja az önfeláldozás példája. Inkább elpusztul, mintsem orosz kézre kerüljön. Ha a múlt századok hőstetteit ragyogó példákként említik, a XIX. század híres szinopei tengeri háborúja nem kevésbé méltó tárgy a feldolgozásra.

A krimi háborúban nemcsak az érdeklő Jókait, milyen hősiséggel küzdött a török, az angol és a francia az orosz ellen, hanem az is, hogy a muszka nemzetrontó, rút eselszövény nyomán támadt bosszú mire képes.

¹ Id. mű, I. k. 259. l.

² 123—148. lk.

³ *Véres könyv*, 179—185. lk.

⁴ *Délvirágok*, 209—219. lk.

⁵ *Véres könyv*, 90—102. lk.

⁶ *Véres könyv*, 197—206. lk.

⁷ U. ott, 103—112. lk.

A *fegyvertelelemnek*¹ az a tárgya, hogy a cserkesz Merisz béget mennyire behálózzák az oroszok. Két fiát hízelgő orosz urakra bízta. Gyáma kitünően érzi magát köztük, de Balkárnak hazasír a lelke. Szibériába száműzik: 18 évi szenvedés után a Kaukázusba menekül. Karasszóban, szülőfalujában, száll meg. Majd Dániel bég harcosai közé áll. De az oroszok foglyul ejtik, Kizliarba hurcolják. A fogságban testvére, Gyáma, az egész avar földnek cár-kinevezte kormányzója, igyekszik meglágyítani: kiszabadulhat, ha többé nem fog fegyvert az orosz ellen. Töprengések, vívódások után így is cselekszik. Kiszabadulta után fegyvertelelenül harcol a muszka ellen. Vesszővel a kezében csodákat mível. Gyáma is fogságába kerül. Keserűen korholja: «Lettél volna inkább az avar nép felett zsarnok fejedelem, vaskezü, vasfogú, verted volna gyermekeit a kősziklához, ittad volna vérért pohárral, csak ne adtad volna el a moszkónak».¹ Gyámát kivégzik.

A *bojár leányban* nem kevésbé megragadó az orosz ellen égő bosszú indítéka. A hálátlan muszkák az irántuk jóindulatú törökgyűlölő Küriaki Sándort és hat fiát, eszeveszett gögjükben, saját kastélya udvarán megölik. Küriaki Sándor leánya bosszút áll családjá megrontóin. Az oroszok javára kémkedett, most ellenök használja, amit tud.

Alig van Jókainak elbeszélése, mely az orosz ármányosságot olyan izgalmas képben ecsetelné, mint ez. Hízelkedésük gonoszságra fordul, biztatgatásuk nyomán keserűség támad, szabadulás helyett átkot zúdítanak arra, ki olyan balga, hogy bízik bennök. A tébolyba esett leány tragikumában a görög tragédiák fensége él: hősisége csodálatra ragad, szomorú sorsa megrendít.

A *Véres könyv* elbeszéléseiben az orosz gögje, hatalmi mámora, kudarcba feneklő végzete, az ellenök küzdők vitézsége, fenséges szenvedései, önfeláldozása a legfőbb mozzanatok.

Az a nagy és mélyen rejlő érdeklődés, mellyel a török és az orosz iránt viseltetik, arra ösztökéli, hogy az 1877—

¹ *Véres könyv*, 222—268. lk.

² *Véres könyv*, 268—288. lk.

78-iki orosz-török háborút is élénk figyelemmel kísérje. Nálunk még mindég él az orosz gyűlölet, a török iránt való rokonérzés pedig sohasem volt melegebb és őszintébb, mint ekkor. Zemplénmegye és más törvényhatóságok is okiratot küldenek a törvényhozáshoz, hogy államérdekünk a török birodalom épségét s az orosz terjeszkedés féken tartását követelik. Ez a felfogás hatja át Somssich Pál, Simonyi Ernő, Chorin Ferenc s Helfy Ignác képviselők felszólalásait.¹

Az 1877—78-iki orosz-török háború lezajlása után a san-stephanói előzetes béke és a berlini konferencia Törökországnak megalázást hoz, Oroszországot pedig előnyökhöz juttatja. Ennek a háborúnak legrokonszenvesebb hőse Ozmán pasa, Plevna vitéz védője. Milyen öröm fogta el Magyarországon a lelkeket, hogy a régi ozmán dicsőségnek ez a lánglelkű bajnoka 1877 júliusában visszaverte az oroszok heves rohamait. A magyar lelkek büszke örömmel nézik az oroszok kudarcát s Ozmán hőstetteit. Gróf Apponyi Albert 1877 szeptember 15-én így nyilatkozik a képviselőházban : «A világ visszafojtott lélekzettel tekint azon nagyszerű drámára, mely Plevna és a harcmezők többi posztói körül feszült figyelemben tartja az egész mívelt közönséget».² Arany János is 1877 szeptemberében írja lelkes költeményét. *Plevnát*. A csendes, szemlélődő költő fellelkesül Ozmán pasa hőstettén. Hozsannát, «magyar ajkról kétszerest» zeng feléje. Boldogság édes érzése hatja át :

S e diadalnap életemnek
Megaranyozza alkonyát.

Jókai egyik költeménye : a *Zenta-Mohács* is a magyar-török testvériség dicsőítése.³ A fű alatt a daliák hallgatag lesik a népmorajt :

Martyrok! Többé nem háborgatunk.
Dicső Tomor! Hős Eugén! Megbocsáss!

¹ Madarász József : *Emlékirataim*, 481—484. lk.

² U. ott. 185. l.

³ Jókai Mór : *Költemények*, I. k. 23—24. lk.

Plevnáért és a Balkán-harcokért
*El van feledve Zenta és Mohács . . .*¹

Az elszigetelt s municióiból kifogyott Ozmán pasa 1877 decemberében feladta a hónapokon át példás hősiséggel védett Plevna várát. Mint amilyen örömmámor fogta el a magyar lelkeket júliusi diadalkor, annyira rájuk borúl a csüggedés komor árnya a vár meghódolása hírére.

Ennek a hangulatnak a Bartók Lajosé mellett (*Gloria victis*)² egyik legmeghatóbb bizonyága Jókai szép költeménye: *A plevnai hősök*.³ Lelkesen ír azokról, kik hőslelkűen nem kérték kegyelmet:

Míg Plevna ormaira állt győztesen Ozmán.
 Olyan fényt árasztott, mely átcsapott hozzánk,
 S mikor elbukott, oly árnyat vetett körül.
 Hogy az mifelénk is nagy messze elterül.⁴

A gőgös orosz hódító ellen izzó gyűlölet s a hős hódolókkal való együttérzés mozzanatai találkoznak Jókai költeményében.

Érdekeselek prózai dolgozatai is. Az *Ördögsánc* (1877)⁵ Jókainak egyik legmegragadóbb pompájú elbeszélése. Az a főtárgya, a Csipka-Balkán hegyei között Gül-Bagdžse (Rózsakert) faluban hogyan szít ellenségeskedést az orosz érdek az egymással mindég legeszményibb békességben élő keresztényen és mohamedán lakosság között.

¹ Jókai egy visszaemlékezésében (*Az el nem mondott válasz*, 1897, az *Emlékeimből* c. kötetben, 277.⁴ l.) melegen festi, milyen rokonérzést váltott ki nálunk a török küzdelme az orosz ellen. Azt írja, hogy Magyarországon jobban buzdultak a török fegyverek diadaláért, mint maguk a törökök. Plevna ostromának vitéz visszaverését Budapesten kivilágítással ünneplik; Ugron Erdélyből az oroszot hátba akarja támadni; a miniszterelnököt tömegesen zaklatják, nyújtunk segítséget; Széll Kálmánt ünneplik, mikor jelenti, hogy Csefket pasa «a dicsőségteljes Plevná»-t élelemmel és lövőszerekkel megint ellátta.

² *Költemények*, 56—58. lk.

³ Jókai: *Költemények*, I. k. 25—26. lk.

⁴ Először a *Honban* jelent meg, majd a *Muszka rajzok* c. k.-ben, 379—399. lk.

⁵ Először az *Ústökösben* jelent meg 1878-ban, majd a *Targallyak* c. k.-ben, 1—41. lk.

Egyik elbeszélése : *A jedikulai rab* (1878) a régibb orosz és lengyel-kozák-török ellenségeskedések korában játszik.

Ez a gazdagfonatú elbeszélés különösen György kedélyrajzával válik ki. Milyen boldogan élt kis falujában, Dobropolban, hűséges hitvesével, Helenkéval! Mennyire feldúlja ezt a nyugalmat a szirén Csitbara, pedig csak az orosz cár megbízottja, hogy a maga részére csábíttassa Györgyöt. *Oceániájában* rajzolt Jókai olyan feslett, férfirontó asszonyokat, mint amilyenek a Csitbara-vezette cekrini nők. Ebben az elbeszélésben éppen úgy, mint *Irzambekben* is, a cári hatalom szolgálatába szegődött nő ördögi cselvetéseiről s megrontó erejéről nyújt tanulságos rajzot.

Csaknem anekdótás jellemű egy másik elbeszélése, a török-orosz tartalmú *Pruthi csata*.¹ Ugyanazt a tárgyat beszéli el, melyről Mikes Kelemen is ír a maga kedélyes modorában. Főindítéka ugyanaz, mint Mikes adomájáé : XII. Károly svéd király szemére lobbantja Baltadzsinak, a török vezérnek, mennyire ügyetlen volt ; hiszen a szerencsés pruthi csatában seregestül elfoghatta volna Péter cárt ; mire ez így felel : «Ki kormányozta volna távollétében országát?» Noha regényes bevezetése van, általában ebben az elbeszélésben művészi alakításról nem szólhatunk. Tagadhatatlan azonban, hogy magának a pruthi csatának rajza eleven.

ELEK OSZKÁR.

¹ Írásának időpontja ismeretlen. Jókai Mór halála után jelent meg a *Van még új a nap alatt* c. k.-ben, 1912. Révai testvérek kiadása, 206—220. lk.

MAGYARORSZÁG NÉPEGYSÉGE.

Sokszor, de rendesen meggondolás nélkül idézik Szent István királyunk mondását: «Mert gyöngé és törékeny az egy nyelvű és egy erkölcsű ország.»¹ A mondás bölcs és az országba nyugatról érkező olasz és német papokra, tudósokra, művészekre, katonákra és más jövevényekre vonatkozik, akik a keresztyén műveltséget hozták magukkal. De semmiképen sem a bentlakó, többféle nyelvű legyőzött népekre vonatkozik, akik többnyire szolgai sorban voltak, már amint ez ama kor jogállapotaival járt egész Európában.

Az a politikai igazság, hogy a különféle nyelven beszélő, vagy különféle szokások szerint élő szabad népek együttélése mindig tökéletlenebb alakulás, mint az összeforrott, egy-nyelvű, fajrokon népeké, abban a korban is épp oly kétségtelen vala, mint az ma is. Az országban akkor élő besenyők, bolgárok és később a kúnok azt elégen túl is megmutatták. Az ilyen vegyes összetételű népeknel azonban az együttélésen kívül az állammá alakulás egyéb kapcsoló tényezőinek is közre kell működnie, hogy életképes népegység jöjjön létre.

Az államalkotó társadalmi tényezők közt a történetben legelől áll a különféle fajú vagy nyelvű népek közös vallása. Korunkban ezt éles világításban látjuk a mohamedán népeknél, akiket nagy faji különbségeik ellenére is, az izlam nemcsak közös birodalmakba bírt egyesíteni (az arab kalifaságok, az ozmán birodalom), hanem közös nemzeti tudatot, sőt politikai fanatizmust is oltott beléjük. Viszont az egyfajta népet is külön nemzeti öntudatra bontotta. A bosnyák-mohamedán

¹ Nam unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est. Sz. István I. 6. 3. — A kapcsolat, amelyben ez a mondat megjelenik, vonatkozását kétségtelenné teszi.

például idegen uralom alatt is a törökség testvérének érzi magát, holott a bosnyák-keresztyént más népnek tartja. Az izlamra áttért bolgár pedig (pomák) szinte fanatikusabb török a kisázsiai láznál. Így keletkezett az áthidalhatlan ellentét az orthodox szerb és katolikus horvát közt és így szakadt ki a kath. lengyel nép a nagy orthodox szláv közösségből. Ezzel magyarázható meg az Árpád-ház első királyainak buzgalma is a keresztyénség terjesztése körül. Az egységes területen a népegységet törekedtek vele létrehozni.

A nem egyfajú népközösségek kötelékében azonban egy vagy más formában rendszeren ott találjuk valamely egyfajú, vagy legalább egynyelvű államalapító *nemzet* összefoglaló felsőbbbségét. Az ozmán birodalom tarka ethnikájában az ázsiai török nemzet vezet, Jugoszláviában a szerb. Az Észak-amerikai Egyesült-Államok sokfajú népuralmának vezető eleme az angol yankee. Még a svájci államszövetségben is világosan az alapító német lakosságon nyugszik e köztársaság igazi súlypontja. Ausztriában is a németiség volt az államrend alapja még a föderális politikában is.

Magyarországon ezt az egyesítő, államalkotó szerepet a harcias, parancsolni tudó, de méltányosságra mindig kész, politikailag mindenképen tehetséges és számerőben is legnagyobb magyar nemzet töltötte be. E történeti hivatását csak a XIX. század elején kezdték ki a nemzetiségek államalkotó mozgalmai, de egy egész századon át kevés sikerrel. A magyar állam a maga idegenajkú polgárait a jogbiztosság, a gazdasági jólét, a nagyobb műveltség és szabadság oly áldásaiban tudta részesíteni, amilyenre sem Szerbia, sem Románia nem volt képes.¹ Noha a politikai izgatások már majdnem száz éve folytak Szent István koronájának területén még az 1914—18. évi világháború alatt is oly erős volt nemzetiségeinkben is a *népegység* tudata, hogy papjaik és vezérpolitikusaik kéretlenül is hűségi nyilatkozatokat tettek, fiaik pedig hősieken küzdöttek a magyar csapatokkal együtt még fajbeli rokonaik ellen is. Különösen dicséretreméltó volt

¹ Erészben nagyon tanulságos adatokat lehet olvasni Jakabffy Elemér következő című művecskéjében: *A románok hazánkban és a román királyságban*. Budapest, 1918.

a román és horvát csapatok mintaszerű hűsége, holott az osztrák hadseregben az olaszok ingadoztak, a csehek pedig állandóan a nyílt katonai árulás állapotában voltak.

Magyarországnak tehát geographai, történeti és közjogi egysége mellett megvolt az államalkotáshoz szükséges politikai *népegysége* is egészen az 1918 őszén elkövetkezett katasztróháig. Ha a békekötésnél valóban Wilson amerikai elnök híres tizennégy pontja maradt volna az új rend alapelve és a szanaszét szabdalts magyarországi népek jövőbeli sorsukat a sokszor emlegetett demokratia szerint maguk dönthették volna el, egyáltalán nem kétséges, hogy Magyarország régi állami egységét nemzetiségei is segítették volna helyreállítani. Legfőllebb az egyes nemzetiségek politikai autonómiájának berendezéséről s arról lehetett volna szó, hogy Horvát-Szlavon-Dalmátországek külön államtest gyanánt csatlakozzanak Magyarországhoz. Nem így történt; azonban a horvát és magyar nemzet ősi érdekegységét és testvéries összetartozásának tudatát az a szinte mesébe illő fordulat sem bírta a horvát nép érzületéből kiirtani, hogy Jugoszláviához csatlakozásuk fejében a *legyőzött* népek szenvedései helyett egy szempillantás alatt a *győzők* javaiban részesültek. És nem is lehet kétséges, hogy az ezeréves közös élet és egymásra utaltság ma, holnap, vagy holnapután, de okvetlenül létre fogja megint hozni a *Duna-Tisza-köze felé való nehézkedést*, amelynek megsemmisítésére, ha a régi Ausztria helyén nem is, de a régi Magyarország helyén politikailag oly »légtüres teret» teremtett, amelynek kitöltése szinte természeti kénytelenség..

Hogy milyen politikai lehetetlenségeket teremtett a párizsi béke Magyarországon is, de a testéből mechanikai erőszakossággal leszabdalt részeken is, azonnal szembe tűnik, mihelyest új népességi viszonyait főbb adatai szerint áttekintjük.¹

¹ Az itt, valamint alább következő statisztikai adatok nagyjából Buday László műgyet. tanárnak, az Orsz. Közp. Statisztikai Hivatal volt vezetőjének következő két kiváló művéből valók: *A megcsontított Magyarország*. Pantheon kiadása, 1921. — *Magyarország küzdelmes évei*. A szerző kiadása, 1923.

Magyarországtól a trianoni béke által *elvett terület és népesség* képe, az 1910. népszámlálás adatai szerint, de mindig Horvát-Szlavonországek nélkül :

	km ² terület :	%	nép-szám :	%	km ² nép-sűrűség : lélek
1. Régi Magyarország . .	282,870	—	18,264,533	—	64·6
2. CsMO	92,607	32·7	7,599,246	41·6	82·1
3. Cseh részek	63,004	22·3	3,567,575	19·5	56·6
4. Román részek	102,181	36·2	5,236,305	28·7	51·2
5. Délszláv részek	21,031	7·4	1,519,013	8·3	72·2
6. Osztrák megszállás . .	4,026	1·4	292,588	1·6	72·7
7. Fiume	21	0·0	49,806	0·3	2371·7
8. Az elveszett részek együtt	190,263	67·3	10,665,287	58·4	56·1

A régi Magyarország -vesztesége tehát területben jóval nagyobb, mint népszámban. Ezt az aránytalanságot azóta is növelték a leszakított részekből hozzánk «haza» üldözött, — vagy önként hazavándorlott — jobbára intelligens magyarok. A megcsönkített Magyarország azonban már eszerint is négyzetkilométerenként 82·0 lélek sűrűségű, mely a Duna-Tisza-közén 85·2 lélekre emelkedik. Ezzel tehát CsMO meghaladta, pl. Dánia vagy Franciaország népsűrűségét, amelynek eltartása a megmaradt rész lakosságát aránylag kisebb területen oly fokozott termelési tevékenységre kényszeríti, ami az ország jelenkori gazdasági fejlettségével semmi arányban nem áll, hólott Jugoszlávia az ország két legjobb gabonatermő vidékét, a Bácskát és Torontált igazi néprajzi indok nélkül kapta meg. Itt tehát a *zsákmány* volt a béke mozgató oka, ami idővel természetesen megtermi a maga gyümölcsét.

Jól jegyzi meg az ily erőszaktételre Buday László előbbi könyve: «Ám a kövek lefelé gördülnek; a vízcsöppek öntudatlanul is a központi gyűjtőmedencébe szivárognak: természeti viszonyokkal csak ideig-óráig lehet dacolni.»

Az ország természeti és népegységének durva és tarthatatlan földarabolása még rikítóbb képet ad, ha a régi egész, és a csonka új Magyarország új nemzetiségi viszonyait elemezzük.

A régi ország nemzetiségi táblázata a leszakított részek nélkül a következő. *CsMO* közel 8 millió lakosságából ¹ van :

		A RMO lakó- ságából volt
magyar	88·4 % (6·718 mil.)	54·5 %
német	7·3 « (0·555 «)	10·4 «
tót	2·2 « (0·164 «)	10·7 «
oláh	0·4 « —	16·1 «
szerb	0·3 « —	2·5 «
ruthén	0·9 « —	2·5 «
magyarul tud összesen	95·3 « —	64·7 «

Ellenben elvesztettünk ezekben a régiből :

<i>magyart</i>	33·5 %
<i>németet</i>	72·6 «
<i>tót</i>	98·3 «
<i>ruthént</i>	99·7 «

Az utóbbi négy tétel a magyaron kívül azt a három nemzetiséget mutatja, mely velünk történetileg is mindig egynek tudta magát s idegen országban most idegenül érzi magát. E velünk magyarokkal közelebb összeforrt más nyelvű népelem együtt 8·077 millió főre, *CsMO* egész népével együtt pedig 15,559 főre rúg. Ez a szám képviseli azt a népességet, mely a *RMO helyreállítása felé fog gravitálni ezután is*, amivel szemben *RMO* egykori 18,264 millió népéből *csak 2·705 millió* oly elveszett, jobbára román és szerb népesség áll, mely föltehetőleg kifelé gravitál. Ez az arány elég tisztán mutatja, hogy a *RMO* egységének földulása után is milyen nagy néperő folytatja centripetális mozgását s ezzel szemben milyen csekély centrifugálisan kifelé nehezedő és el is szakadt nemzetiségi népesség, amelynek különben jó nagy részét szintén a régi egység felé fogják visszahozni a legyőzhetlen gazdasági érdekek.

A magyarságból így módon kiszakított jó egyharmadrésznek az utódállamok közt való szétosztását keresve, a következő érdekes képet kapjuk.

Az elszakított régi magyarországi magyar anyanyelvű népességből jutott :

¹ Az 1920. népszámlálás végleges adatai szerint.

	Ezerekben :	Százalékban :
Cseh-Szlovákiának	1.084	10·9
Romániának	1.705	17·1
Jugoszláviának	472	4·6
Ausztriának	80	0·8
Fiuménak	6	0·1

Emberi számítás szerint a két elől említett ország tehát valószínűleg úgy fog járni, mint a magyar népmese sarkánya, aki a lenyelt követ nem bírja megemészteni. Annyi bizonyos, hogy a cseh-szlovák és román területen elszakadva élő nagyszámú magyarságot nemzetiségéből kiforgatni már tömegerejénél fogva sem sikerülhet, nem is véve számba azt, hogy ez a két elszakított magyar népterület földrajzilag is összefügg a megmaradt magyarsággal.

Hogy különben a trianoni a régi népegység helyén milyen képtelen és veszedelmes egyensúlyozatlan állapotokat teremtett, annak szinte égbekiállító példája a tőlünk elszakított *nyugati tótság*, valamint külön a *keleti tótság* földrajzi területe, melynek ethnikai népe a következő. Van :

	% a nyugatiban :	% a keletiben :
tót	23·6	16·9
magyar	67·5	68·3
német	7·7	4·2

De a tótságnak itt közel egyharmada szintén tud magyarul. Valóban, azt kívánni, hogy e hegyvidéki részek ne gravitáljanak ezután is a jobbára síkon fekvő, gabonatermő régi Magyarország felé, körülbelül a természeti állapotokon való erőszakttétellel jelent egyet, aminek tartósságot jósolni több mint oktalanság.

RMO egysége fölbontásának következhései a régi állami kötelékből az új államok kötelékébe átkapcsolt nemzetiségekre is végzetesek lesznek. Értve ezek alatt t. i. a Magyarországból átkapcsolt nem román, nem szerb és nem cseh nemzetiségeket. A régi államjogi viszonyok biztosítékai s a magyar állampolitika szelidsége mellett, jobbára tömegekben lakó nemzetiségeink nyelvüket és szokásaikat megtarthatták, sőt itt-ott, nevezetesen Erdélyben, még a magyar népekből is eleget olvaszthattak volt magukba. A magyarságnak 1867-től

1910-ig 46 %-ról 54·5 %-ra való emelkedése sem történt beolvasztás, hanem a magyar népfaj természetes szaporodása útján. Az átkapcsolás után azonban nemcsak a magyarság került nálánál sokkal kevésbé türelmes államalkotó népfajok uralma alá, — amelyeket még a zsákmányolás vágya is hevít, — hanem vele együtt korábbi nép-testvérei közül is sokan, akik új helyzetükben sokkal hamarabb kivetkőznek nyelvükből és szokásaikból. Ha csak az nem következik be, ami a magyarországi tótságnál a cseh hódítókkal szemben azonnal be is következett, hogy t. i. a rájuk erőszakolt idegen uralom nyomása alatt érületben s idővel nyelvben is a velük együtt lekapcsolt magyarság nagyobb tömegeivel egyesülnek s amint azt az életben gyakran látni, a közös nyomorúság megteremti azt, amire a közös boldogság nem volt képes, t. i. hogy egysorsú magyar testvéreikkel szorosabban összeolvadnak. Igen ; de a nagy békeszerzők bírják-e majd így 10—12 év múlva is azt állítani, hogy a régi egységnek e véres földarabolása igazságos volt, vagy bárha igazságtalanul is e nagy egységből kitépett népfajok nagyobb boldogságára és Közép-Európa népeinek békességére szolgált?

Mennyire nem javalta a magyarországi földrajzi és politikai egység szétdarabolását a három osztozkodó utódállam politikai érdeke sem, azt talán semmi sem teszi olyan szemlélhetővé, mint azok régi és új népelemeinek összehasonlítása.¹ Volt százalékokban a nagyobb nemzetiségekből lakosa :

1. A 13·6 millióra kiegészült *Jugoszláviának*:

	S z á z a l é k o k b a n :				
	szerb	horv.	szlov.	magyar	német
a béke előtt :	40·4	23·1	10·1	1·0	2·6
a béke után :	37·7	20·1	9·1	5·9	5·2 ²

2. Ugyanez a 13·7 millió lakossal megalakult *Cseh-Szlovákiánál*,

¹ Az itt következő számadatok a párizsi magyar békeküldöttség munkálataiból vannak véve. Megjelentek a m. kir. külügyminiszter kiadásában e cím alatt : *Jelentés a magyar békétárgyalásokról*. Budapest, 1920.

² Az 1922. évi népszámlálás az SHS királyságban csak 12,017 millió lelket talált.

	S z á z a l é k o k b a n :			
	cseh	tót	német	magyar
a béke előtt :	62·0	34·6	34·6	0·0
a béke után :	45·9	12·4	27·5	7·9

3. *Nagy-Romániának*, beleértve a magyar foglalást, Új-Dobruzsát, Besszarábiát és Bukovinát is, a béke után 16·1 millió lakosa van,

	S z á z a l é k o k b a n :		
	román	magyar	német
a béke után :	73·6	1·5	2·6
a béke után :	65·9	12·7	5·3

Ha tehát az új államterületek régi és új nemzetiségi erőviszonyait vesszük figyelembe, — mindenkor a kisebb nemzetiségi töredékek félretételével, tisztán áll előttünk, hogy a párizsi béke Európa közepén *egy helyett három új nemzetiségi államot szerkesztett* és valamennyiben megrontotta az uralkodó nemzet (szerb, cseh, román) korábbi számbeli hegemoniáját. Jugoszláviában és Cseh-Szlovákiában annyira, hogy sem a szerb, sem a cseh nemzet nem közelíti meg a régi Magyarország 54 %-os felsőbbtségét. Aki erről a szempontból tekint a jövőbe, el nem titkolhatja maga előtt, hogy a két első utóállam, — melynek még a földrajzi egy-sége is teljesen hiányzik, — az így alakult népeiséggel egyensúlyba verődni nem lesz képes és nem fog megszabadulni az álcázott abszolút uralkodástól, akármennyire színlelje is a népholdogító demokratikus kormányzást. Viszont Romániának, noha most már majdnem az egész román népfajt egyesíti magában, a többi területnél gazdagabb és műveltebb erdélyi és magyarországi részek fogják a gyomrát megfeküdni és álmaikat megzavarni.

Figyelemben kell tartani azt is, hogy Cseh-Szlovákiában a csehek és tótok egyazon nemzetté való összekalapálásának munkája épp oly kevésbé fog sikerülni, mint ahogyan Jugoszláviában is lehetetlen lesz az orthodox szerbek és katolikus horvát-szlovén-vend lakosság egyazon nemzetté való összeforrasztása. A legkisebb követelés mind a két államban a bekapcsolt nemzetek önkormányzat után való törekvése lesz (az máris), aminek mozgató ereje mindig az elveszített régi és jobb élet után való epekedés marad. Sem a cseh, sem

a szerb állam nem lesz képes a maga veszélyeztetése nélkül testvérnépének — amaz a tótoknak, emez a horvátoknak — azt a külön nemzeti autonómiát megadni, amelyet Magyarország a Horvát-Szlavon országoknak 1868-ban oly bőkezűen megadott ; pedig enélkül akár a tót, akár a horvát népeknek Magyarország felé nehézkedése egyszerűen logikai kénytelenség.

★

Íme, nagy vázlatban ezek lesznek Magyarország politikai megcsontításának következményei. Hogy ezekhez idő múlásával új tényezők, érdekek és szövetségi alakulások fognak járulni, nem kétséges. De olyan alakulást, mely Magyarország régi egységének vonzó erejét meg bírná szüntetni, elképzelni fölötte bajos volna. A történet tanúsága szerint a természeti és történeti népalakulásokat hatalmi erővel ideig-óráig szabályozni lehet ugyan, de arra a régi hatalmas Ausztria lassú fölbomlása és végre teljes megsemmisülése a példa, hogy az ilyen merő hatalmi összetákolásokban igazi életfenntartó erő nincsen ; még ennél is kevesebb képesség van arra, hogy az erőműviileg egymáshoz rótt és bilincselt népeket boldogítsák is.

Magyarországnak az államfönntartáshoz ellenben természeti és történeti egységben gyökerező ősi jogai vannak. Azok életalkotó összeműködése épp oly bizonyosan el fog következni, mint 1442-ben a tatárjárás, 1686-ban pedig a török hódoltság után elkövetkezett.

KENEDY GÉZA

JOHN ÚR.

— Idyll két szakaszban. —

Első közlemény.

ELSŐ SZAKASZ.

1.

Mit nem kísért se könny, se bánat,
Hogy elnyelé a síri bolt,
Az elmúlt vén goromba század
Tizennégy éves ifju volt.
A vén ködös Britanniában
Akkor történt e szép eset,
Mert ott is voltak akkorában
Szívek naivak, kedvesek.
Az élet szinte játszva gördült,
A trónuson Negyedik György ült,
Kissé külön, de jó barát,
— S nem irta Windsorról magát.

2.

Mig én az olvasót röpítem
Időtől, tértől szabadon
A nagy csatornán át a vízen,
És át több mint egy századon :
Windsor s Marlow közt széles úton
Négy telivér robogva vitt
Marlow felé, túl Quarry Woodon,
Kényelmes útaxó-kocsit.
Langyos tavaszi dél-után volt,
S a nap-sugártól szinte lángolt
Tul a hatalmas bükk-soron
A marlowi magas torony.

3.

A kocsiban egy éltes úr volt
 S egy ifju, bájos, szende nő ;
 Arról — kit plaid nyakig beburkolt —
 Látszott, milyen előkelő,
 Mutatta szép pofa-szakála,
 Mely oly előkelőn deres,
 Orr-hangon mindent kritizála,
 S a kákán is csomót keres.
 Mert hát tekintélyed csak így lesz,
 Ha mindent fitymálsz és kicsinylesz,
 S lenézni mind, mi van közel,
 Tekintélyt az nagyon növel.

4.

Az öreg úr, mindent letéve,
 Végül kedvenc tárgyára tért,
 Hogy György királlyal — harmad éve —
 Windsorban ő miről beszélt.
 Bár ő szerényen félre-állá
 — Lordok s miniszterek megett —
 De észrevette őt királya
 S barátilag nyújtott kezét :
 «Ah, Sir Godwin, örvendve látom.
 Nos, hogy' vagyunk, öreg barátom?!
 A régi jó erőbe még —
 Mért jó oly ritkán most felénk :

5.

«Viditni árva életünket?!»
 «Valóban ritka, drága becs,
 Felség, a kegy, mellyel kitüntet,
 Még emlékezve arra . . .» Reccs!
 Nem az öreg mondá e Reccs-et,
 Hanem a hátulsó kerék,
 Amely egy nagy kövön repedt meg,
 S egy reccsenéssel széttörék.

A kocsi fél-oldalra dőle,
 S az öreg úr kihúllt belőle,
 S mint béka nyúlt a földön el,
 — Bár ez tekintélyt nem növel.

6.

S bár nem töré el semmi csontját
 — Adá a jó szerencse ezt —
 «George! Mary! segélyt hozzatok hát!»
 Kiáltni így könyörgve kezd.
 «Megfojt a plaid! Itt gebbedek meg!»
 És kezd God damm-et ontani.
 George s Mary gyorsan nála termett,
 S kezdék szegényt kibontani.
 De most a négy ló megvadúlva
 A tört kocsit ragadva húzza,
 Hogy már nem érzék George kezét,
 — Jó, hogy segély, gyors, érkezék.

7.

Az út mellett — a rétet védni —
 Négy láb magas sövény a gát,
 Azon most egy paraszti férfi
 Szökellve átveté magát,
 És könnyű lábbal, gyors iramba'
 A kocsinhoz fut egyenest,
 S erős marokkal megragadva
 Megkapja az ostor-hegyest.
 Megállt a négy ló. Oda ére
 Most George is, és ennek kezére
 Bizván kocsit s a lovakat,
 A férfi Godwinhoz szaladt.

8.

Ez félig halva, félig élve
 Feküdt, nyöszörgve eleget,
 A férfi felvévé ölébe,
 S vivé, mint egy kis gyermeket,

Közel kis széna-boglya volt ott,
 Gyöngéden arra tész fel.
 Sir Godwin mostan arra gondolt,
 Hogy e parasztnak mennyi kell.
 Zsebébe hosszasan kapirgált,
 S végül egy tallért oda-kínált,
 De eltolá kezét amaz :
 «Csak tartsa meg, jó helyt van az.»

9.

A hölgy is mostan oda-ére,
 S mosolyga bájjal, kedvesen.
 A férfi, kalapját levéve,
 Meghajlott illedelmesen,
 Aztán magát kihúzva nyalkán,
 Úgy néze a szép hölgyre le,
 — Hat lábnyinál is magasabb tán,
 Sugár, miként a jegenye.
 Paraszti volt bár öltözéke,
 Amelynek nem volt semmi éke,
 Sőt volt tán rajta némi folt,
 Hanem — nagyon szép férfi volt.

10.

Erős, hatalmas, büszke férfi.
 Daróc harisnyát hord, miből
 Nem látsza más, csupán a térd ki,
 Nadrágja négy arasznnyi bőr,
 És domború, szép, büszke mellén
 Az ing kitárva szabadon,
 Fölül újjatlan kurta mellény,
 Hatalmas izmok a karon.
 Ott állt kalappal a kezébe.
 S a lány majdnem csodálva nézte.
 Egy ilyen férfi — szó mi szó —
 Londonba' ritkán látható.

11.

Sötét színű göndör hajába
 Itt-ott ezüst szál is vegyül,
 De ifju még érzési lángja,
 Mely sötét-kék szemében ül,
 Abból — bár párosulva daccal —
 Szelid jószág olvasható,
 Egészben oly szép, mint egy angyal,
 S fehér az arca, mint a hó.
 Valóban, ily szép ritka férfi.
 S a hölgy tovább csak nézi, nézi,
 S magába' tán gondolja azt :
 «Nagy ég! milyen kár, hogy paraszt!»

12.

«Marlow még messze — mond a férfi —
 (S hangot se hallsz ily zengzetest)
 Gyalog bajos ma már elérni,
 Igen hamar jó még az est.
 De beviheti George barátunk
 A lovakat meg a kocsit,
 Megbízható, jó a kovácsunk,
 Reggelre mindent megjavít.
 S éjjelre — meg ha még se vetnék,
 Bár ritka nálunk úri vendég,
 De enyhelynek jó volna tán :
 Száz yardnyi innen a tanyám.»

13.

És azzal — a választ se várva —
 Sir Godwint talpra emelé,
 S amig George — pár parancs-szavára —
 Indúlt legott Marlow felé,
 Ő ment Godwint karon vezetve,
 S az úti-táskát is vivén,
 S a lány őket szótlán' követte.
 — Mosolyga már az esti fény,

Mindent derűs, szép színbe vonva.
 Óh! halvány a királyi pompa,
 Midőn az ifju kikelet
 Ragyog, virágzik és nevet.

14.

Az útról egy fa-sorba tértek,
 Ugy értek a tanyához el,
 Virág a réten nyílt tömérdek,
 Mily bájos, kedves itt e hely.
 Zöld fák közé elrejtve ott áll
 Az egyszerű, de tiszta ház,
 Falát belepte a folyondár,
 — Itt tán a boldogság tanyáz!
 Óh! a király, ha tudna róla,
 Ott hagyná Windsort, szót se szólva,
 Magát kissé viditni fel,
 — Hisz' itt ez egy idylli hely!

15.

Értek csinos szobába most a
 Szép, oszlopos tornácon át,
 A kő-padló tisztára mosva,
 S fehérek a gerenda-fák,
 A falakon — kirakva sorba —
 A cín-edény fénylik, ragyog,
 Cserép-kemence egy sarokba',
 Hasábok benne, jó nagyok,
 A közepen nagy asztal áll ott,
 Korsóba' rajta friss virágok,
 Néhány kar-szék is látható,
 És minden tiszta, mint a hó.

16.

Vendéginek helyet mutatva,
 Kiszól a gazda : «Hé! mi lesz?!»
 Bejő egy vén anyóka arra :
 «John úr, parancsol?» kérdi ez.

S a gazda : «Gyorsan, Eszti néni,
 Legyen ma pompás vacsora,
 Mi jó akad, nem kell kimélni!
 Rántott csibének van kora.»
 «Meglesz» — szól, s elmegy az anyóka,
 S az öreg úr így kezd a szóba :
 «Sir Godwin Vilmos a nevem,
 Leányom, Mary, van velem.

17.

«Windsorba' voltunk máma délben,
 Hódolni a királynak ott,
 De ő felsége beteg épen,
 S ez okból nem fogadhatott.
 Tudom, nagyon sajnálni fogja!
 Ő engem végtelen szeret,
 Hozzája gyermeksege óta
 Baráti lánc köt engemet.
 (Sak úgy nevez : Öreg barátom!
 — Önt persze ez untatja, látom.
 Hja! egy király bizony nagy úr,
 Magasan áll, míg más alúl.»

18.

Kissé mosolygva szólt a gazda :
 «Nagy úr valóban egy király,
 Mint rossz vetésnek hosszú gazza,
 A rozsból egy fejjel kiáll.
 Gőgjén, hatalmán én mosolygok.
 Külömb a nép, mely alkonyig
 Keményen fogja ám a dolgot,
 S a boldogságról — álmodik.
 Ha — mik alatt a nép ma görnyed —
 Trón, társas rend, törvény ledőlnek,
 Majd jönnek boldogabb idők.»
 — «Hah! mily cudar paraszti gőg!»

19.

Gondolta Sir Godwin magába',
 De elnyomá. Vitázni? mért?!
 Egy ily paraszt gőgös, de kába,
 S magasb dolgokhoz ah! mit ért!
 És folytatá előkelően:
 «Lányomnak egy caprice-a jön,
 — Hogy is mondjam csak érthetőbben! —
 Szeszély — vagy így se tudja Ön?!
 Denique kért Marlowba menni,
 Mert ott lakik sir Bisshe Shelley.
 Hallotta ön már a hírét?
 — Az egy nagy költő s baronét.

20.

«Az apja, az per-tu barátom,
 De a fiút nem ismerem,
 Hallom, hogy kap sok furesaságon,
 Hogy vad különö, mondják nekem.
 Apjával is hogy meghasonla
 Egy pincérlányért — érthetön.
 Pedig — s itt sir Godwin mosolyga —
 De hát — zsindely van a tetőn.
 S ha őt a lányom látni úgy vágy,
 Öröminek mért álljam útját,
 Őt látni nékem is van ok,
 Hisz' magam is író vagyok.

21.

«S a lányom is író — ki hinné —
 Hiában — az enyém a lány,
 Nem vón csoda, ha sokra vinné,
 Vénája van . . .» «De hát, apám . . .»
 «Igaz, igaz, hisz' drága gazdánk,
 Ilyesmihez nem ért sokat,
 Ő inkább a rakott kalangvák,
 S nem alagvák közt válogat.

Denique — Shelleyt látni vágyom,
 Ma első költő a világon,
 S a költészetről véle én
 Vitázni vágyom könnyedén.»

22.

«Sir Shelley Bisshe — szólt a másik —
 Marlowba' nincs ma, biztos ez,
 De őt ha, Sir, ismerni vágyik,
 Holnap talán módjába' lesz.
 Nincs benne kétség, furcsa ember,
 De ami illeti a nőt,
 Szerette azt hő érzelemmel,
 És feleségül bírta őt.
 Nem pincérlány volt, tisztességes
 Vendéglős lánya, szép, erényes.
 De aztán — Isten tudja, mért —
 Elváltak, s dolguk véget ért.

23.

«A szerelmet perc hozza gyakran,
 S egy élten mégis végig ér,
 S mit érzünk első indulatban,
 Az — az — a sírig elkísér.
 Míg máskor évek kellenek, míg
 Az ember illő párt talál,
 S aztán egy kurta év se tellik,
 S minden szakad, mint rossz fonál.
 'Tán nem tudom jól kifejezni . . . »
 Sir Godwin szól : «'sak hagyja, semmi . . . »
 S magába' mond a szép Mary :
 «Ez a szerelmet ismeri.»

24.

«Shelley peer — folytatá a gazda —
 S a lány szegény volt, az igaz,
 De hát a szív nem néz a rangra,
 Egészen másra vágyik az.

A férfi legyen büszke, bátor,
 Heves, de azért jó szívű,
 Szelidséget várunk a lánytól,
 És hogy maradjon tiszta, hű.
 És Westbrook Harriett ilyen volt,
 És nem volt rajta semmi szeny-folt . . .»
 Elhallgatott. Látá a lány,
 Hogy felhő ment át homlokán.

25.

«Tán azt a lányt ez is szerette
 — Magába' gondolá ekép' —
 S az, nagyravágyástól vezetve,
 A peernek adta a kezét.
 Pedig ha ő, helyébe jutva,
 Koresmáros lánya volna — hát — —»
 És elpirúlt, eféle furcsa
 Eszméken kapva rajt' magát.
 Hogy pir derült a lányka arcán,
 A férfi észrevette azt tán,
 De hogy gondolt-e valamit,
 Nem kell, hogy arról szóljak itt.

26.

Sir Godwin a szót elterelni,
 Vagy tán mivel megéhezett,
 Szólt most : «Nekünk nem kell ma semmi,
 Magát ne erőltesse meg!
 Windsorba' mi torkig lakoztunk,
 — Bár a király nem volt jelen —
 S ha semmi sem lesz esti kosztunk,
 Még sem fekszünk le éhesen.
 A csirke hát éljen tovább csak,
 Nekünk pedig mutasson ágyat,
 Izé — barátom — — illene
 Tudnom talán, mi a neve.»

27.

«John úrnak hívnak itt, e név még
 Az iskolába' rám ragadt,
 A hol hátam' sokszor kivérzék,
 Míg végre is kicsaptanak.
 És úr vagyok, mindenki itt úr,
 Kinek száz yardnyi földje van,
 Bár szántogat és földet is túr,
 Avagy kapál, mint jó magam.
 De most nagy tisztség ére engem,
 A falunak bírāja lettem;
 Kettő ha részeg, s összevész,
 Megbüntetem — ez az egész.»

28.

Jött Eszti néni s fölterített,
 Bár egyszerűn, de «fényesen»,
 Nagy jóssággal kínála mindent,
 És nem volt rosszabb étke sem.
 Sir Godwin úgy evett belőle,
 Mint ki Windsorban éhezék,
 Aztán a széken hátra dőle,
 Ölébe tette két kezét,
 S elszundikált. A lányra néze
 John úr. — s tán csak most vette észre,
 Hogy mily nagyon szép a szeme,
 — S valami furcsát éreze.

29.

«Kisasszony . . .» nagy zavarba' kezdí,
 Tán mert paraszt, s szót nem lele,
 Vagy a férfi zavarja ez, ki
 Lány-szembe mélyen néz bele,
 Vagy tettetés, zavart mutatva
 Rávenni e szép gyermeket.
 Úgy szólni, mint a szív sugallja?
 «Őn ír, ugy-é!! — — az szép lehet . . .»

«Óh! irni — szólt a lányka lágyon —
Legszebb dolog egész világon,
De amit eddig én írék,
Abban bizony nincs semmi szép.

30.

«De tán majd . . .» folytatá, feledve,
Ki az, kihez merengve szól,
S a fátylat félre lebbentette
Ifjú eszményi álmiról.
Elmondja, mit merengve tervez,
Leírja álma hőseit.
— A férfi nézi, s egyre szebb lesz
Az arc, mit ihlet áthevit.
Oly szép finom, beszédes ajka,
S tekintetét ott veszti rajta,
S hogy végze az, szól csendben ő,
S a hév szavában egyre nő :

31.

«Nekünk e szűk paraszti létben
Ily fényes álmunk nem lehet,
Hanem azért én is megértem
A nagy, dicső természetet.
A puszta helyeken bolyongva,
Ott minden él s beszél nekem :
A legszebb lányka szűz mosollya
A hajnal-fény a kék egen.
Az ég báránya mind a felleg,
Mik friss mezőn vigan legelnek,
S a villám egy nagy tűz-madár,
Mely hegyre, vízre, házra száll.

32.

«S úgy képzelem, a felleg éjjel
Virasztja fenn az éjszakát,
Míg leplivel lágyan fedé el
Fénylő arany-méhek raját,

S reggel ha a kakas szavára
 Vöröses arccal kél a nap,
 Nagy sas, mely szárnyait kitárva
 Úszó felhők torkára csap.
 — Óh! mert ölen a természetnek,
 Mit társas rend nem mérgezett meg,
 Az ember ismét újra az,
 Minek születve : jó s igaz.

33.

«Bejárva erdőt, puszta rétet,
 Megnépesül mező, vadon,
 S a természet szelid szívének
 Halk dobbanását hallgatom.
 Az jó anyánk, éltetve táplál,
 S rossztól, gonosztól óva véd,
 Hajdanta — harminc éve tán már —
 Így hallgatám anyám szívét . . .»
 — De Sir Godwin ásítva ébred,
 És vége lett a szép beszédnek.
 «Már az idő későre jár,
 John úr, jerünk aludni már!»

34.

John úr felállt, vevé a gyertyát,
 S egy más szobába vezeté,
 A hol két tiszta megvetett ágyn
 Álomra híva tűnt elé.
 John úr jó éjszakát kívánva,
 Ott hagyta őket és kiment.
 Godwinnak nem kell ringatás ma,
 Lefekve mindjárt elpihent.
 De átok ült az ifju lányon,
 Soká nem jött szemére álom,
 Olvasta a gerenda-fát :
 Való lesz, mit álmába' lát.

35.

És elmereng soká magába' :
A természettől mily szeszély,
Öltöztetvén paraszt-ruhába,
Kiben egy költő lelke él.
Míg annyiszor peerré avatja,
Kinél a fény csak pórt fedez,
És nincs kilátás, mód se arra,
Hogy megváltozzék végre ez.
A pór örökre pór maradhat,
A sors neki csak lelket adhat.
Elalszik, s tán álmodja azt :
«Nagy ég! milyen kár, hogy paraszt.»

SZÁSZ BÉLA.

A GREGUSS-JUTALOM.

Előadói jelentés a második évkör építészeti jutalmáról.

Az építészeti tevékenység megítélése és építészeti alkotások megbírálása terén a felfogásoknak legkülönbözőbb irányaival találkozunk, mert ez alkotások megbírálása nem csupán az általános æsthetikai szabályok alapján történhetik, mivel ezen bírálathoz az anyag és az azt megmunkáló eszközök minősége, az épület rendeltetésével járó követelmények, s a kivitel minemiségének szemügyre vétele is szükséges.

Mikor megállapítjuk, hogy építőmunka mindig volt, mert mindig fennállott a szüksége annak, hogy az emberek számára lakások létesíttessenek, később pedig a cultusnak szolgáló építmények alkottásának, természetes, hogy ezen alkotások legelső sorban a célt szolgáló minőségben létesíttettek. Mihelyt ennek megvolt a lehetősége, nyomában járt az ember azon ösztöne, hogy ezen épületeket ízlésének megfelelően alakítsa. Így kell az építőművészet első lépéseit keresni, így kell az építőművészet bármely alkotásának megítélésénél, első sorban a rendeltetésből kiindulva, eljárni és csak ezután terjeszkedhetik ki a bírálat egyéb decoratív, olyan részletekre, melyeket — sajnos — különösen az utóbbi időben építészeti alkotásnál első helyre szoktak helyezni. Pedig ha áll az, hogy egy művészeti tárgynál a tartalomnak az alakkal összhangban kell lennie és ha a képzőművészetek minden ágában elvitázhatlan kellék az, hogy a művészi tökéletességgel alkotott munkából a technikai tökéletesség mellett lelki megnyilvánulás is szóljon a szemlélőhöz, akkor ezen szempontok fokozottan állanak fenn az építészeti alkotásnál.

Az építmény megalkotásánál a legelső, legfontosabb és alapvető követelmény az, hogy rendeltetésének megfelelő legyen. Hogy ezen követelménynek a tervező építész megfelelhessen, első sorban olyan szellemi munkát kell végeznie, mellyel a rendeltetést szolgáló térbeli kidolgozást megállapítja. Az ezen célt szolgáló szellemi munka térbeli kidolgozást követel.

A rendeltetést szolgáló helyiségeknek célirányos elhelyezése,

azoknak csoportosítása és olyan összehangolása, hogy egymásutáni kapcsolataikban, világítási effectusaiban, belső távlati képek előidőzésében összhangzatos egészet tegyenek, oly fontos kellék, mely mellett az, hogy a helyiségeknek belseje, valamint hogy az épület külseje milyen motívumokkal és mily mérvben díszíttessék, annak művészi értékére kevésbé fontos. Mindezekből következik, hogy az építőművészet első sorban térkigondoló művészet és csak másod-sorban léphet a formák birodalmába és lehet decoratív művészet, melynek segítségével a kigondolt épületnek belső és külső kiképzése történik. Látjuk ebből azt is, hogy egy épület megalkotásánál, különösen a térbeli alkotásoknak előnyös kialakításánál technikai jártasság is szükséges, mely tudásnak mérve mindenha döntő befolyással volt a történelmi stílusok kialakulásánál. A technikai ismeretek fejlődése döntő befolyással lévén a téralakításra, természetes, hogy a tért körülfogó egyedek formájának azok funkciójához kellett alkalmazkodni.

Az egyiptomi és a görög templom térhatása s megvilágítása még nagyon korlátolt. A korlátozást megszabták a kőgerendák, melyeket az oszlopok fölé helyeztek el, hogy a térnek menyzetét megalkotassák. A technikai haladásnak köszönjük a boltozatot, melynek következményei a római, a bizánci, később a román, a gót és a renaissance épületek térhatásában és megvilágítási effectusaiban nyilatkoznak. A tér-alakítás megváltozásával együtt jár a kialakítás, a formáknak a változott viszonyokhoz való simulása, stílusa is, ebből következik, hogy a stílusok csupán a technikai fejlődés nyomában keletkezhetek és hogy részletei, a formák, csupán a kivitelnél alkalmazott anyag természetétől függően fejlődhetnek. De következik az is, hogy a történelmi stílusok a változott térkialakításokban nyilatkoznak legkülönösebben és hogy a stílusok jellegzetes alapformái a belsőből levezetett technikai funkciók formái. Hogy a rendeltetésből keletkezett formák az épület külsejére is alkalmaztattak és pedig nem ritkán anélkül, hogy az épület structurájával összhangban volnának, ezek olyan kilengések, melyek amúgy is csak a külső felületen lévén, mint akár a ruha, nem teszik az épületnek organikus részét.

Ezeknek előrebocsátása után megállapítjuk azt is, hogy a különböző korok műemlékeinél éppen a belső térhatás döntő, ezért a római építészetnek lényegét a római Pantheonban, a bizánci építőművészetét a konstantinápolyi Zsófia templom belsejében, a középkori templom-művészetet Rheims, Köln, Milano stb. templomai belső térhatásában, a renaissance-templom építészeti remekeit a

Péter-templom és a génuai Szent Carignano belső térhatásában csodáljuk, melyek mellett a külső architectonikus kiképzés lényegtelen és a belső művészi érték mellett messze el is marad.

Mindezekből megint csak az következik, hogy az építészet minden időkben téralkotó és nem decoratív művészet volt, komoly rendeltetésében ma is az, amiért megítélésének ezen szempontból kell történnie.

Amikor tehát a Greguss-pályáznál az utolsó hat év építészeti alkotásait kell bírálat alá vennünk, a háború okozta rombolás, az ennek nyomában járó szegénység, a segédeszközöknek szükségessége és mindenféle egyéb korlátozásoknak figyelembe vétele mellett kell megítélni azokat az alkotásokat, melyek hazánk e szomorú kor-szakában létesültek.

A pusztítás következtében beállott nagy lakásszükség a lakás-építés kérdését helyezte előtérbe. Az állami szükséglakások építését csak a statisztika kedvéért említem meg, mert azok sem technikailag, sem művészileg nem állják meg helyüket, mert hevenyészettségre vallanak. Ezzel szemben elismeréssel kell megemlítenem a Salgótarjáni Köszénbánya Társaság által létesített munkáslakás-telepeket, lakóházakat s munkás és tisztviselő kaszinókat és iskolákat, a dorogi, a tatai és a Pécsen létesítendő hasonló rendeltetésű építkezéseket. Elismerésre méltó alkotásokat létesített a Magyar Államvasut a Pécsen épített 104 és a Dunakeszin épített 52 lakás létesítésével és a Katona-telep állomás felépítésével. A lakások felépítése mellett, megnyomorított állambiztonságunk érdekében, a mindenféle védtelenül maradt határok mentén vámkezelési épületek és csendőrségi kaszárnyák épültek. Ezek mellett a gazdasági kapcsolatoknak teljes kiforgatása következtében szükségessé vált olyan gyárak építése, melyek a külföldről elzárt használati cikkek gyártásával foglalkoznak. Az ezen célra létesült építmények speciális tanulmányt igényeltek, ezek teszik az építészeti tevékenységnek legnagyobb részét. Így épült a Kammer-gyár, a Pamutipar-gyár, Szentlőrincen a porcellán-gyár, a volt fegyver-gyárnak más célokra való átépítése, fonó- és szövőgyár céljaira, Óbudán a textil-gyár, Kőbányán a fonó-gyár, Kelenföldön a Goldberger-gyár, Újpesten egy textil-gyár és a Weiss Manfred gyártelepének átalakítása olyképpen, hogy a 30—40.000 munkást befogadó gyártelep ezentúl a béke érdekeit szolgálhatja. Megemlítem még a Cyclop-garage épületét, mely az újabb kor autó-forgalmának lebonyolítására hivatott alkotás és az ehhez hasonló speciális rendeltetésű épülettípus között a Corvin-mozgó Üllői-uti házát.

Különös jelensége korunknak, hogy mikor a lakásszükség a legnagyobb nyomor előidézője, annak enyhítésére nem létesültek újabb bérházak, legfeljebb régi lakóházak bővítettek ki átalakítások és emeletráépítések által. Kivételt csak azon néhány épület tesz, melyeket a fővárosi bankok a tisztviselők elhelyezése céljaira építettek. Ilyen házakat létesített a Kereskedelmi Bank, a Leszámloló Bank, az Angol-Magyar Bank, a Belvárosi Takarékpénztár, a Hazai Bank, de különösen a Magyar Általános Hitelbank, a Böszörményi-úton és a Fery Oszkár-úton létesített két hatalmas épülettömegből álló lakóház telepével. Csodálatos egy jelenség, hogy ezen éppenséggel nem kielégítő lakásépítési tevékenység mellett számos villa épült a Stefánia-út környékén, a Rózsadombon, a Zugligetben, a Pasaréten és a Kelenhegyen és pedig majdnem kizárólag nagyobb lakások befogadására. Megemlítést érdemel az Országos Levéltár épülete, az új Lóversenypályán létesített tribün-épületek, a Magyar Pénzjegynyomda háza, a Belügyminisztérium feljebb építése, vidéken pedig a Balaton körül létesült jóléti berendezések, főleg a most folyamatban levő építkezések Tihanyban, a József főherceg ő királyi fenségének áldozatkészségével épülőfélben levő kastély. A felemlített épületek közt van akárhány, mely megtervezése és kivitele révén különös figyelemre méltó, mert fokozott mértékben szolgálja azt az ügyet, melynek rendeltetésére épült, és constatálom, hogy a szénbányák és egyéb vállalatok által létesített tisztai és munkáslakás-épületek között is akadna akárhány, mely korunk építőművészi megbírálásánál kitüntetésre érdemes volna.

Mikor ezt megállapítom, elismeréssel kell adóznom kartársaimnak azért, hogy munkájukat, tudományukat és művészetüket a kor igényeinek szolgálatába állították, s éppen a lakás dolgában olyanokat alkottak, amilyenekkel a gazdag és nagy Magyarország idejében nem találkoztunk.

Ennek megállapítása után nyugodt lélekkel kijelenthetem, hogy ennek a szerencsétlen, szegény kornak építészetét még művészileg is magasabbra becsülöm, mint a háború előtti-időknek azon törekvéseit, amikor a párnákról, lepedőkről és szűrőkről kölcsönvett motívumoknak az épületekre való ráragasztása által, a tektonikus formáknak kiüldözése révén akartak magyar építőművészetet alkotni.

Ebben az időben értük meg a debreceni, innuár Tisza István egyetemnek megnyitását s ezáltal annak a magyar kultúra szolgálatába helyezését. A debreceni egyetem, amelynek építése 1914-ben kezdetett meg, a magyar államnak és Debrecen városának áldozatkészségéből folytatódik most is, folytatódik oly munka, amely nem-

zeti cultúrfölényünket szomszédainkkal szemben mindig hirdetni fogja. Az egyetemnek az elhelyezése már magában is olyan nagyszabású conceptio, amilyennek alapulvétele mellett még eddig a világon soha sem épült egyetem. A Debrecen városa által a nagy erdőből kihalított 110 holdnyi területen, művészi ízléssel van elhelyezve az egyetemi klinikák jórésze, a konyhaépület, a központi fűtés telepe, felvételi épület stb, olyan harmonikus, a környezettel összehangolt elrendezésben, hogy kimondhatom: a világban való bolyongásaim közben az újabb egyetemi telepek közül egyet sem találtam, mely a debreceni egyetemmel összehasonlítható lenne. Jóllehet a Carnegie által létesítendő egyetem a rendelkezésre álló óriási tőke folytán nagyszerűségben talán túl fogja szárnyalni a debreceni egyetemet, az elhelyezés impozáns voltánál fogva mégis csak egyedüli ez a világon, amely a Carnegie-egyetemmel összehasonlítható. De nem hiszem, hogy az épületnek célszerűsége a Korb Flóris által megtervezett épületek fölé kerekednék, mert anélkül, hogy ezen összehasonlítást megtehettem volna, már a rendelkezésre álló nagy pénzösszeg s az amerikanizmus befolyása következtében azt hiszem, hogy az amerikai egyetem a túlterjengés folytán a használhatóság szempontjából a debreceni mögött fog maradni.

Azon elvnek, melyet bevezetésemben kifejtettem, Korb Flóris építész a tervek készítésénél mindenképen megfelelt. Az egyes épületek speciális rendeltetése szerint csoportosulnak az ubicatiók. A rendeltetésnek megfelelőleg helyeztetek el a világítási és fényforrások. Ugyancsak a rendeltetésnek megfelelően oldattak meg a térhatások, és az épületekhez, azok környezetéhez van szabva az architectura, aminek következménye bámulatos összhang, egy egybefoglaló gondolatnak, egységes eszmének harmonikus összefoglalása formában és színben. Ez adja meg a debreceni Tisza István egyetemnek nagy művészi értékét, mert kerüli a hivalkodó, gazdag részletekkel pazar architecturát, egyszerű formákkal törekszik a hatás elérésére.

Mikor megállapítom, hogy ezen törekvést, az egyszerűsítést, a formákkal való takarékoskosságot, mint a háború nyomában bekövetkezett szegénység következményeit a világon mindenütt megtaláljuk és ugyanazt követi Korb Flóris debreceni építményeinek architectonikus kiképzésénél, ezért is hálásan kell elismerni azt az előrelátó törekvését, mellyel talán még évtizedekre kihatóan előre mutatja meg az irányt, melyen építő-művészetünknek haladnia kell.

Mindezeknek elmondása után tisztelettel vagyok bátor javasolni, hogy az 1924. évi Greguss-díj Korb Flóris építész, műegyetemi

t. ny. r. tanárnak, a debreceni Tisza István tudományegyetem épületének tervezése és mintaszerű kivitele elismerése jelölül kiadassék.

Alpár Ignác.

*

Az imént felolvasott jelentés ismételtén hivatkozott a háború nyomán bekövetkezett szegénységre, amely mindenütt a formákkal való takarékosagra, az egyszerűsítésre bírta az építészeket. «A szegénység, — úgymond — a segédeszközöknek szükségessége és mindenféle egyéb korlátozásoknak figyelembe vétele mellett kell megítélni azokat az alkotásokat, amelyek hazánk eme szomorú korszakában létesültek.» Ezek a szavak egy szélkében elterjedt véleménynek adnak kifejezést s bár magam nem láttam a debreceni építkezést, mégis sejtem, hogy az nem kerülhette ki teljesen a szomorú gazdasági viszonyok hatását. Ámde az általános megállapításból könnyen oly következtetést vonhat le a közönség, amely építőművészetünk jövőjére nézve nem nagyon biztató. Ennek az esetleges félreértésnek szeretnék elejébe vágni azzal, hogy egyszerűen rámutatok oly tényekre, amelyek beszédesen tanúskodnak arról, hogy még ily mostoha körülmények közt sincs kizárva az építészet föllendülése, feltéve, hogy telivér építő-tehetségek irányítják az építészet sorsát. Csak vissza kell lapoznunk a mi építészetünk történetében jó egy századdal, hogy meglehetősen azonos képét kapjuk a gazdasági válságnak, a legkülönfélébb anyagi korlátozásoknak s íme mégis éppen ama táblalabíró-korszakból maradt ránk egész sora az olyan alkotásoknak, amelyek művészetünk történetében sohasem fogják értéküket veszteni, mintegy művészi vezérkövületei ama korszaknak, beszédesen fejezik ki a kor eszejárását és eszményeit s bár tükrözik a szűkös viszonyokat, mégis maga ez a tükrözés művészi formájú és értékű. Az 1820-as, 30-as évek építészetére gondolok, amelynek reánk maradt legértékesebb alkotásai Pesten, Esztergomban, Egerben s egyebütt találhatók. Az a kor is látott egy egész Európát földülő háborút, látta Pozsony és Győr füstölő romjait, a magyar nemzeti kincs idegenbe szivárgását, átélte a pénz devalvációját, látott a magyar Kánaánban oly éhínséget, hogy az emberek az erdők gyökerein éltek, látott rettentő tűzkatastrophákat, amelyek városok felét, harmadát hamvasztották el s vagytonokat emésztettek fel, láttak árvizeket, amelyek városrészeket tűntettek el a föld színéről. De az iszap helyén, a zsarátnokok hamujából látott kikelni egy építőművészetet, amely új volt, mert nem azonosítható elődeinek egyikével sem, s amely művészi volt, mert az egyszerű célszerűségi okokon

túl művészi hatást keresett és ért el. A formanyelv, amely ezt az építészetet jellemzi, az a classicista stylus, amely nálunk a napoleoni idők zivatarjában vált uralkodó, sőt egyetlen stilussá. Vezető mestereinek, Polláknak és Hildnek egész sor ily alkotása ma is Pest legértékesebb épületei közé tartozik, nem azért, mert éppen ennek a stílusnak formanyelvét használták, hanem mert ezen a nyelven valóban tudtak beszélni is és mert volt mit mondaniok. Az ő tehetségük és művészi erkölcsük ama nagyon nehéz válságok közepett is értékeket tudott termelni. Eszközeik roppant egyszerűek, anyaguk legtöbbször igénytelen, legtöbbször alkotásuk rendeltetése polgári lakás. És mégis, az eszközök, az anyagok és a cél igénytelensége ellenére is e lakóház-sorokkal képet tudnak elének festeni ama kor érzületéről, eszményeiről, vágyairól, tehát finom lelki motívumokról, amelyeket félreérthetetlenül fejeztek ki téglá és habarcs segítségével. Mert a Lipótváros valamely utcasorát járva, ki ne érezné az eredetileg egyforma ereszmagasságú, egyforma párkányú, szigorú symmetriába rendezett homlokzatsoron a rendre, fegyelmezettségre, pontosságra való vágyat, amely oly természetes vágy volt az akkori polgárság lelkében? Ki ne érezné a homlokzatok felsíkjainak erősen hangsúlyozott sík táblaszerűségét, amelyet sehol sem bont meg erősen kidagadó forma vagy mély besüppedés s amely szigorú formaismétlődésével a rendületlen nyugalom érzését kelti. Ki ne venné észre, mint kerülök az erős árnyékvető tagozást, amely szeszélyesen változó játékával megbontaná azt az elemet, amelyre akkor annyira vágyott a polgár: a változatlanságot. Nincs ezeken az épületeken oly plasztikai dísz, amely akár csak pedzené is a mozgást, az elváltozást. Jóformán minden forma cirkaloni és lénia segítségével születik meg, mintha még ezzel is biztosítani akarnák a rendületlen fegyelmezettséget a kézimunka egyéni szeszélyeivel, talán rendbontásával szemben. De a dísz magát is talán hivalkodásnak érezte ez a polgárvilág és lemond róla: az épületeken jóformán csak szerkezeti elemek hangsúlyozásánál van szerepe. Ám ezzel nem kelti bennünk a lerongyolódott uraság képét, hanem az öntudatos szerénységet s ezzel kifejezi azt, amit akkor Pesten a polgár legszebb erényének tudtak.

Ezeknek az épületeknek ily hatása valóban kortjelző, kifejezi egy nemzedék egész eszejárását, de csak azért fejezi ki, mert a tervező mester maga is egészen átérezte korát s volt benne tehetség az ily inponderabiliák tolmácsolására.

A száz évvel ezelőtti zivataros idők e tanúinak nem csupán lakóház rendeltetésük volt. Volt egyéb rendeltetésük is, amiről éppen Hildék gondoskodtak s amely éppen ezért valóban művészi is. Ők

túl a célszerűségi és rendeltetési célon még művészi városképet is akartak alkotni, ami városrendezési munkálataikból szépen kiviláglik. Tudatosan azon voltak, hogy ami hatást az egyes ház sugároz, ugyanazt adja az utcásorba állított házak együttese is. A rend, symmetria, fegyelmezettség, nyugalom e hő vágya szól hozzánk ma is a Lipótváros egynémely még el nem rontott házsoráról. Sőt e házsorok szigorúan szabályos tömbökké foglalódnak, ami még inkább alá-húzza ezt a hatást.

Lehet, hogy egy más nemzedék másként gondolkodik az utcakép formálásának elveiről. Hisz a művészetben minden út Rómába vezet. De bármiként fogjuk is fel az utcakép művészi formálását, meg kell adnunk, hogy a száz év előtti mesterek a maguk művészi felfogását félreérthetetlenül tudták tolnácsolni s hogy nehéz viszonyok közt is túlhumentek az egyszerű célszerűségi megoldásokon, tehát valóban művészi célzataik voltak, végre pedig, hogy tehetségük volt arra, hogy e műveik vakolat-ábrázatára reáírják érthető beszédben ama kor lelkületét, eszejárását, benső vágyait.

Ez a rövid utalás a multa : biztatás számunkra a jövőre nézve. Nem esünk kétségbe építőművészetünk jövőjét illetőleg, hanem a minden alkotáshoz szükséges optimismussal hisszük, hogy anyagi bajaink egymagukban még nem gördíthetnek elháríthatatlan akadályt egy értékes magyar építőművészet jövődjé elé.

Lyka Károly.

JÓKAI.¹

Irodalmunk újabban sűrűn ünnepel s ha ünnepel, mindig csak emléket ünnepel. Mi is elmondhatjuk Arannyal :

Azokkal időzöm, a kik másszor voltak :

Mit az élet megvon, megadják a holtak.

Mikor a mi nagy s talán valamennyi közt legtárgyilagosabb költőnk e sorokat először, akkor a «Daliás idők» bevezetéseül, az ötvenes évek elején leírta, mély bepillantást engedett a saját lelkébe: neki úgy, mint nemzetének, szubjektív oka volt a «Daliás időkkel» foglalkozni akkor, az elnyomatás és megalázás szomorú korszakában. De azt nem sejtette, hogy hetven év múlva jön egy újabb gyászkor, amelynek hangulatára, fájdalmára, vágvára még jobban ráillenek az ő saját lelkét festő szavai, mert a magyar most van csak igazán a bánnattól «megviselve zordul», amiért «hő lelke vigaszért a multakba fordul».

És nem hiába fordul. Szerencsére az időszámítás hagyománya mintha azért választotta volna egységül a száz évet, hogy most, éppen most szórja elénk szinte tömegével nagy emlékeinket. Valóságos csillaghullása a tündöklő nagyoknak, akikből szinte minden évre jut egy, sőt több is, százados megemlékezésül :

Tündöklők, mert hisz a dicsőség

Sugármezébe öltözködtenek.

A fény, melyben Petőfi nemzetünk ama hőseit látta, kik, mint «földetrázó viharok» «a porba omlott Európa homlokán tomboltak», az a fény övezi nemzetünk jelenének közvetlen szellemi őseit is. És mikor a váltakozó emléknapok egymás

¹ Elnöki beszéd a Kisfaludy-Társaság 1925 február 8-án tartott ünnepi közülésén.

után elénk állítják az Eötvös, az Arany, a Petőfi, a Madách, a Jókai alakjait, most látjuk csak igazán, mik voltunk és mit bírtunk. Mik voltunk és mit bírtunk? Nem! Mik vagyunk és mit bírunk, mert hiszen ezeknek a nemzeti hőseinknek szelleme, alkotása ma is a miénk, azt el nem veheti semmi hatalom és erőszak, ők műveikben ma is köztünk élnek, járnak, általuk, bennök mai kicsinységünkben, szegénységünkben és megaláztatásunkban is nagyok, büszkék és gazdagok vagyunk!

Jókai Mórt pazar természeti adományai mellett naggyá főleg életpályájának szerencsés alakulása tette. Születése, élete folyása, pályájának beilleszkedése a koreseményekbe mind rendeltetésszerűnek látszik. A «Zalán futása»-val egyszerre született, költői tehetségét Vörösmarty dajkálta, Petőfi, Tompa, Arany, Kemény egymásután barátai, pályatársai lettek; átélte a forradalom viharát és az elnyomatás keserveit, hogy mindezekről mint élményeiről mesélhessen nemzetének és öregkora oly időbe esett, amikor a nemzet már tudott dicsőíteni, sőt jutalmazni is, élete pedig elég hosszú lett arra, hogy munkájával ne csak meghódítsa nemzetét, hanem hírét elterjessze majdnem az egész művelt világon.

Legnagyobb elbeszélőnk volt s mint ilyen, világhírűvé lett; képzeletének csodás világa mindenütt megértésre talált, de páratlan nyelvművészetével a miénk és csak a miénk lehetett. Egy félszázadon át királyként uralkodott elbeszélő prózai irodalmunkban; nem mintha körülötte nem termettek volna nagyok, hanem azért, mert ő — szinte akarata ellenére — mindvégig a nagyok közt is legnagyobb maradt. Hiszenki sem büzdította lelkesebben a fiatal tehetségeket, mint ő, szinte kívánni látszott, hogy társai legyenek a nagyságban. Emlékezetemben van egy mondása, mikor nejének ötvenéves színésznői pályáját ünnepelték s az ő nevében is válaszolva a felköszöntőkre, kettejüket összehasonlította az elmúlt nagy korból egymás mellett ülve maradt Memnon-szobrokkal.

«Azt mondják, — úgymond, — hogy Memnon szobrai néha zengenek. Miért zengenek? Nem zengenének, szépen hallgatnának, ha körülöttük felnőtt volna a pálmaliget és árnyékot vetne rájuk. Te, új pálmaerdeje a nemzetnek:

ifjú írói és művészi nemzedék, nőjj magasra, emelkedjél túl rajtunk, hogy koronád lombjával árnyékot vess reánk!»

Amiben Jókainak felülmúlhatatlannak, utóléretlennek kellett maradnia, az képzeletének csodás gazdagsága volt s alig van az emberi szellem működésének érdekesebb problémája, mint annak a módnak a megfigyelése, ahogy ennek a képzeletnek a termékei születtek s költői művekké alakultak át.

Nemzeti Múzeumunk harminckét zsebkönyvet őriz a Jókai birtokából, mind teleírva tőle, részben rajzokkal is kísérve. Közönyös mindennapi följegyzések, nevek, lakáscímek, sőt számadások közé költői ötletek, írások és sírfeliratok másolatai, jövőendő elbeszélések indítékai és anyagai, szövegezett részletek is vegyülnek, a felhasználtak keresztülhúzva, vagy ilyenül megjelölve ; a rajzok többnyire arcképek után készültek, a ruha- és hajviselet gondos feltüntetésével, néhol építészeti vázlatok, díszítmények, majdnem mindegyikben ráismerünk Jókai valamelyik regénytárgyára. Nyilvánvaló, hogy itt az ő költői kincsesházával állunk szemben : egyedüli kincsei, melyeket gyűjtött, ezeket is azért gyűjtötte, hogy nemzete elé szórja ; kincsek, amelyek éppen csak az ő kezében váltak azzá, megérthetetlen, elhalványult, holt betűk minden más halandó számára . . .

És mi mégis megdöbbenve nézzük ezt a tömegét a szorgalmas följegyzéseknek ; izgató rejtélyt tartalmaznak ezek számunkra. Ezek mutatják, hogy az a csodálatos költői lángész, amely világokat teremtett, mint egy Isten, a maga teremtményében olyan rendszerességgel, tervszerűséggel, olyan lelkiismeretes, körültekintő gondnal, olyan türelemmel és pontossággal jár el, mint egy szorgalmas gazda, hivatalnok vagy üzletember. Följegyez mindent, le is rajzolja azt, amit szemlélhetővé kell tennie, gyűjt mindent és fel is használ mindent ; semmit sem felejt el, mindennek megtalálja a helyét, minden morzsáját a saját elgondolásának értékesíteni tudja. Valóban, Jókainak e zsebkönyveiben megnyilatkozó sírontúli vallomása újabb bizonyítéka annak, hogy a lángész mily gyakran jár együtt a szorgalommal és rendszerességgel s hogy nem minden hanyagság és rendszertelenség tarthat igényt arra, hogy lángésznek tartassék.

A Jókai halálától ma huszonegy év választ el s éppen nyolcvan év első feltűnést keltett novellája megjelenésétől. Az ünnepi hangulat ihletét nem sértjük meg, ha megpróbáljuk a tárgyvilágos vizsgálatát annak, hogy mennyiben időszerű ma is Jókai, hogy mennyiben tartozik életének műve élő irodalmunkhoz?

Erre közönségünk már bizonyos tekintetben megadta s mindennap megadja a választ, midőn ma is szívesen olvassa Jókai egyik-másik regényét, elbeszéléseinek színpadra való alkalmazását szívesen nézi meg s valódi, nem csinált lelkesedéssel ünnepli a hazában és az elszakított részekben a nagy költő emlékét.

De ne érjük be ezzel a felelettel, mert ebbe ma a katasztrófánktól mélyen sértett nemzeti önérzetnek érvényesülést kereső felbuzdulása s az elhúnyt nagyjaink iránti kegyelet is beléjátszik. Állapítsuk meg, hogy Jókai minden idők magyar írói között a legtermékenyebb volt s hogy az irodalomtörténeteink szerint körülbelül 2000 nyomtatott ívre tehető művei már képzeletének szinte korlátatlan hatalma következtében olyan világot átkarolók, hogy ebben a változatos, gazdag világban minden ízlés, hajlam, érdeklődés, meg kell, hogy találja azt, amit keres. A magyar elbeszélő művészetet, az elbeszélő szépprózát ő emelte legnagyobb tökélyre, az benne érte el fejlődése tetőpontját és stílusában nincs semmi, amit a romlatlan magyar nyelvérzék ma is élvezni nem tudna, amit elavultnak, idejétmultnak, kevésbé kifejezőnek találhatna.

Ő maga sokat tartott rá, hogy hosszú írói pályáján fejlődött, átalakult, haladott a korral, alkalmazkodott a korhoz, sőt alig van írónk, akinél ez az alkalmazkodási képesség oly csodálatosan lett volna kifejlődve, mint nála. Ez nem vonatkozik a formára. Nyelvének, stílusának művészete amint egyszer kifejlődött, szerencséjére és a mi szerencsénkre, megmaradt a maga teljes egyéni varázsában s e tekintetben ő sokkal nagyobb volt, semhogy a változó divatok formái és szólamai mimikri módra hathattak volna rá.

De változott, mert folyton gazdagodott tárgyköre ; azonban azt se mondhatjuk, hogy ezt vagy azt a tárgykört éppen csak ebben vagy abban a korban művelte volna. Az ő költői

műve — *œuvre*je — teljes befejezett egész, amelyben helyet talál mult, jelen és jövő, tanulmány, élmény és elképzelés, hazai és külföldi történet, kelet és nyugat, néprege és költői invenció, régmult és közelmult, társadalmi élet és népélet, a regényes és a kómikus, a reális és az elképzelt vagy a torz, ideál és valóság; csak a szennyes, az alantas, a gyötrő valóság nem, mert ő, aki maga boldog szeretett lenni a saját költői világában, olvasójának sem akart soha gyötrelmet szerezni.

Jókai tehát — ismétlem — már azért sem avulhat el soha, mert költői birodalma oly óriási, hogy alig képzelhető oly érdeklődés, mely e birodalom határain kívül találná magát.

Mai korunk pedig már éppenséggel arra van utalva, hogy olvassa, szeresse Jókait. A nemzet szomorú korszakaiban mindig felébred a multba vágyás; a magyarnál ez nem is szünetelt soha, mert a búsongás, a sírva vigadás is nálunk alaphangja a nemzeti közérületnek és kevés korszakunk is volt, amely ment lett volna a szomorúságtól. S ki lehet kedvesebb, vonzóbb, csábítóbb útmutatónk a nemzeti multba való elkalandozásnál, mint Jókai? Akár a legrégibb multba akarunk tekinteni, amelynek legmegragadóbb képeit ő oly páratlan költői fényben tudta megfűrésztetni, akár újkori történetünk korszakaiba, mint Erdély aranykorába, a «Török világ-ba Magyarországon», akár a mult század váltakozó epocháiba, a táblabíró- és reformkorba, a szabadságharcba s az üldözés és elnyomatás napjaiba akarjuk magunkat elvezettetni, ő mindenütt otthonos, mindenütt életre tudja kelteni és vonzóvá tudja tenni a multat.

Talán mégis legnagyobb művész a táblabíró- és reformkor életrekeltésében. Kompozíció és elbeszélő művészet szempontjából egyaránt talán legnagyobb remekei a harmincas-egyvenes évek életéből merített regényei. Azokban tudott főképp, mondhatni, örökérvényű jellemalakokat alkotni és meséket szőni, melyek a magyar költészet világában élni fognak, a míg magyar lélek lesz a földön. Azokban találjuk leginkább azokat az alakokat, melyek nemességök és tisztaságuknál fogva méltók arra, hogy ideálok legyenek, s még sincsenek annyira eszményítve, hogy lehetetleneknek tűnjenek föl.

Az ünneplések hosszú sora, amelynek eléje megyünk, a Jókai életében és munkáiban kifogyhatatlan anyagot fog találni a méltatásra és dicsőítésre, sőt a kevésbbé kiderített részletek kiderítésére, a vitakérdések tisztázására, az igazság megállapítására és a hol kell, az elégtételadásra is.

Jókai dicsőségét, melyben nemzetünk szellemi világában ragyog, növelni már alig leszünk képesek. De még leróhatunk valamit tartozásunkból iránta. Tartozásunk, hogy terjesszük műveit a hazában és a külföldön és hogy sírjára méltó emléket állítsunk. Talán ez a mostani lendület meg fogja hozni ezt is. Ezzel is nem annyira neki, mint inkább magunknak tartozunk ; önmagunkat becsüljük meg, ha mutatjuk, hogy nagy költőinket megbecsülni tudjuk. Mikor joggal követeljük, hogy bennünket jobban becsüljenek meg, mint ahogy megbecsülnek, magunknál nem szabad teljesítetlen becsületbeli tartozásokat elnéznünk.

Hódolattal a Jókai halhatatlan génusza iránt üdvözlöm azokat, kik velünk együtt járulnak az emlékezés áldozatoltárához s ezzel a Kisfaludy-Társaság Jókai-ünnepélyét, egyúttal hetvennyolcadik ünnepi közülését, megnyitom.

BERZEVICZY ALBERT.

JÓKAI, A JÓ KERTÉSZ.

Még a ragyogó napban is akadnak foltok s vannak, akik csak a foltokat keresik és vizsgálják. A mindennapi ember azonban keveset törődik e foltokkal, hanem áldja és élvezi a nap fényét és melegét, mely éltet, gyógyít és ezernyi virágot nyit s még több gyümölcsöt érlel.

Nagy regényírónkkal, Jókaival is így vagyunk. A kritikusok keresik műveiben a foltokat, a hibákat, a nemzet pedig világot árasztó, meleget sugárzó napjának tartja őt, akit Isten jókedvében adott népének. És a multban csak úgy, mint a jelenben, élvezi és érezi költészetének csodálatos varázsát, humorának kedvességét s nyelvének zengését.

Mondják, hogy Jókai a szertelenségnek híve és a hihetetlen, fantasztikus tárgyaknak a barátja. Ha ez így van, akkor Jókai megelőzte korát, mert hiszen manapság a fantasztikus regények divatját éljük. Ám ami Jókai regényeiben a kritikusok szemében fantasztikusnak, hihetetlennek látszik, az nem mind hihetetlen. Tudott dolog, hogy Jókaink ezer oly dolgot hallott és ismert, amik még ma is a levéltárakban kopnak. Naplók, ismeretlen emlékiratok, levelek egész seregét használta s majd ha ezek napvilágot látnak, akkor dől el, vajjon Jókai hihetetlen tárgyakat dolgozott-e fel? Aki nemcsak a nyomtatott munkákat ismeri, hanem a levéltárak anyagát is átböngészte, az más szemmel nézi Jókainak regénytárgyait, sőt néha csodálattal kérdi, honnét tudhatta ezt Jókai?

Amikor költőnk *Petky Farkas leányai* című művét írta, még a történetírók sem ismerték a magyar familiáris rendszert, a régi családi élet e fundamentumát s Jókai nevezett művében mesteri módon tárta elénk azt, mintha csak ezernyi

régi levelet és feljegyzést olvasott volna. Amikor költőnk a tollát forgatta, még senki sem tudta, minő szerepet játszott a régi magyar életben a hársfa. Ma már tudjuk, hogy minden kastélyban, minden udvarházban ápolták a magyarok e kedves fáját, melyet a hódoltság népe nem egy helyen, mint szent fát, imádott is. Honnét tudta ezt Jókai, nem sejtjük, de a *Bálványos vár* című regényében nagyszerűen szerepelteti a nagy hársfákat, melyeknek árnyékában tartották a gyűléseket is. Még magának Jókainak is a hársfa volt legkedvesebb fája. Magyar lelke megérezte e fa régi szerepét s még sírhelyét is e fa tövében kívánta.

Regényíróink között Jókai volt az első, aki a török-magyar társadalmi érintkezéssel foglalkozott s a török-magyar barátság hívének vallotta magát. Bár a törökvilágban játszó regényeihez az akkori legkitűnőbb forrásmunkákat használta (köztük a janinai konzul jelentéseit is), mégis azt írták e műveiről, hogy nélkülözik a korhűséget s egy soha nem létezett világot tárnak elénk.

A kritikusok szemében Feriz bég szerelme egy magyar leány iránt, aztán a török fővitézek lovagias szelleme stb. hihetetlen dolog. Pedig hát a valóságban hányszor megesett, hogy a hazai főtörökök magyar nőt vettek feleségül s e nőknek még hitüket sem kellett elcserélniök. A hazai török vitézek lovagias szelleméről is ezernyi és ezernyi adat maradt ránk. Csak például említjük, hogy Révayné Forgách Mária-nak Thuróczyból Kapuvárra kellett utaznia leánya látogatására. Mivel török területen kellett utaznia, úgy búcsúzott el övéitől, mintha többé sohse látná őket. És iszonyú félelem és rettegés közt indult útnak. Kapuvárra érven, onnét megírta, hogy az Isten csodát tett vele. A törökök nemcsak hogy sehol nem bántották, de Esztergomnál a patyolatos főtörökök emelték kocsiját a kompra s átvívén őt a túlsó partra, Esztergomban meghívták reggelire, aztán útmutató kísézőket adtak melléje, nehogy pestises faluba tévedjen.

Ma már tudjuk, hogy a török s magyar vitézek miként mulattak együtt ; tudjuk, hogy városaink a török hatóságoktól kérelmezték, ne engednék meg, hogy a török urak és vitézek a magyar lányokkal és menyecskékkel táncoljanak. Az

is tudott dolog, hogy a budai basák lakodalmukra a magyar urakat is meghívták.

Jókaink az utolsó budai basáról is írt. A költő szerint a basa leányának a kuruc Petneházy udvarolt Budán. Biz ez hihetetlennek tűnik fel. De ha tudjuk, hogy az utolsó budai basának, a hős Abdinak a felesége magyar asszony volt, akkor mindjárt lehetségesnek látjuk Petneházy udvarlását.

A török történetíró, Evlia Cselebi, aki beutazta Magyarországot, de meg a magyar források is, megírják, hogy a hazai törökök a XVII. század derekán már letették a turbánt s helyette darutollas magyar süveget s hozzá dolmányt és mentét viseltek. Aztán igen sokan közülük magyar vezetékes nevet vettek fel.

Ezek és ilyenek ma már tudott dolgok, de ha Jókai írt volna ilyesmit, egykori kritikusi megint csak azt írták volna, hogy azok fantasztikus mesék!

Valamikor hihetetlennek és fantasztikusnak mondták azt a mesteri leírást, melyet Jókaink egyik nagyobb regényében az 1848-ban hazaszökött huszárok mesés kalandjairól adott. Hát ez az érdekfeszítő leírás sem Jókai fantáziájának a termése. Kevesen tudják, hogy a költő ezt Dessewffy huszárnagy naplója után írta. S ez a Dessewffy a hazaszökött huszárok egyik népszerű tisztje volt. Ha naplója egykor megjelenik, ki-ki látni fogja, mennyire ragaszkodott ahhoz Jókai s mit változtatott azon.

Ilyen és ezekhez hasonló dolgot seregével sorolhat fel az, aki némileg ismeri a családi levéltárak kiadatlan kincseit, miket Jókaink seregével használt fel.

E sorok írójának még meg volt az a szerencséje, hogy személyesen ismerhette a nagy költőt. Hát bizony egyébről sem beszéltünk, mint szülővárosunknak, Komáromnak multjáról. S én, a város monografusa, álmélkodva hallgattam, minő alaposan ismeri ő e sokat szenvedett város multját. Nem csoda tehát, hogy oly mesteri módon és mégis oly híven írta meg a komáromi nagy földrengést, a dunai híd leszakadását, a nagy tűzvészt stb. A monarchiáról szóló nagy munkában is ő akarta Komáromnak és vidékének multját és jelenét megírni. Nagy kár, hogy a betegség ebben megakadályozta.

Így aztán nekem kellett megírnom. S Jókai, akit némelyek még vallási elfogultsággal is vádolnak, meghagyta, hogy az úrnapi körmenetet szépen írjam le, mert olyan nincs több az országban.

Mikor költőnknek ideje is az estvéhez közeledett, s mikor utolszor fordult meg Bécsben, felkeresett ott a levéltárban. Szokása szerint ezzel állt elélem: «No, mit csinál a mi Komáromunk?» Ezúttal én meséltem neki a városi jegyzőkönyvekből vidám és regényes dolgokat. Szép kék szemei felragyogtak olykor s így szólt hozzám: «Öcsémuram mért nem mondta előbb ezeket, mily szép dolgokat írhattam volna belőlük!» Még megteheti — mondtam én. — «Már késő» — felelé ő. S csakugyan késő volt . . .

Komárom! ezredéves színmagyar város, legnagyobb fiad mennyi örömmel, mennyi szeretettel foglalkozott veled. Ő tett meg téged a honszerelem csodás bűvkörének, mely őt magát is élte végéig fogva tartotta. Itt szereztette ő a legnagyobb kincseket, miket aztán a haza oltárára helyezett. Itt lett ő az örök szépnek és a jónak művelője, itt gyűjtögette a lilium kelyhéből a harmatot, hogy elvarázsolja vele honfitársai szívét. Itt véste emlékezetébe a város tragikus multját s szőtte be az álmok ragyogó ábrándjaival. Itt kezdte ismerni a természet titkait, itt szerette meg a fákat és a virágokat. Nagy megfigyelőtehetsége s kitűnő emlékezete lévén, semmi el nem kerülte figyelmét s az ifjúkori benyomások soha el nem tűntek lelkéből. S már ekkor kifejlett benne a bűvárkodási és kertészkedési hajlam s idővel igen jeles kertészgazda vált belőle.

Oláh Miklós esztergomi érsek végrendeletében utódainak hagyta pompás pozsonyi kertjét, melyet maga ültetett és gondozott, de azt kívánta tőlük, hogy ők is jó kertészek legyenek. Oláh Miklós nagyon jól tudta, hogy minő hatással van az emberre a kertészkedés; tudta, hogy nemcsak a földnek és a hazának szeretetét tartja ébren, hanem szelídséget, megnyugvást és sok-sok ártatlan örömet szerez az embernek. Ezért kívánta, hogy az érsekségben utódai jó kertészek legyenek.

Tudott dolog, hogy a kertészetet mindig a népek műveltsége hőmérőjének tartották. Nálunk a XVI. században

éri el virágszakaszát, mikor is még a királyi és császári kertekbe is tőlünk viszik a nemes csemetéket és az oltóágakat s külföldi fejedelmek hirdetik, hogy nincs ország, mely olyan gyümölcsöt termelne, mint Magyarország. És mit látunk a kertészkedés e virágszakaszában? A műveltség minden ága fejlődik és virágzik s a hazaszeretet, a nemzeti érzés eladdig nem látott fokra emelkedik. És e kor legnagyobb és legjobb fiai épp azok, akik maguk is lelkes kertészek voltak.

Jókaink, amint tudjuk, még gyermekorban volt, mikor a kertészkedést megkezdte. Komáromban minden ház körül volt kert s mindenik nagyasszony — köztük Jókai édesanyja is — lelkes kertgazda volt. Az iskolában és otthon a kis Jókai hamar elsajátította az oltást, a szemzést, az ültetést s mód nélkül megszerette a kertészkedést. Természete lévén a magány keresése, az elmélyedés a természet titkaiba, semmi sem felelt meg lelkének annyira, mint a kertészkedés. Hite, szeretete és szelídsége aztán a fák és a virágok között folyton erősödött.

Tudjuk, hogy mint ifjú, hosszú ideig egész napját szigeti kertjükben töltötte. Itt a magányban teljesen elmélyedt a természet tanulmányozásába. Soha alkalmasabb helyet nem találhatott volna erre a komáromi szigetnél. Az ő korában ez a sziget még bőves volt morotvákkal, dzsindzsárokcal, kopolyákkal, tóloczogókkal, melyek a legkritkább vízinövények ezreit termelték. Aztán mikor a kertek gyümölcsfáinak ezrei virágba borultak, a csodás látvány s az illatár tágas mezőt adott az elmélkedésre. Fülemülék csattogásától, énekes madarak ezreinek zengésétől, méhek zümmögésétől hangzott ilyenkor a sziget. Mind oly dolog, ami a mélyen érző Jókait elbájolván, a fantáziáját életre keltette. Óh! — írja ő maga, — az a kis fakunyhó ott a dunaszigeti gyümölcsöskertben, az volt az én legdrágább palotám, amiben valaha tanyáztam. Ott írtam meg az első regényemet!

A természettel való foglalkozás a fiatal Jókai ábrándos lelkének egyik hézagját tölté be és egészíté ki. És a nagy természet szépsége a költőnek kifogyhatatlan kincsévé vált. Szorosabb viszonyt képzelni sem lehet, mint Jókaiét a természet szépségeihez, a fákhöz, a virágokhoz. II. Sylvester pápa

a madarakkal folytatott párbeszédet, Jókai a fáival és a virágaival beszélgetett s amint maga írta, szerette őket, bennök élt és általuk élt. A fák és a virágok szórakoztatták, tanították, ha kellett, vigasztalták s felemelték az eszményi felé. Az élet csupa örvény, ezekben néki a kert oázis volt. «Óh! — kiáltja, — a földmunka a legedesebb, a zöld levél a legjobb barát!»

Bizonnyos, hogy a szigeti kertjében eltöltött hosszú idő alatt a fákkal és a virágokkal való foglalkozás lelki világára is nagy hatással volt. Szelídsége itt nagyobbodott, hite itt erősödött, szeretete a növényekhez itt növekedett. «Akárhová nézek, — írja ő maga, — bármerre fordulok, mindenütt őt látom, fűben, fában és a fa leveleiben, őt, — akit a nagy bölcssek nem akarnak látni!» — «A virágok erdejét — írja más helyen — mély zsongás zúgja át s e titokszerű zsongásban, a virágok szemeiben Isten beszél, Isten néz.» — «Minden virágnak éppen úgy van élete, vágya, hajlama, bánata és öröme, fájdalma és szerelme, mint nekünk.» — «Én azt hiszem, a fák is hallgatják és nézik azt, aki őket szeretve ápolja! . . . Óh! a fák oly okos lények, azokban lélek lakik. Én gyilkosnak tartom, aki egy nemes fát kivág.»

A fák és virágok szeretete arra indította a költőt, hogy a füves könyveket és a kertészeti munkákat is tanulmányozza. Ismeretei e téren aztán folyton nagyobbodtak. Mivel az igazi szeretet sohasem gyengül, soha meg nem szűnik, Jókainkban a természetért való rajongás soha ki nem aludt. Halhatatlan művei hirdetik, hogy ifjúkora emlékeit százszor is visszaálmodta s a szigeti kertben szerzett megfigyeléseit folyton kamatoztatta. Aztán még agg korában is mindent elolvasott, ami a fákról és a virágokról szólott. S a páratlan munkásságú férfiúnak maradt ideje arra, hogy minden újabb rózsá-, szőlő- és gyümölcsfajt megismerjen és kertjében meghonosítsa.

Természetrajzi és kertészeti ismereteit aztán nagyszépen értékesítette regényeiben és elbeszéléseiben. Alig van munkája, melyben ragyogó színekkel nem festené a természet szépségeit, a fákat és a virágokat. Reális megfigyeléseivel e téren úgyszólván egyedül áll a világirodalomban. S nem azért írja e tüneményes, a szivárvány minden színével ragyogó leírásokat, mert ismereteit akarja fitogtatni, hanem

azért, mert lelke mélyéből szerette a természet szépségeit és örvendett mindannak, amit a kertészet terén teremtett. Ő maga írta jómagáról: «Lehet, hogy el fognak felejteni, mint költőt, de az én szép fáim minden évben újra ki fognak zöldülni s hirdetni fogják, hogy kertész voltam.»

Igen! ő kertész volt, még pedig a legjavából. Alaposan ismerte úgy a hazai, mint a délszaki növényeket és fákat s utánozhatatlan mester volt ezek festésében. Költői ihlet és lelkesedés fogja el, valahányszor valami ritka növényről írhat. Ki nem olvasta például a tordai hasadék ritka flórájának megkapó leírását? Szinte szemünkkel látjuk a medveszőlő-bokrot, az *allium obliquum*-ot, mely vadon sehol másutt elő nem jó, aztán a díszbokrok leggyönyörűbbikét: az ősztavaszkukojcát (*Arbutum Unedo*), melynek ágai korallpirosak s gyöngyvirág alakú, illatos fehér virágai vannak. Mikor Jókaink Olaszországban utazott — amint maga írta — «a *horticularis* élvezet volt első gondja». Mindent megnézett s amit hasznosnak talált, kertjében is alkalmazta. Itt olasz földön, nem kis öröme, találkozott az ősztavaszkukojcával, a tordai hasadék e gyönyörű virágceszerjével.

Gondolhatunk-e pompásabb, színesebb s hívebb leírást azoknál, amiket Jókaink adott a lápokról és a lápok növényeiről. Ő nemcsak a vízvirágokat ismerte, de azt is jól tudta, melyik nő mély vízben, melyik az iszapban és melyik a kavicsos, sekély vízben.

A délszaki fák és növények, valamint a velök való bánásmód bőséges leírását *Ahol a pénz nem Isten* című regényében adja. Mint mindenütt, itt is, költői lángelméjével valóssággal elvarázsolja az olvasót, úgy, hogy az szinte beleéli magát a délszak bűbajos világába.

Ki nem olvasta az *Aranyember*-ben a Senki-szigetének megragadó leírását? Ne higyük, — amint sokan állítják, — hogy ez is Jókai ragyogó fantáziájának a teremtése! Ifjúkori emlékeinek a felújítása ez. A Senki-szigetének leírása, fái, virágai, vízinövényei ugyanis a valóságban a komáromi sziget hű festése. Ha valaki virágfakadáskor a Dunán Komárom mellett utazott, láthatta a Senki-szigetet. Óriási fehér és rózsaszín folt ilyenkor a komáromi sziget, telve madár-

énekkel. S ha ilyenkor erősebb szél fúj, a hulló szirmok millióját sodorja a Dunába.

A Senki-szigetének úgy őszi, mint tavaszi leírásában minden lapon kiérzik a költőnek komáromi megfigyelése. Csak például említjük, hogy az egyik nyári árvíz után a Senki-sziget hatalmas diófái mind elpusztultak. Aki a szigeti életet nem ismeri, ez hihetetlennek tűnik fel előtte. De Jókaink sokszor tapasztalta Komáromban, hogy a nyári árvíz a leghatalmasabb diófát is kiöli.

Tudott dolog, hogy Jókai szívesen szerepeltet a regényeiben kertészeket. A *Politikai divatok*-ban például mint a forradalom egyik menekültje, jómagát is mint kertészlegényt szerepelteti, aki mesteri módon magyarázgatja gazdájának az üvegházi virágokat.

Az *elátkozott család*-ban a derék Gutai Thaddeus tiszteletes uramat mint nagy botanikust szerepelteti. S Gutai uramat az a szerencse éri, hogy a komáromi szigeten a legkritkább virágok egyikét, az *Oenothera* biennist sikerül felfedeznie, mely virág különben csak Virginiában fordul elő.

De ki tudná mindazt felsorolni, amit Jókaink a fákról, a virágokról és a kertészkedésről megörökített. Könyvet kellene írunk, ha Jókainknak a téren való ismereteit mind egybe akarnánk fűzni.

Jókai, a nagy ideálista, aki csodálatos fantáziáját ezernyi színben ragyogtatja, aki a költői leírásoknak utólérhetetlen művésze, a kertészet dolgában, a természetrajz terén a legnagyobb realista. Amit ő a fákról és a virágokról valaha írt, az reális megfigyelésen alapszik. S meg kell állapítanunk, hogy e tekintetben alig van párja a világirodalomban.

A költőknél megszoktuk, hogy olyan virágokat fűznek bokrétaiba, amelyek egy időben sohasem virágoznak. Ez a rómaiaktól kezdve napjainkig szinte szokássá vált. Még az olyan költők is, akik a virágok közt éltek és forgolódtak, legtöbbször a poetica licentiával élnek. Tompa virágregéiben például a rózsa, szekfű, ibolya, árvácska, basarózsa, tulipán, lilium, ciprus, mályva stb. egyszerre virágzik és illatozik. Az őszi kikericsnek Tompa szerint piros a színe, a télizöldnek piros fürtök helyett kék a virágja.

A realisztikus irány nagy mestere, Zola, a *Mouret abbé vétke* című regényében fejtette ki legbővebben növényteni és kertészeti ismereteit. Több fejezetben írja itt le a Paradou-nak nevezett parkot. Tagadhatatlan, hogy költői szempontból gyönyörű e leírás s a franciák méltán halmozták el a legnagyobb magasztásokkal. A reális irány e nagy mesterétől azonban elvárhattuk volna, hogy a valót és a lehető írja le. Ám a Paradou nagyszerű leírásában egy szemernyi valóság sincsen. Zola egy óriási, elhagyatott parkot ír le, melyet jó száz éve emberi kéz nem érintett. Valamikor e parkban meleg-ágynak ritka virágokat neveltek. A gazda elköltözése után azonban a park magára maradt és emberi kéz nem érintett ott többé semmit. Zola szerint azonban a nemes virágok nemcsak hogy tovább éltek, hanem örökéletű alakban mód nélkül elszaporodtak. A nemesített rózsák erdei fákká növekedtek s rózsafák őserdeje keletkezett. Egy és ugyanazon törzsön minden elképzelhető színű és illatú rózsza nyílt s a lehullott szirmok emberderék magasságig értek! A krizantemum-, ibolya- és gyöngyvirágmezők, a jácint, a tubarózsa, a tulipán, a fukszia, a pünkösdi rózsza stb. rengetegje mind egyszerre nyílt. Embervastagságú napraforgók, miknek levelei egy gyermeket elbirtak, egész táblákat töltöttek be. A nemes rezedák térdig értek, a rhododendronok óriási nagyságra nőttek. A simatörzsű körtefák, a piroskérgeű százados őszibarackfák, szilvák, meggyek és cseresznyék stb. mind roskadásig tele voltak gyümölcssel s egyszerre értek. Még a görög- és a sárgadinnye is vígan tenyészett az eperrel együtt. A Paradouban a kékvirágú len pirosat, a pirosvirágú pünkösdi rózsza fehéret nyílt.

Aki csak egy hajszálnyit ért a kertészethez, tudja, hogy Zolának ilyen leírása képtelenségek halmaza. A kertet, melyet jó századon át ember nem művelt, gaz, dudva, bogács és csalán fogja el. Nemes virág nem nő ott egy szál sem. Hiszen ezek különben is néhány nap alatt elpusztulnának, ha nem öntözik. A nemes rózsafák sem nőhettek fákká, hanem elpusztultak. Hiszen a csipkerózsa vad hajtásai rövid idő alatt előlik a nemes részt.

Nemcsak Zolának, hanem egész sereg jeles regényíró-

nak műveiben találunk ilyen hihetetlen botlásokat. Hugo Victor például a januári legnagyobb hideget írván le, pompásan festi az angol tengeren dühöngő hóvihart. Oly hihetetlen nagy volt e hóvihar, hogy Hugo Victor szerint még fecskék és sirályok sem mutatkoztak!

Pierre Loti szép regényeiben találkozunk szürke színű lenvirággal, piros mezei gyűszűvirággal stb. Egyik tavaszi leírásában virágzó erika borítja a vizeket. Mikor ugyanezt a tájt októberben írja le, akkor is ép úgy virágzik ott az erika, mint tavasszal. Aztán a kecskerágó-bokrok ugyanitt szőnyegeket és kényeket alkotnak.

Aki nem rösteli a fáradságot, seregével találhat ilyeneket a nyugati népek regényíróinak műveiben. Mily messze esik ezektől a mi Jókaink, aki minden fáról és virágról reális megfigyelés alapján ír, aki maga oltogatja gyümölcsfáit, maga szemezi rózsáit s minden fának, cserjének, gumónak ismeri a természetét. Aztán van még más valami is, ami csakis a mi Jókainkban található. Ha ő a természet alkotásaival foglalkozik, lelke szinte szárnyat ölt s oly varázserővel ír, hogy még azokat is magával ragadja, akiknek a természet szépségei iránt vajmi kevés érzékük van. S mi ennek a magyarázata? Imigyen csak az olyan költő írhat, aki maga is rajongó szeretettel csügg a természetben, aki szívvel-lélekkel rabja a fának és a virágnak. S Jókaink az volt. Fecskefészeknek nevezi a maga kertjét, melyet egy elhagyatott kőbánya területén valóságos paradicsommá tett. Ha itt a kertjében foglalatostkodott, gondjai elültek, öröme tisztább, lelkesedése forróbb lett. S minden fája és virágja eszméket keltett benne. Ő maga írja egy alkalommal: «Gondterhesen járkáltam künt a kertemben, akkor még fiatal fácskáim közt, s íme, mint Mózesnek a csipkebokor, nekem a ribizkebokor súgta meg, hogy kezdjek meg egy művet.»

Bár Jókainak jósága csak virágot hintett, mégis sokszor kellett tövisbe gázolnia. Kertjében azonban vigaszt talált. Ez a kert még szülővárosát is emlékébe juttatta, mert onnét is hozatott cserjéket és oltó-ágakat. Csoda-e, hogy amit maga teremtetett, amit maga nevelt, azt lelke mélyéből szerette. A föld, — úgymond — amiben fái élnek, az ő költeménye,

az ő életének története van azokban megírva. «Oh, — írja felesége halála után, — milyen nagyon szerettük mi a fákát, a mi fáinkat, miket magunk ültettünk.»

Hogy Jókai minő kertész volt s mi mindenhez értett, azt jómaga megírta *Kertgazdászati jegyzetek* című, 1896-ban megjelent munkájában. Kevesen ismerik e derék munkát, pedig ennél bájosabb, szellemesebb és vonzóbb kertészeti könyvet aligha írtak. Egész sereg hasznos megfigyeléssel szolgál benne s amellet kedves vidámsággal tréfálkozik. Itt, e munkájában jelenti ki, hogy az ő kertje életének feltétele ; jó kedélyét és egészségét kertjének köszönheti, hiszen egész házatája fürdött a fölséges ambraillatban! Ugyancsak itt sorolja fel az igazi kertész örömeit. «Akinék — úgymond — nem gyönyörűsége az első oltványnak rügyfakadása, akinék nem repes a szíve az első virágbimbó kipattanásánál, az menjen a piacra s ne vesztegesse idejét a kertészkedésre.»

Jókai a természethez, a fákhoz és a virágokhoz való hűségét koporsójáig vitte. S akit idefent a róluk való ragyogó ábrándok annyiszor elringattak, ott lent a sírban is kedves fáiról és virágairól akart ábrándozni. Azt kívánta, hogy kertje fehérlevelű hársfái alá temessék. «És ott — írja — hallgatom majd, amit a fák beszélnek a méheknek, a méhek a virágnak s a virággyökerek énnemem.»

Aki így szerette a fát és a virágot, aki szíve és lelke örökéletű virágait mind a nemzetének hagyta, annak sírját csakugyan a hála örökéletű virágainak kell borítaniok. Hadd álmodjon a költő tovább is a fákról és a virágokról s ne tudja meg sohasem, hogy imádott hazája mivé lett.

TAKÁTS SÁNDOR.

A TEHETSÉGVIZSGÁLAT ÉS PÁLYAVÁLASZTÁSI TANÁCSADÁS.

A florenci mozaikgyártásban felséges szép asztallapok készülnek márvány, lapis-lazuli, malachit stb. kövek vékony lemezeinek, a rajz és a színezés által kívánt daraboknak összerakása útján, melyekben a színek és árnyalatok ügyes összeválogatása és csiszolása által virágok, gyümölcsök meglepő természetűséggel szólnak hozzánk. E gyönyörűségek előállításának módját szemlélhetni a közeli mozaikműteremben, hol a durva kődaraboknak lemezekbe fűrészélése és csiszolása készíti elő az anyagot, melyből a művész bámulatos forma- és színérzéssel válogatja ki a kép egyes részeinek megfelelő darabokat, melyeknek egymásba illesztése útján állítja elő a felséges képet.

Sokban hasonlít ehhez a szellemi élet némely terméke is. Az élet, a tapasztalás t. i. kérdéseket vet fel, melyeket a gondolkozás munkába vesz, kidolgoz és végül a tudomány finomabb eszközeivel tökéletesít, míg végül a tudomány egy művésze az előmunkálatok felhasználásával megteremti a művészi képet.

A pályaválasztási tanácsadás kérdése mostanában a fejlődésnek valahol a középútján halad; a mozaik még nincsen készen, de már csiszolják hozzá a köveket, már képet, rajzot is készítenek hozzá, már közeledünk a célhoz, hogy a mozaik az ő teljes szépségében álljon előttünk.

Magam a kőcsiszolás stádiumát vélem szolgálni, mikor e témát előhozni bátorkodom, és tartozom a vallomással, hogy fejtegetéseimben semmi új sincs, egyszerűen a propagandát kívánom szolgálni, amikor elmondom, hogy mit látok én e téren és felhívom a figyelmet némely teendőnkre.

A tanítás nagy kérdésével, a középiskolai reformmal

behatóan foglalkozott a közelmúltban a Felsőoktatási Egyesület, sajnos, vajmi kevés eredménnyel; az okok rajtunk kívül eső körülményekben voltak. Szakembereinknek felfogása és vélekedése a fennforgó kérdéseket illetőleg le vannak téve közleményeinkben (IV. évfolyam, 1924); most már a tapasztalás van hivatva az eredményeket megmutatni, mi pedig éberén figyelünk, hogy beválnak-e azok a legjobb intenciók, melyek nagyérdemű kultuszminiszterünket, tanácsadóit és a nemzetgyűlést reformalkotásában vezették. Az újítás, a reformok követelése kétségtelenül onnan származott, hogy az elért eredmények, melyeket a középiskola felmutatott, nem feleltek meg a kor követelményeinek. Az egyik tábor a filozófiai irányt, a humanisztikus tanítást követeli, a másik a mindennapi élet követelményeit tartva szem előtt, többé-kevésbé az empiriás irányú tanítást óhajtja a tanulók nagy zöme részére; a harmadik, miután empiriás tudomány experimentum nélkül nem állhat meg, az experimentáló középiskola felállítását követeli, mert lévén a pædagogia nem elvont, hanem a tapasztalásokból a philosophiai gondolkozás szűrőjén átszűrődő tudomány, csak ilyen alapon lehetséges a kívánalmakat helyesen felismerni, a módszereket kipróbálni. Az ilyen experimentumra pedig csak az az iskola alkalmas, amely egyszersmind nevelőintézet is. A premontreiek nagy tiszteletben álló prépostjától, Takács Menyhérttől hallottam, hogy mostanában megnyílt iskolájukban, Gödöllőn, ilyen irányban óhajtják szolgálni a hazát és a tanítva-nevelés ügyét.

A középiskola a középkorból reánk származott latin iskola nyomaiban halad ma is, a tudósnevelés előkészítésén fáradozik és a latin-görög műveltség átültetését tekinti főcéljának; a tudomány modern fejlődésének csak engedményeket teszen, amikor az általános műveltséget azzal a konglomerátumával az ismereteknek adja, melyeket a középiskola ma az ifjúságnak fejébe önteni igyekszik; pedig a sokat tudó ember nem okvetlenül művelt ember is, habár egy kis lexikont gyűjtött össze az agyába. «Nur der Mann ist gebildet (mondja Andressen), der Kräfte in sich entwickelt hat, bei dem Verstand, Gefühl und Wille zu einer

starken Einheit verschmolzen sind, der aus reinem Herzen heraus mit gesunden Sinnen und klarem Verstand unter den Menschen wirkt.» Ezt a nevelést a pusztán tanító-iskola aligha éri el, ehhez a nevelő-iskola szükséges, hol az ifjak jelleme neveltetik, a végből, hogy embertársaik között szívvel-lélekkel tevékeny és eredményes munkát végezlessenek: tehát nemcsak ismeret, hanem a nevelés az, amit a társadalom a mai modern iskolától vár; tagadhatatlan, hogy e magas célt, a nevelő-iskolát, csak internátussal kapcsolatban lehet megvalósítani, ahol az egész tan- és életrend e célhoz alkalmazkodik. Sajnos, az ilyen nevelés csak keveseknek juthat osztályrészéül. Nagy kérdés, hogy újabban reformált középiskoláink mennyiben fogják ez ideált legalább megközelíteni. Eddigél úgy áll a dolog, hogy a középiskolát végzett ifjú az életet, a kínálkozó pályák sokféleségét, azoknak előnyeit, terheit egyáltalán nem ismeri és egészen tanácstalanul áll nemcsak önmaga, hanem szülője is a pályaválasztás sorsdöntő kérdése előtt.

A közelmúltban családomban egymásután két alkalommal azon tanácskozásban kelle résztvennem, hogy az érettségi vizsgát tett ifjak minő pályára menjenek; más szóval a pályaválasztás kérdése — in concreto — állott előttem. Ha nem csalódom, hasonló helyzetben többé-kevésbé, előbb-utóbb mindnyájan megfordulunk. Megvallom, kényelmetlenül éreztem magamat, különösen azáltal is, hogy a töprengő szülők és fiatal emberek bennem, az öreg professzorban, olyan szakembert véltek láthatni, kinek véleménynyilvánítása irányadó lehet ingadozásukban. E kellemetlen érzés ösztökélt az a felett való gondolkozásra, miben is áll az a tudásanyag, mely arra képesít, hogy hasonló kérdésben önálló ítéletünk legyen. Sorba felkerestem hát az oktatás terén nagytekintélyű ismerőseimet, alkalmatlan kérdezősködésemmel. Nem kis meglepetéssel, de talán némi elégtétellel is lehetett tapasztalnom, hogy a pályaválasztás problémájába vajmi kevesen mélyedtek el és többen közülük éppoly kevésbé verzáthusok e kérdésben, mint jómagam. De tapasztaltam azt is, hogy mindannyian olyannak ítélik meg a kérdést, mellyel viszonyaink között, különösen mostanában, foglalkozni aktuálisnak látszik.

Úgy találtam, hogy a pályaválasztás problémájának kérdését csak úgy közelíthetjük meg, ha az iskolatípusok és a tananyag, a tanárképzés tárgyalása mellett mint harmadik, de fő-tényezővel, a tanítványokkal, az ifjúsággal is foglalkozunk.

Az elsővel foglalkozott a Felsőoktatás-ügyi Egyesület enquéte-je és a sajtó a közelmúltban : a második, a tanárképzés ügye szőnyegen van ; a harmadik tényező : a tanítványok kérdése. kiknek érdekében tulajdonképpen minden történik, eddigelé minálunk a kellő figyelemben alig részesült, pedig a nyugati nemzetek óriásilag megnőtt irodalma mutatja, hogy ott e kérdés a társadalom részére már régen előtérben áll és tulajdonképpen ez a fejtörés tárgya és csak másodsorban az iskola-típusok és a tanrend. Egyrészt a tehetségvizsgálat, a tehetségesek útjának egyengetése, a hajlamok kellő időben való felismerése, másrészt a pályaválasztás helyes irányítása, a munkaelmélet, az üzemtudomány, a munkastatisztika stb. útján, az, ami a culturnemzetek vezetőit foglalkoztatja, mindig az ifjúság jövője érdekében, jól felismerve, hogy az ifjúság az a kincs, melyben a nemzet ereje és jövője van.

Mielőtt a pályaválasztás ügyével magával foglalkoznám, talán nem felesleges, ha szociális fejlődésünk vonatkozó részleteit röviden áttekintem, nevezetesen azon szempontból, hogy milyen az a szociális helyzet, amelyhez a tanítás és nevelésnek már a középiskolában, de különösen a felső oktatás köreiben is céltudatosan alkalmazkodnia kell, és amelyben az ifjúságnak, a jövő nemzedéknek tanulmányai végeztével el kell helyezkednie, hogy jóidején megóvjuk őt a rombolásra kész szélsőséges gondolkozástól és a demagógiától, mely félredobva a nemzet jövőjének magasztos feladatait, pártos céljainak szolgálatába állítani kész az ifjúságot. Talán nem felesleges, ha azt a világnézletet, melyet magunk, a tudomány lehiggadt emberei, vallunk, s melyet igénytelen véleményem szerint a tanítóságnak jól felfogott hivatásában követnie kell, rövid vonásokban összegezzük.

Mottoként állítanám fel, hogy : «Minden igazságosan gondolkozó elismeri, hogy a szocializmus jogosult mindaddig, míg ethikai irányban halad, de jogát veszti, ha pusztán

mint materiális világnézet követeli jogait.» Továbbá : «A szocializmust vallásosságnak kell áthatnia, miáltal maga a vallás is etikailag mélyebb és megújhódó lesz ; a régi conservativismus, mely a szegénységet áldásnak mondotta és a gazdagok önzését megbocsátotta, a mai szociális fejlődés idején meg nem állhat ; a szociális fejlődést átható vallásnak magának is át kell alakulnia, hogy az emberek vezetője legyen, mert különben fölébe kerül a haladó idő és elveszti a lelkek felett való vezető erejét» és végezetül «csak kétféle munka van : becsületes és nem becsületes ; az embert nem a szerint kell becsülni, hogy mi a foglalkozása, hanem a szerint, hogy hivatását hogyan teljesíti.»

Ezen hármas megállapítás szellemében óhajtanám felépíteni az ifjúság világnézetét. Azt tanítanám, hogy a szociális elrendeződés mostanában folyamatban levő munkájában át kell hatnia a közfelfogást azon tudatnak, hogy a munka útján adott szolgáltatások egyenértékűek a physikai és a szellemi munka terén, mert mindenik a társadalmi munkaszervezet egy-egy el nem hanyagolható egyenlő fontosságú részlete, és mint az élő szervezetben az agy, tüdő, a szív stb. csak harmóniás, egészséges együttműködése biztosítja az életet és a fejlődést, melyben egyik sem alárendeltebb a másiknál : a társadalomban a munkaszervezetek egyes csoportjai teljesen egyforma dignitásuk.

A társadalom szociális fejlődése az industrialismus zászlója alatt halad ; az industrialismus munkarendje az emberi tevékenységet egységekbe, szervezetekbe tömörítette, minek folytán a hivatások, a mesterségek, a szellemi és physikai munkások egyenértékű öntudata fejlődött ki, és mint ilyenek, követelik a maguk értékelését a társadalomban. E kereteken belül pedig a demokratikus haladás lehetőségeit igyekeznek biztosítani az egyénnek nemcsak a szakszervezetek, hanem a szellemi munkások egyesületei is a cultura terén társulva, saját kebelükben ma már nem ismernek arisztokrátiát, nem osztanak kiváltságokat, hanem csak az egyéni érték szerint való jogosultságot és annak érvényesülését ismerik el. Ez a szociális átalakulás lerombolja a hiú, üres auctoritást, megsemmisíti a jogtalan privilégiumot, de sajnos,

az átalakulás lázas rohama felszínre hozza a lelketlen, önző spekulációt és szélsőségében a proletárruralom brutalitását is, ha a merev, elfogult régi keretek rugalmas módon nem engednek a kor követelményeinek.

A szociális áramlatok felismeréséhez tartozik az is, hogy a politikai érettséggel nem bíró vagy félrevezetett, de különben kiművelt emberek a szocializmusban találják meg ideáljukat és nem tesznek különbséget a nemzeti érzelmű szocializmus és az internacionális szocializmus között, mely utóbbi világszerte állandó kapcsolatot létesítve, olyan átalakulást tart szem előtt, melyet egyesült erővel akar végrehajtani, nem tekintve azt, hogy azzal saját nemzetének romlását okozza. Nagy veszedelem ez, mert politikai érettségnek hiányában az egyesek, akarataik ellenére, a radikális forradalmi csoportok sokszor tervszerűen kivetett hálójába kerülnek.

Nyomon követve az ilyen mentalitást, talán nem tévedek, ha azt tartom, hogy különösen olyan egyének vannak e veszélynek kitéve, kik tehetséget éreznek magukban és kiművelve, értéküknek tudatában vagy annak túlbecsülésében megfelelő elhelyezkedést keresnek, de az arra alkalmas helyet nem találják meg; az ilyenek, ha bennük egyéni töretető hajlam és erőszakosság egyesül, lázonganak a társadalom ellen és hajlamossá válnak a szélsőségekre és alkalom nyíltán nem válogatnak az érvényesülés eszközeiben; egy ideig talán még él bennük a hazafiasság beléjük nevelt erénye, de hovatovább gyengül az, ha ez erkölcsi érzés akadályozza az egyéni könnyebb boldogulásban, a megalkuvásra válnak készségesekké; az ilyenek csakhamar nem skrupulizálnak a felett, hogy a szociális áram, mely őket hívogatja, átesap a radikálizmusba és egy lépéssel tovább az internacionalizmusba vezet, ha kilátásba helyezi nekik az intelligenciájuk által jogosnak ítélt érvényesülést. Hogy a lejtő hova vezet, azt a reálépett már nem kérdezi, a hazafias kötelességérzet semmiben sem korlátozza többé... az internacionalizmus mérge átjárja lelkét, mely az osztályharc karjaiba veti.

«Az ifjúság nevelőinek ismerni kell e veszélyt és védnie kell a lelkeket az ilyen eltévelyedéstől azáltal, hogy a szocializmus ethikai jogosultságának határait tervszerűen és

helyesen interpretálják nevelő munkájukban. Szerencsére elmult az az idő, amikor a szén, gőz, villanyosság és a gépek gyors fejlődése a nagy produktivitás útján óriási hasznokat hozott, de a munkás, az ember még nem ébredett saját ereje értékének tudatára, mely a szervezettségben rejlik, hanem hagyta magát kizsákmányolni a kapitalizmus által, mely duskált a munkaerőben, hisz az invalidus, a kidőlt munkás helyébe tódult fel a föld népe, együgyűségében készségesen vállalva a robotot.»

Az industrializmus hatalmas fejlődésével, a világforgalom fellendültével a munkásvezetők felvilágosító munkája nyomán erejének tudatára ébredt a tömeg és a szakszervezetek keretében felvette a küzdelmet kizsákmányolóival szemben; ez és ennyi kétségtelenül az emberi jogokon alapuló igazságosság, melynek méltányosságát minden higgadtan gondolkozó embernek el kell ismernie.

A baj, a veszedelem ott kezdődik, hogy a felvilágosításnak nyomában járt a demagógia, a szertelenség, a vezetők egyéni érdekcultúrája, mely új kizsákmányolókként ült a kevésbbé értelmes tömegek nyakára, szélsőségekre, sőt a saját érdekeit sértő erőszakosságokra csábítva azokat, kiknek tömegerejét az összességnek hasznára kellene irányítania a fokozatos szociális fejlődés útján.

Az ilyen veszélyes vezető egyének kezeiből a hatalmat kiragadni csak jól nevelt, szociális megértéssel bíró és a vezetésre hivatott, magasabb műveltségű nemzedék lesz képes: meg kell tehát tanítani az ifjúságot, hogy milyen feladatok előtt áll és hogy a szociális alakulás milyen körülményei között kell hogy megtalálja a maga helyét képességeinek arányában, és hogy kimagasló, irányításra képes közülok csak az olyan lehet, ki megértve a kor követelményeit, kollektív egyéniségének belső erejét növelve, hivatása szerint culturalis, vagy gazdasági téren, az egyetemesség szolgálatába való bekapcsolódásnak tökéletesebb eszközeit ismeri fel és valósítja meg.

A művelt magyar társadalom köreiben csak kevésbé ismert az az eléggé meg nem becsülhető hazafias munka, melyet lelkes férfiaknak egy kis csoportja, a Magyar Gyermektanulmányi Társulat kebelében, Kenéz Béla vezetése alatt.

A Gyermektanulmányi Társulatnak törekvése (mondja Kenéz) a hanyatlásnak indult társadalom felfrissítése: életrevaló elemeknek felkeresése az ifjúságban, kik az erkölcsi értékes eszmékben nevelve, a magyar nemzeti gondolatnak új oszlopaivá váljanak; kik tettekre készen, keleti fajunknak értékes sajátosságait érvényre emeljék és fajunk géniusát új életre keltsék, hogy a bár számra kisebb, de értékben felemelkedett nemzedék az emberiség általános értékű eszméit megbecsülve, saját fájának érdekeit szíven viselve, nemes tulajdonságait kiművelve, egy jobb kor felvirágzásának legyen munkása.

Ilyen magasztos célt tart szemei előtt a Társulat akkor is, amikor a pályaválasztás kérdésével foglalkozik, melynek egyik feltétele a tehetségvizsgálat. A tehetségvizsgálatot az ifjúság iskolai teljesítményeinek szorgos megfigyelésével, a psychoanalitika tudományos módszereivel és a családi nevelés üdvös befolyásával lehet elérni. A Társulat számos közleményében részletesen feldolgozva találjuk a módszereket, különösen a *Pályaválasztás* címen megjelent füzetben.¹

Ilyen figyelemreméltó és a tárgyat minden irányban megvilágító munka továbbá a *Pályaválasztási Tanácsadás* című, Somogyi Manó tollából, melyből kitűnően megismerhetni, hogy minő haladás van e téren a nyugaton, hogy mi történt eddig minálunk és hogy milyen feladatok állanak előttünk.

Kétségtelen, hogy a pályaválasztási tanácsadást a tehetségvizsgálatnak kell megelőzni. Sokszorosan fontos ez minálunk Csonkamagyarországon, hol a részek elszakítása folytán oly társadalmi rétegektől lettünk megfosztva, melyekből szellemi életünk sok jelese került ki; gondoljunk csak a Szepességre, kiváló emberanyagára, mely kitűnő iskoláival oly

¹ Weszely Ödön: *A pályaválasztás és tehetségvizsgálatok, továbbá Nemzeti hivatásunk és kultúrfeladataink* (Lampel R. 1922); Nagy László szerkesztésében *A tehetséges gyermek* (Bethlen Gábor irodalmi és nyomdai r.-t. 1922); Eltes Máttyás *A gyermeki intelligenciavizsgálat részletes eredményei* (Pfeifer F. 1916); Molnár Oszkár: *Bereztetés a gyermektanulmányba* (Kolozsvár, Stein Jenő 1913) címen foglalkoztak a tehetségvizsgálás és a pályaválasztás kérdésével.

előnyösen készítette elő az életre az egymásután következő nemzedékeket ; gondoljunk Erdélyre, ahonnan a hagyományos hazafias szellemben élő és működő legjobbaink oly sokan kerültek ki. Valóban, az elszenvedett anyagi rablásnál nem kisebb az a veszteség, mi szellemi értékekben nemzetünket érte. Életbevágó érdekünk tehát, hogy a csaknem felére apadott magyarságból mindenáron kikeressük azokat a szellemi tehetségeket, kik alkalmasak arra a magasabb értékű munkára az anyagiak és szellemiek terén, mely számbeli megapadásunk ellenére culturalis fölényünket a jövőben is fenntartani lesz hivatva. E magas cél felé kétségtelenül a tehetségek kiválasztása vezet.

A tehetségfelismerés és a kiválasztás paedagógiai probléma és csak olyan teljesítmények alapján lehetséges, melyek az ifjúnak saját énjéből és akaratából fakadnak ; az iskola, mely minden gyermeket egységes anyagnak feldolgozására kénytelen szorítani, az elért eredményből az egyesek tehetségét felismerni csak kivételesen és egyoldalúan képes : a teljesítőképesség és a teljesítmény csak abból ismerhető fel igazán, amit az egyén legjobb énjéből kifejlődően producál és demonstrál.

Ennek feltétele, hogy az iskola alkalmat adjon a tanítványoknak a hajlamuk szerint való foglalkozásra, hogy teljesítménye a hason körben foglalkozókkal a vezető és a gyermek részére egyaránt összehasonlítható legyen és hogy az iskola a felismert kiváló tehetséget, a maga idején, a helyes útra irányíthassa. E módon az egyénnek nemcsak intelligenciája, hanem jellemiránya, művelődési ösztöne, megérzése, akaratereje, kitartása válik ismertté a megfigyelő tanító előtt és nemcsak quantitativ, hanem qualitativ teljesítménye is felszínre kerül.

A Gyermektanulmányi Társaság 1922 szeptemberében a városligeti Műcsarnok termeiben kiállítást rendezett, az egész ország iskoláinak bevonásával a magyar gyermektehetségek bemutatása érdekében, nagy sikerrel.

A kiállításnak maradandó eredménye a Gyermektanulmányi Múzeum a Mária Terézia-téri Pædagógiumban, mely a maga nemében példányképiül szolgál magas culturájú nemze-

teknek is, így pl. a norvég kormány szakreferensét küldötte ide tanulmányozása végett.¹

Bízást várhatjuk, hogy e lelkes társaság nem áll meg a megkezdett úton és mindig új eszközöket fog találni kitűzött céljainak megvalósítására.

Az érdeklődő kimerítő programot ismerhet meg Nagy László tollából már említett *Pályaválasztási tanulmányok* című dolgozatában, melyben külön-külön elemezve a 9—10 éves gyermek, a 14—15 éves növendék és a 17—18 éves ifjú egyéniségét physiologiai és pszichologiai szempontokból, concret javaslatokat tesz az egyes korszakokban fennforgó feladatok és teendők iránt. Fejtegeti a Haller-féle, 1920 december 10-én kelt, «a középiskolai rendtartásról» szóló rendelet lehetetlenségeit, mely a 9—10 éves gyermeknek a középiskola I. osztályába való befogadását felvételi vizsgálatról teszi függővé. Kimutatja továbbá a rendeletnek pszichologiai és szociális lehetetlenségeit is, mely a középiskola IV. osztályából az V.-be való felbocsátást illetőleg a következő szavakban akar rendelkezni: «A IV. osztályt sikerrel végzett tanulókról a tanári testület lelkiismeretes mérlegelés után megállapítani tartozik, vajjon szellemi fejlettségük alapján remélhető-e, hogy a középiskola felső osztályaiban tudnak haladni. Azon tanulókról, akikről a tanári testület nem állapítja ezt meg, az általános ítélet úgy fogalmazandó meg, hogy: «A IV. osztályt sikerrel végezte, de a középiskola felsőbb osztályaiba nem léphet.» Tehát kötelességévé teszi a tanári testületnek a «lelkiismeretes mérlegelést» az ifjú egyéniségét illető életfontosságú és jövőendő életpályáját elhatározó kérdést illetőleg, de nem gondolja meg, hogy ezen lelkiismeretes mérlegelésnek semmiféle tárgyilagos előkészítő alapja nincsen, mert hiányzik a mód és lehetőség, hogy a tanárok tanítványait, az ő

¹ Ennek a társaságnak alkotása «A gyermekfejlődési alapon álló Új iskola» is Budán, a Bíró-utcában, mely nyolc osztályában 6—14 éves fiúkat tanít egészen eredeti módszerrel (melyhez hasonlót csak Brüsszelben a Rue Eremitage-ban találunk), ahonnan a gyermekek polgári iskolai képesítéssel lépnek ki: ez egyetlen kísérleti iskola különösen Domokos Lászlóné lelkes vezetésének köszöni fejlődését, ki 1913 óta minden erejét áldozza az intézetnek.

testi és lelki életüket, tehetségeiket és fogyatkozásaikat, családi és társadalmi helyzetüket megismerhették volna és szemet húny a tekintetben, hogy az ilyen lelkiismeretes mérlegelésnek a kultúrvilágban véghetetlen gondosság és lelkiismeretességgel kidolgozott módszerei vannak, amelyek hiányában minálunk csak kontár önkénykedés volna a rendelet végrehajtása. Nagy szerencse, hogy csakhamar bekövetkezett egy miniszterváltkozás, mely e szerencsétlen rendelkezés végszes következményeinek útját vágta azzal, hogy hatályon kívül helyezte.¹

Nézzük hát, miben állanak az e téren itthon található kezdemények. Ezek között a Ranschburg Pál által magánúton létesített és huszonhárom év óta vezetése alatt álló pszichológiai-gyógypedagógiai laboratórium.

¹ Nagy László a pályaválasztás előkészítésének feladatait az iskolában a következőkben foglalja össze :

«1. Abból a célból, hogy a tanárok teljes világossággal lássák a tanuló egyéniségét, szükséges azoknak alapos pedagógiai megfigyelése s kísérleti úton való vizsgálata. A kettő eredményéből állapítandó meg a tanulók egyénisége.

2. Részletesen kell tárgyalni a tanulókkal az életpályákat erkölcsi és gazdasági szempontból. E célból a társadalomtan a középiskolákban önálló tantárggyá teendő.

3. A lélektan keretében ki kell körülményesen terjeszkedni az egyes pályák betöltéséhez szükséges individuális hajlamokra, képességekre, tulajdonságokra.

4. A tanulóktól be kell kérni az adatokat a választott pályákról s ezen választásuk indokolását. Ugyancsak szóbelileg vagy írásban kell kérni a szülők nyilatkozatait, mely pályára szánták gyermekeiket.

5. A pedagógus minden tanulóval egyénileg tárgyalja meg a választott életpályát s azokat a belső és külső motivumokat, amelyek valamely pálya mellett vagy ellene szólnak : az egyéni hajlamokat, a szülői kívánságot, a családi hagyományokat, a nemzet érdekeit, a finánciális előnyöket és nehézségeket és az erkölcsi szempontokat. Mindezen körülmények latbavetésével kell az ifjút valamely pálya felé terelni.»

«Ha az iskola ezen szempontok és javaslatok szerint fogja végezni a pályaválasztás előkészítését, úgy jelentékenyen meg fogja könnyíteni a hivatalos pályaválasztási tanácsadó és a pszichotechnikus munkáját s felbecsülhetetlen módon fog használni az egyes tanulóknak, a szülőknek s a köznek.»

Jellemző ez intézet sorsa a mi közviszonyainkra : ott áll egy tudós egy szerény laboratóriumban, bámulatos műszereinek és pompás könyvtárának közepett, ki számos úttörő, alapvető tudományos dolgozattal a külföldi tudományos világban, mint szakmájának egyik úttörője, a legnagyobb elismerést élvezi és a magyar tudományosságnak tiszteletet szerzett, kihez messze földről eljönnek a hason úton indulók tudományos módszereinek tanulmányozása végett. Itthon, a legközvetlenebb tudományos körökön túl, alig ismerik. Ki tudja azt, hogy Ranschburg egyik első megalapítója a gyermekek értelmi, érzelmi és erkölcsi fogyatékoságai klinikájának ; az ő nyomain haladva, tekintélyes munka indult meg a nyugaton, amelyben ő az elme hiányai, hibái és fogyatékoság-megismerésének legmodernebb tudományágát műveli és e tudományszakot a dogmatikus pædagógiai megítélésből az anthropológiai, orvos-psychológia útján physiológiás és pathológiás determináció terére viszi át és ily alapokon egészíti azt ki. Nevelve tanítja a gyógypædagógia szaktanárait a vakok, süketnémák, gyengeelméjűek és beszédhibások kezelésére és nevelésére a gyógypædagógiai tanárképzőben. Mindezt, ezrekre menő exact kísérleti munka alapján, a vezetőhöz méltó önzetlen fiatal munkásgárda segítségével ; kívánatos, hogy az állam és a hatóságok a közszükségletté vált intézményt, gyakorlati hasznához mérten, úgy, amint a nyugaton már általános, itthon is felkarolja.

Erre törekszik az Imre Sándor ny. államtitkár elnöklete alatt megalakult Gyógypædagógiai Társaság.

Nemcsak az egyénnek, hanem a szociális fejlődésnek és végeredményben az államnak érdeke, hogy az egyesekben rejlő alkalmasság és képesség a maga helyén érvényesüljön és a legértékesebb munkát producálja. Az alkalmas pályára való irányítás előfeltétele pedig az volna, hogy a nemzet gazdasági szükségletei — mind intellectuális, mind gazdasági téren — nyilvántartassanak, mi csak centrális állami intézmény útján volna lehetséges, mely centrális intézménynek az iskolákkal kapcsolatban kellene állni és azokat informálnia.

Ha megfigyeljük, hogy minő tényezők vannak befolyással a pályaválasztás alkalmával társadalmunkban, azt talál-

juk, hogy a család egy jól boldoguló tagja sorsának suggestiója, a familiában élő hagyomány, egy vagy más fő-, vagy szakiskolának helybenlétele, az iskolázás ideje alatt való megélhetés lehetősége, igen sokszor a szülők hiúsága és csak kivételesen az egyéni rátermettség dönti el a kérdést. Sajnos következmény, hogy utóbb a kevéssé alkalmas egyént a protectió állítja be nem egyszer vezető helyre is és agyonüti vele a reabízott ügyet egy emberöltőre.

Hogy milyen pályát válasszon valamely fiatalember mostanában, a kezdetleges gazdasági és az intellectuális pályákon való megélhetés nehéz viszonyai között, igen nagy probléma : egy azonban máris bizonyos, t. i. az, hogy ne a felső oktatás útjait ajánljuk elsősorban, hanem az egyén reátermettsége szerint az ipar és szabadfoglalkozások területeit, mert a szellemi proletáriátus felszaporodása nemcsak az egyén szerencsétlenségét jelenti, hanem az állam szociális rendjének veszélyét is magában hordja. A diploma, bár értékes birtok, értéktelen lehet az életfenntartás kényszerű körülményei között ; az érvényre nem jutó, a szegénység kenyerét evő diplomás ember szánandó alakja a társadalomnak, ellentétben azaz az iparossal, ki az élet tartalmát, az existenciális kérdések összefüggését, a fejlődések lehetőségeit, a mai ingatag társadalmi és gazdasági irányzatok közepett, műveltségénél fogva helyesen áttekinteni, megragadni képes : az ilyen iparos a megelégedett polgári élet birtokosa és a hazának értékes polgára lehet. Iparban, kézművességben, a közigazgatás középfokozataiban és a nép minden rétegében ilyen. az intelligencia fejlett* fokán álló szakképzett egyénekre van szüksége hazánknak, kik a vezetésre való hivatottsággal bírnak, kik munkásságukkal demontsrálják, hogy miként lehet a legkevesebb idővel és a legkevesebb reáfordított munkával a legjobbat és a legtöbbet producálni.

Ipar, kézművesség, a közigazgatás középfokozatai és a szabadfoglalkozás minden ága csak nyerhet, ha a legképesebb, a legintelligensebb ifjúság lép be soraiba, kik akaraterővel és műveltséggel felfegyverkezve emelik az egész társadalmi réteg első értékét.

Úgy gondolom. ez elementáris igazságok tekintetében az

intelligens társadalomban nincsen véleménykülönbség, a nehézség akkor üti fel magát, amikor e szép eszméket meg akarjuk valósítani ; mert a kenyérkereseti pályák sokféleségének és azokban a keresletnek és kínálatnak áttekinthető módon való ismertetése hazánkban absolute hiányzik. Már pedig ilyen számadatokat nyerni az egyes embernek teljesen lehetetlen, annál is inkább, mert ezek az általános gazdasági és ipari kulturális körülményekkel, a fellendülés és hanyatlás esélyeivel, az egyes foglalkozási ágakban az évről-évre való természetes fogyatkozással (elhalás, kiöregedés) stb-vel oly szorosan kapcsolatosak, hogy beható szakbeli és számszerű adatokat csak hivatalos statisztikai alapokon, talán évek múlva lehetne kapni.

Látom az ilyen munka nehézségeit, hisz szétrombolt gazdasági életünk idején az emelkedés kedvező lehetőségei éppoly kevésbé tekinthetők át, mint az inponderabiliák a politikai életben, a szociális alakulásokban és a gazdasági élet minden vonatkozásában : ezekhez járul mostanában a társadalom különböző rétegeinek sajnos meghasonlása és végül a világpolitika mikénti alakulása ; mind oly tényezők, melyek ködhomályba borítják a jövőt. De mind e nehézségek többé-kevésbé fennforogtak és fennforognak más országokban is s hogy a társadalomnak az ilyen útbaigazító kívánsága nem utópia, azt demonstrálják a létező munkaalkalom-statisztikák, amelyek a legalaposabb tanulmányok alapján készülnek és közkézen forognak pl. Németországban. Minálunk a társadalom a középiskolát végzett ifjú részére csak alig néhány hivatást ismer : jogász, orvos, gyógyszerész, műegyetem, esetleg a tanári pálya, erdészeti-bányászati főiskola és alig még egypár olyan tanulmány, melyekre ha reálép az ifjú : a közfelfogás szerint nem száll alá azon a társadalomszinten, mely a családi méltóságnak öröklött tulajdona. Mindezekhez a pályákhoz pedig a gimnázium vezet, tehát sok olyan tódul oda, ki tehetségeinél fogva, ha a maga idején helyesen irányított-nék, más téren, nevezetesen szakiskolai képzettség alapján, sokkal jobban boldogulna.

Az emberiség kulturai és szociális fejlődésének azt a nagy vívmányát, mely a munkaelmélet, a tehetségvizsgálat, a

psychoanalysis, a foglalkozási statisztika, a munkaalkalmaknak a kereslet és kínálat alapján való nyilvántartása révén és végül a pályaválasztási tanácsadás útján a társadalomnak és végeredményben az államnak hasznára van, az amerikai Taylor a psychotechnika törvényeinek felismerésével és kidolgozásával alapította meg. Taylor abból indult ki, hogy az energia főforrása az emberi erő, melynek észszerű felhasználása adja a legnagyobb eredményt, t. i. a többtermelést. Ez az alapigazság ma már ezerszeresen bebizonyított és a józan ész által világszerte helyesnek elismert elv, melynek megvalósítására, keresztülvitelére egy egész tudományág és minden részletre kiterjedő intézmények épültek fel. Ezzel szemben minálunk a többtermelés hangzatos szava, mely közszájon forog, nem egyéb, mint homályos fogalom, szólam, melynek lényegét, belső tartalmát és eszközeit a köztudat még nem vette át. Amerikában, a többtermelés fogalmának és lényegének szülőhazájában, a német származású Münsterberg Hugó tanár, a Taylor gondolatmenetét elfogadva, oly módon fejlesztette tovább, hogy nem a véletlen által összeállított erőtevényt, nem az esetlegesen adott munkáscsoportot osztályozza képességei szerint, hanem a képességek kikeresését és csoportosítását már az ifjúság iskolai tanulmányi idejében kezdi meg és a nevelés helyes irányítása útján, a pályaválasztás módszereivel állítja be az embert a neki megfelelő foglalkozási körbe, azaz az egész kérdés elemeit a pædagogia körébe helyezi át. Más szóval, Münsterberg a képességek csoportosítását már az ifjúság hajlamainak és tehetségeinek számonvétele alapján akarja irányítani, tehát pædagogiai úton halad és a pályaválasztást módszeres úton készíti elő nemcsak az ipari munka, hanem a szellemi munka számára is, tehát minden téren a legmegfelelőbb munkaerő alkalmazása által biztosítja a több és jobb termelést.

A tehetség felismerése és a képességek osztályozása és legtökéletesebb kihasználása mellett párhuzamban kell haladni a munkaismeretnek, munkatudománynak is, azaz az anyagok, gépek, gépszerkezetek stb. ismeretének, továbbá az értékesítés világeconjunctionájának, szóval az üzemtudománynak, mely összefoglaló kapcsa a sikernek, a maga leginkább rátermett egyéniségeivel.

Hogy mindez nem pusztán szürke elmélet, hanem az életbe átültetett reális valóság, arról mindenki meggyőződhetik, ha megismeri a Berlin-Charlottenburgban, a Reichsphysikalisches Institutban Moede tanár vezetése alatt működő nagyszerű intézetet, továbbá a berlini Berufsberathungsstelle, vagy a methódusaiban némileg eltérő intézetet Giese tanár vezetése alatt Halleban, hogy ne is említsem a hamburgi, frankfurti, müncheni, stb. nagyszabású intézetek egész sorozatát, mely mind az életet szolgálja és a németek győzedelmes versenyképességének tényezője.

A kérdésre: mi az oka, hogy a többtermelés e nagyszerű módja elhaladt fejünk felett, a nélkül, hogy annak jelentőségét jóformán tudomásul vettük volna és hogy a magyar fajban rejlő erő és képességek kifejlesztését és központosítását fenntebbiek szerint megkezdettük volna — a felelet megmagyarázása végett messze kell visszanyúlnunk. Így pl. helyesen mondja Rajniss (idézett munka 27. oldal): «A magyar közoktatásügyi politikát a mult század eszmeharcainak öröksége irányítja. A nevelés-oktatás szelleme merev, milieuellenes és irracionális. A pædagógiai célkitűzésekből hiányzik a practikum, a nyílt szembenézés az élet változó követelményeivel.» Tovább így folytatja:

«Eötvös József báró a liberális világpolgári öntudat kifejlődése és a természettudományok elkápráztató fellendülése idejében jelölte ki a követendő utat a magyar iskoláknak, s akkor természetes volt az ismeretek összességének birtoklására törekvő polgári individualismus. De azóta a munkamegosztás világgazdasági térhódítása tökéletesen megváltoztatta az eszmék és az egyének szerepét, anélkül, hogy a magyar pædagógiai gyakorlatban . . . változás történt volna. Ma már képtelenség a tudományok végtelenül megnőtt ismeretanyagát úgynevezett «harmónikus egészben» egyéni tulajdonná pædagógizálni, képtelenség független eszmei tartalommal telített polgárokat nevelni s a mi iskoláink mégis erőszakolják a holt irányzatot és fáradt agyú, gyorsan kijózanodó ideálistákat rajzanak az élet forgatagába.» «Tudj mindent, ami harmónikus egyéni mivoltodat teljessé teszi.» «Légy elégedett, szegény és szolgálj az eszmét.» Körülbelül ez a két mondat a

magyar felső- és alsófokú nevelés maradi jelszava. Amerikában és Angliában nyílt becsületességgel meg merték mondani a tanulóifjúságnak : «Tanuljatok egy irányban, alaposan, teremtmő módon, mert a szaktudás hoz jólétet és vagyont s az örök emberi ideálokat anyagi függetlenségben jobban tudjátok szolgálni.»

Igénytelen véleményem szerint ez az amerikai felfogás a maga egészében nem volna elfogadható : az ideálizmus nélkül való nevelés az emberek nagy átlagára nézve talán helyes, mert az ideálizmusra való törekvés a nagy tömeggel szemben amúgy is csak falrahányt borsó, de módját kell találni, hogy az ifjúság zsöngé korában nyilvánuló ideális hajlam és képesség, a maga idején felismerve, a helyes útra tereltessek és a tanító-nevelés megtalálja a legmagasabb ideálokhoz elvezető utat ; az igazság tehát valahol a középen van, melyet megtalálni a pædagógusok nemes feladata.

Minálunk épp mostanában két actualis kérdés tolult előtérbe, t. i. a középiskolák reformja és a tanárképzés ügye : érdekes tehát, hogy a világ folyása és a reális élet által követelt, fentebb jelzett reformok mennyiben találnak méltánylást a tervezetekben.

Abban, ami keveset az iskolareform és a tanárképzés ügyében eddigelé megtudtunk, még csak újjmutatást sem találok a reális élet fentebb jelzett követeléseinek szempontjából, azaz a képességek, a jellem, az ember világpolgári nevelését sehol sem látom kidomborítva, mert az iskolai típusok és a tanulmányi rend bármilyen beosztása sem közelíti meg a fentebbi eszmét, hisz' mindkettőben csak az jut kifejezésre, hogy tudás szempontjából, az úgynevezett általános műveltség érdekében mi mindent tartanak a pædagógusok szükségesnek.

Kétségtelen, hogy a pædagógiának igen nagy problémája a tanítás anyagának és módszerének kidolgozása, melynek azonban előfeltétele a gyermek és ifjú lélek értelmi fejlettsége és befogadóképessége.

Nálunk a tanterv nem ezeken az alapokon áll, hanem szakok szerint építi fel az anyagot és a tanítás módszereit, nem számolva a tanulók pszichológiai fejlődési fokával ; ez a rendszer a tanulmányi szempontokat, a rendszert állítja fel

célul és a szakmát tekinti a fődolognak és nem a tanuló lélekfejlődésének fokozatát. E rendszerben a szaktudomány mennyisége az irányadó és nem az ifjú értelem- és lélekfejlődésének szolgálata. Hiányzik a rendszerben a productív munkára való nevelés, a tanuló saját erejéből keletkező saját inventiójának megnyilvánulására az alkalom ; a középiskola mindig csak receptív, reproducáló egyéneket nevel, a tudás mennyiségét tartja a fődolognak. Úgy az egyén, mint a közös (a kollektív) munka kifejtésének irányzata hiányzik a középiskola tantervében ; röviden : a munkatanítás mellőzve van és a feladatok halmazata és az iskolán kívüli pensum már időbelileg is lehetetlenné teszi a gyermek és ifjú hajlamai szerint való fejlődését ; tehát célszerűtlen a rendszer és káros a házi feladatok által való túlzott idő-lekötése által.

Átlátom, hogy a különböző egyéni, az iskola követelményeitől eltérő képességekre az iskola nem lehet olyan figyelemmel, amint az kívánatos volna ; de legyünk tisztában, hogy ezáltal talán ép azok a legértékesebb képességek törpülnek el, melyek az egyénnek legsajátabb tulajdonságai és életében a legértékesebbek volnának. A baj tehát ott van, hogy a tanítás egyenlő követelményeket állít fel az egész osztállyal szemben, különbséget nem téve a tehetségekben és a házi feladatok révén idejét oly mértékben veszi igénybe a növendéknek, hogy az intelligens megfigyelő szülők által felismert tulajdonságoknak kiművelése, a házi pótló nevelés fontos részletei : modern nyelvek, zene, szlőjd, testgyakorlatok stb. válnak lehetetlenné, pedig talán éppen ezekben nyilvánul a növendék legjobb tehetsége, mely e módon el van nyomva. Szóval a házi feladatokkal való túlságos megterhelés, különösen a túlságos sok memorizálás, nevezetesen akiknek a természet e képességet szűkösen mérte vagy megtagadta, több kárt okozhat, mint a haszon, melyet az iskola egyoldalú megítélésében a memorizálás útján kilátásba helyez.

Az én laikus gondolkozásom azt mondja, hogy e téren sokat lehetne tenni a tangyárgyak gyakorlatias alakításával, ha azokat a practikus élettel és a tudományok alkalmazásának megismertetésével hoznák kapcsolatba. Bármely rendszer csak keret, melynek tartalma a tanár minőségétől függ ;

a tanártól, ki a tanítványokkal szemben nem a pódiumon álló tekintély, hanem az együttélő és érző baráti nevelő legyen, az ifjúság lelkiéletébe betekintve ne a tekintély félelmes muma, hanem tanácsadó barátja, aki előtt a tanítványok szíve és lelke bizalommal megnyílhat. A tanár ilyen magas képességeinek kifejlődése érdekében hiányzik minálunk először is a hagyomány a tanítófamiákban, a hivatás önérzete, hiányzik a társadalom részéről a hivatás méltó megbecsülése, hiányzik a művelt tanárt megillető életstandard anyagi fedezete és sok másan kívül különösen a megfelelően kiépített tanárképzés, mert az eddigi módszer, t. i. az egyetemen való tanárképzés, amint a tapasztalás megmutatta, nem a megfelelő mód. Az egyetemen legjobb esetben tudósokat nevelnek, de «tudós» csak kevés, talán 5% sem lesz belőlük; ellenben magukkal viszik az életbe a tudós követeléseit, de hiányában vannak annak a részletnek, melynek hivatásuk fő lényegének kellene lenni, t. i. nem pædagógusok. Ezen ferde helyzet okozza legtöbbször az elégedetlenséget és viszont a társadalom elégedetlenségét övelük, mert nem felelnek meg derekasan állampolgári feladatuknak, azaz nem tudnak tanítva nevelni.

Azt halljuk, hogy a tanárképzés is reform előtt áll: méltó várakozással tekintünk e reform elé és reméljük, hogy sok üdvös eredményt fog érlelni a jövőben.

*

Talán nem fölösleges, ha elmondom, hogy mit látunk mi, be nem avatottak, a dolgok fejlődéséből. Itt mindenekelőtt emlékeznem kell a kultuszminisztériumnak 1909-ben, Neményi államtitkár kezdeményezésére megindult intézkedéséről, amelynek értelmében a tanítóképzők a pædagógiai pszichológia-kísérletek érdekében fel lettek szerelve a szükséges készületekkel. Molnár Oszkár, a kolozsvári tanárképző tanára (*Bevezetés a gyermektanulmányba* című műve 72. oldalán) a következőket mondja: «Az összes intézetek pædagógiai tanárait külön tanfolyamon képezték ki a kísérleti pszichológiában és pædológiában.» «Bizonyos, hogy sehol a világon az állam nem szervezte oly tudatosan és oly részletesen a kísérleti pszichológia ügyét, mint nálunk.» Ezzel szemben tudakozódásom,

sajnos, megtanított, hogy Molnár nagy optimismussal ítélte meg a helyzetet, mert igenis fel van szerelve néhány tanárképző a vizsgálódás eszközeivel, de azok csaknem mindenütt pusztán muzeális tárgyak, mert hiányzik hozzájuk a szakértő, ki azokkal dolgozni tud és akar, ami csak természetes, mert nehéz elképzelni, hogy pár heti kurzus elegendő lenne az ehhez való tudás és képesség megszerzésére. A siker feltétele, hogy a pædagógiai-psychológiai kísérletezés és psychotechnikai vizsgálódás tudományát, a tehetségvizsgálás célját, módszereit, pædagógiai és nemzetgazdasági jelentőségét a tanár a képezőben alaposan megismerje. A tehetségvizsgálás ügyénem alulról, hanem felülről kell megépíteni, hogy ne tekintsék azt célnélküli kellemetlen új tehernek, hanem hivatásuk egyik legnemesebb feladatának, melyben az arra speciális módon hivatott tanártársuknak segítségére lenni minden tanárnak hivatásából folyó erkölcsi kötelessége. Szükséges továbbá, hogy a tanárképzőkben az olyanok, akik arra hajlamosak és egyéni képességük alapján leginkább alkalmasak, speciális kiképeztetésben részesüljenek, hogy utóbb minden nagyobbiskolában, vagy a kisebbek egy-egy csoportjában szaktanárként alkalmazva, a tanártársak együttes munkálkodását szakavatott módon vezesse és a pædagógiai-psychológiai kísérleteket a tanítványokon végezze. Így gondolom az ügyet felülről lefelé megépíthetőnek.

Ha így ismerik meg a pædagógusok a dolog lényegét, megváltozik előítéletes felfogásuk és buzgó munkásai lesznek az ügynek.

Ha igaz az, hogy a pædagógiai-psychológiai kísérletezés fontos — amint azt a művelt nyugaton ma már mindenütt elismerik, — nem meglepő-e, hogy a budapesti Pázmány Péter-tudományegyetemen a kísérleti psychológiai tanszék üresedésben van és hogy betöltése iránt a kellő lépések, ha nem csalogdom, máig sem történtek meg.

Több örömmel emlékezhetünk meg egy másik e tárgyú intézményről, t. i. a lélektani laboratóriumról, a főváros Pædagógiai Szemináriumában, a Mária Terézia-téren, mely újabban a dr. Ozorai Frigyes főigazgató lelkes kezdeményezésére, pár évi lethargia után, épp most új életre kelt és hivatva van mintaintézetként szolgálni.

Ez intézetet Bárczy István polgármester annakidején Weszely Ödön akkori főigazgató kezdeményezésére létesítette, hol Weszely kísérleteit mindaddig végezte, amíg a pécsi egyetem pædagogiai tanszékére meg nem hivatott. E szép intézet mostani új szervezetében négy szakember (Révész Emil, Nagy László, dr. Bárdossy Gusztáv és Bálint Antal) vezetése alatt indul munkájának, mindazon feladatok megoldására, melyek a tehetségvizsgálat és a képességek megállapítása szempontjából az iskolára hárulnak. Hozzá tartozik a szervezéshez, hogy a főváros különböző iskolatypusaiban egységes terv szerint meghonosítják a tanítványok «Megfigyelőlapjai»-nak szerkesztését, mely megfigyelő-lapok kiegészítve az esetleg szükséges psychoanalytikai kísérleti vizsgálatokkal, hivatva lesznek a pályaválasztási tanácsadás alkalmával az alkalmasság mérlegét felállítani.¹

¹ A lélektani laboratórium beosztását és munkakörét dr. Ozorai Frigyes főigazgató úr szívésségéből a következőkben ismertetem:

A) Szakosztályi beosztás.

I. Elméleti-lélektani szakosztály. II. Pædagogiai-lélektani szakosztályok. 1. Pædagogiai-lélektani szakosztály. 2. Gyógypædagogiai-lélektani szakosztály. 3. Psychotechnikai szakosztály.

B) A szakosztályok munkaköre.

I. Az elméleti-lélektani szakosztály feladata: *a)* a kísérleti lélektan tudományos művelése. *b)* pædagógusok bevezetése az általános lélektani kísérletezésbe.

II. 1. A pædagogiai-lélektani szakosztály feladata: *a)* A pædagogiai psychológia tudományos művelése. *b)* Tanulók megvizsgálása pályaválasztási tanácsadás céljából. *c)* A normális tanulók tehetségi fokának megállapítása. *d)* Az ú. n. gyenge tanulók szellemi fokának megállapítása. *e)* Az ú. n. rossz magaviseletű és erkölcsileg kifogásolt tanulók kísérleti megvizsgálása és megfigyelése. *f)* Iskolai megfigyelési lapok szerkesztése és a megfigyelés módozatainak megállapítása.

II. 2. A gyógypædagogiai-lélektani szakosztály feladata a kisegítő iskolai osztályok számára kijelölt tanulók szellemi képességeinek kísérleti megállapítása.

III. 3. A psychotechnikai szakosztály feladata a társadalmi munkaorganisatio productivitásának fokozása céljából nélkülözhetetlen képességvizsgálat tudományának I. elméleti művelése és II. gyakorlati alkalmazása.

I. Az elméleti munka részei: *a)* A gyakorlatban lévő képesség-

A pályaválasztás komoly feladata a nemzeti organisatió-
nak. Weszely megállapítja, hogy a tehetség felismerése, támo-
gatása és fejlesztése : a pszichológia és pædagógia feladata ;
az alkalmas embernek a maga helyére való állítása : szerve-
zési kérdés, mely az egyénnek és az államnak egyaránt érdeke.

A németek e két gondolatkört az «Aufstieg der Begabten»
és «Der rechte Mann am rechten Orte» kifejezéssel határozták
meg.

Az iskola a pályaválasztási tanácsadás előkészítésében
feladatának az iskolaorvosi vizsgálatok, pszichológiai, pæda-
gógiai és psychotechnikai úton hivatott megfelelni. Az egyé-
nek alkalmasságuknak megfelelő célszerű elhelyezkedését pe-
dig államilag létesített intézmények útján kell elérni. A fel-
adat tehát az iskola és állam között oszlik meg. A legnagyobb
nehézség az, hogy a pályaválasztáskor az embereket csak rit-
kán a hajlam, legtöbbször az életpálya jövedelmezőségének
képzelt kilátása irányítja. Szerencsés az, kinél a hajlam és al-
kalmasság véletlenül találkozik ; de boldogtalan, kinél e
kettő ellentétben áll, mert robottá válik részére az életfenntar-
tás mindennapi munkája.

vizsgálati mérési módszerek fejlesztése. *b)* Új mérési módszerek meg-
állapítása. *c)* A képességvizsgálat módszereinek állandó gyakorlati
ellenőrzése. *d)* A munkaeszközök és munkagépek, valamint *e)* a tár-
sadalmi munkaszervezetek tanulmányozása annak megállapítása
érdekében, hogy mennyiben hatnak gátlólag vagy előmozdítólag az
emberi munkaképesség gazdaságos kihasználására.

II. Gyakorlati munkaágak. *a)* Képességvizsgálat meghatározott
gazdasági, kereskedelmi vagy közigazgatási munkára való munkás-
kiválasztás végett. *b)* Képességvizsgálat a pályaválasztási tanács-
adás szempontjából. *c)* A munkaeszközök és munkagépek megvizs-
sgálása abban az irányban, hogy az emberi és physisikai energia op-
mltstíai kihasználása feltételeinek mennyiben felelnek meg.

() Kiképzés és továbbképzés az általános kísérleti és az alkalmazott
lélektanból.*

a) Pædagógusok bevezetése az általános lélektani kísérletezésbe.
b) Pædagógusok kiképzése és továbbképzése a pædagógiai psycho-
lógiából általában. *c)* Pályaválasztási tanácsadók kiképzése. *d)*
Psychotechnikusok kiképzése. *e)* Bírák, ügyészek, orvosok, gyámok,
gyermekvédelmi alkalmazottak kiképzése a pszichológiából, pæda-
gógiai pszichológiából és pszichopathológiából.

A pszichológusok megállapították, hogy a hajlam csak a pubertás korában nyilvánul meg tudatosan, de nagy kérdés, hogy nem áll-e azzal ellentétben a képesség, mely esetleg célszerűtlenné teszi a hajlam követését ; ezért különösen fontos a hajlamosságot a képesség szempontjából orvosi és pszichológiai alapon lehető korán megismerni, hogy elterelni vagy irányítani, esetleg az alkalmasnak látszó foglalkozási kört megkedveltetni lehessen.

Az ily irányú megismerések csakis az iskolai megfigyelések alapján készülő jellemző-lapok útján lehetségesek ; ez hosszabb, évekre kiterjedő munka. A másik eszköz, mely különösen a kétes és nehezen eldönthető esetekben nagy jelentőségű, a laboratóriumi módszer, az ő érzéki és pszichológiai vizsgálataival, melyeknek segítségével az egyén képességei és fogvatkozásai módszeresen határozhatók meg. Itt érvényesülnek különösen Ranschburgnak megállapításai, ki a kísérleti pszichológia útján a normál egyén tulajdonságainak megállapításával mércét adott, amelyhez viszonyítva a mínusz és plusz, azaz a fogvatékosság és fokozott képesség megállapítható. Ily alapokon vannak megszerkesztve az úgynevezett psychographikus lapok különösen Németországban, melyek általánosságban jól jellemzik az egyéneket, de szolgálnak a kiváló tehetségek felismerésére is, akiknek aztán alkalmas továbbképzéséről gondoskodnak, amint az pl. Berlinben, a Ruhbahn módszere szerinti jellemző lapok útján, már meg van valósítva. (Weszely : *A pályaválasztás és tehetségvizsgálat*, 34. oldal.)

Weszely megfigyelő ívébe a szokásos rovatokon kívül az erkölcsi tulajdonságok részére külön kérdéseket állít fel. «mert vannak pályák, — mondja, — hol a lelkiismeretesség, megbízhatóság, türelem, pontosság, önuralom, sőt az önfeláldozás döntő fontosságú tulajdonságok, melyeknek hiánya csak utólag derül ki, amikor már nagy bajok, szerencsétlenségek származtak.»

Nagy László «munkatudomány» neve alatt, Weszely *a jelenkor ismerete* címén egy új tantárgyat kíván a középiskolák tananyagába felvételni, mely a IV. és a VIII. osztályban adatnék elő s melynek keretében az ifjak a legkülönbözőbb élet-

pályákat megismerhetnék, mert kétségtelen, hogy ennek hiányában hajlamaikról sem lehet tudomást szerezni.

Meg van állapítva, hogy helyes pályaválasztási tanácsadás lehetetlen, ha nem előzi meg az alkalmassági vizsgálat, ha nincsen az országban munkatudomány, ha nem áll rendelkezésre foglalkozási statisztika. Sokszorosan megvitatott program létezik ma már (ilyet állított fel minálunk Nagy László, Somogyi, Rajniss és mások), melyben meg van állapítva, hogy a pályaválasztási tanácsadás központi szervében részt vegyen a pædagógus, az orvos, a pszichológus, a technikus, az államtisztviselő, az egyház embere, a kereskedővilág képviselője és minden nagyobb iparcsoporthoz szakértője, más szóval az állam és társadalom minden foglalkozási körének alapos ismerője és végül rendelkezésére álljon a napi sajtó a társadalmi propaganda érdekében, hogy a pályaválasztási tanácsadás problémája a társadalom minden rétegébe behatoljon.

Ily irányú kezdeményezés hazánkban eddigelé sem hiányzott, így például: csak kis körben vettek tudomást arról a szakértekezletről, mely Földes Béla vezetése alatt a Közgazdasági Társulat kebelében folyt le (1922-ben), hol szépen kidolgozott értékes tanulmányok hangzottak el, sajnos, igen kevés publicitással. Egyik kiváló előadója az értekezletnek mondja, hogy a nyilatkozatot tevő szakemberek csaknem mindenike a maga szaktudományát tartja a pályaválasztási tanácsadás intézményének megalkotására illetékesnek. Úgy gondolom, azoknak van igazuk, akik úgy vélekednek, hogy központi állami szervezetre van szükség: egy férfiúnak kell találkoznia, kiben a bizalom központosul, ki az állam tekintélyére támaszkodva, a középen állva a szervezetet megalkotja és annak életet ad: ki nagy szeterettel, a feladat teljes áttekintésével, minden körből a legmegfelelőbb embereket az ügynek megnyerve csoportosítja maga körül.

A célnak megvalósításában négy elüljáró tényező látszik különösen fontosnak: 1. a tanárok megnyerése, kikre a munkának derék része vár, 2. az anyák nevelése és szent feladataikra való oktatása, 3. a szociális belátás megérlelése, mely felismeri és magáévá teszi a dolog horderejét és 4. az állam-

hatalom kezelőjének, egy providenciális miniszternek érdeklődése, ki lelkesen felkarolja az ügyet.

Az elsőt illetőleg úgy vagyok értesülve, hogy a tanárok legnagyobb része ezidejűleg nem rokonszenvez és nem szívesen vállalkozik a tehetségmegfigyelés munkájára és a pályaválasztás irányítására, mindenekelőtt azért, mert igen nagy új munkát és hiábavaló blankettafabrikálást lát benne, melynek hasznát nem látja be. Talán még fontosabb ennél, hogy nem érzik magukban azt a képességet, mely az eredményes munkához szükséges és végül, mert azt tapasztalják, hogy a növendék tanuló lány, engedékeny lény, kinél amíg a tehetség egy irányban fejlődik, addig a másik elsorvadhat, a szerint, amint kedvező, vagy kedvezőtlen külső körülmények hatnak rá és közel áll, hogy ugyanazon vizsgáló, pár év múlva, sokszor egészen másképpen fogna vélekedni egy ifjú hajlamait és tehetségeit illetőleg, kiről előbb ítéletet mondott.

Ez utolsó feltevés talán a legfontosabb, de Ranschburg igen beható vizsgálatokon alapuló megállapításai megnyugtathatnak, mert ma már kétségtelen, hogy az érzéki és szellemi tulajdonságoknak igen jelentékeny részletében a tulajdonságok (hiányok, vagy előnyök) stabilisak és az idő folyamán sem változnak, az idővel változékonyak szempontjából pedig a methodikában magában megállapíttatik az időnkint megismétlendő folytatólagos vizsgálatok szükségessége. A tanároknak ez az elutasító gondolkozása tehát nem helytálló. A másik ellenszenv, mely a kellő szaktudás hiányából származik, csakhamar megszűnik, ha alaposan megismerik a dolog lényegét és horderejét, ha t. i. a tanárképzés keretében nem mint mellékes, negligálható valami tárgyalatik, hanem lelkes, ügybuzgó tanár ajkairól hallgatják az ígét, mert örök igazságot mond Willamovitz-Möllendorf (*Mittheilungen des Vereins der Freunde des humanistischen Gymnasiums*. 8. Heft. 1909. Wien. Fromme): «Jeder Lehrer, der lehrt was in ihm lebendige Kraft ist, der eine Seele hat die zum Ewigen emporhebt, der wird in der Seele seiner Schüler Resonanz finden und wird wieder Leben schaffen.»

A második tényező, a szülők, különösen az anyák megnyerése, nehezebb, mint első tekintetre látszik, főleg azért,

mert a szülők jelen nemzedékének még kevésbé van meg hozzá a megértése. Az eddigi kísérletek eredményei csak kevésbé biztatók. A fővárosi tanács elrendelte, hogy középfokú iskoláiban úgynevezett «szülői értekezletek» tartassanak: a legilletékesebb tanférfiú, Nagy László ezekről, sajnos, a következőkben nyilatkozik (*A pályaválasztás. Tanulmányok.* 64. oldal): «... a szülői értekezletek általában a fővárosi polgári iskolákban nem sikerültek, aminek oka, hogy a szülői értekezteleken a pályaválasztás ügyeit csak általánosságban tárgyalták. Az értekezletek lefolyása rendesen az, hogy valamelyik tanár, akit erre a célra sikerült «megfogni», értekezést olvasott fel a pályaválasztásról, amihez azután a szülők, a tanárok, többnyire az elnöklő igazgató sürgetésére, általános elmefuttatásokkal hozzászóltak, mire aztán a szülői értekező — re bene gesta — feloszlott. Az eredménytelenség főoka... a szülői értekezletek céljának helytelen felfogásában rejlik...» A továbbiakban leírja Nagy László, hogy milyen módon kell a szülői értekezleteket kifejleszteni, hogy azok a célnak megfelelhessenek.

A Gyermektanulmányi Társaság útja valamivel eredményesebbnek látszik, hol, úgy mint a Szabad Lyceumban, felkért tekintélyes szakemberek tartanak programmszerűen sorozatos előadásokat a művelt közönség számára. Kíváncsú volna, hogy valamennyi népszerű előadássorozat tervébe felvétsék a tehetség, a hajlam és az alkalmasság megfigyelésének nagy jelentősége a pályaválasztás szempontjából. Úgy gondolom, hogy valódi, messzekiható eredményt csak a most felnövekedő generációtól várhatni, amikor a mai ifjúság lesz a szülői feladatok során, ha ugyan megszívleli a tanítótestület a maga feladatait és ha a társadalom fokról-fokra haladva megismeri a pályaválasztás helyes feltételeit és az eszközök alkalmazását. Kétségtelen, hogy a szülői ház, a család szelleme, a mindennapi élet példaadása a családban és mindenekfelett az anya céltudatos, előrelátó irányítása dönti el az új nemzedék lelki fejlődésének útját, tehát mindenekelőtt az anyákat kell nevelnünk jól megértett feladataikra gyermekeikkel szemben.

A harmadik elüljáró tényező, t. i. a szociális belátás tekin-

tetében, késedelmeskedésünk talán bizonyos előnyöket biztosít, mert amint már szokásban van és a dolgok természetében rejlik, az új szociális kérdések hozzánk már bizonyos leszűrődés után, tehát tisztulva érkeznek el. A nyugati államokban t. i. már leszűrődött és kialakult a közfelfogás a minket érdeklő kérdésekben. Nevezetesen a törtető szocializmus azzal argumentált az új irányzattal, a tehetségvizsgálat- és kiválasztással szemben, hogy: «Az intelligencia vékony rétege e módon magához ragadja a munkások szellemi részét és a széles rétegeknek pusztán a végrehajtás mechanizált, sivár napszámos-munkáját engedi át s hogy a fennálló munkaorganisatio vasabroncsszerű béklyókba veri a tömegek képességeit és csak néhány kézfogását veszi igénybe a nemzetgazdaság érdekében.» Veszélyt lát abban is, hogy a tehetségkiválasztás ismét csak az intelligensek vékony rétege számára fogja kihalászni a legjobbakat s hogy a kiválasztottak beleolvadnak az elenyésző kisebbségbe, a nélkül, hogy ebből a tömegeknek haszna volna. Az eszmeharc végre is belátássá szűrődött le és a következő módon kristályosodik ki: «1. A tanító-nevelés (a munkaiskolában) ne történjék csupán a tehetségkiválasztás érdekében (amint az lenni látszott), mert az ember önmagának fontosabb, mint hivatása, mellyel tributumát a társadalommal szemben lerója.

2. Amennyiben pedig az iskola a hivatásokra nevel, nem szabad önző módon eljárnia, hanem a szociális továbbfejlődést kell szem előtt tartania, azt, hogy a tehetséges egyén energiáját az önálló munkaképességre (Qualitätsarbeit) fejlessze, melyhez aztán a tért számára megnyitni az államnak megfelelő gazdasági politikával, kötelessége.»

Végezetül pedig követelik, hogy «Reichszentrale für Berufsberathung» kapcsán mindenütt állíttassanak fel «Zweigstellé»-k, hol a nemzetgazdaság és államélet szükségletei, fejlődéskilatásai kiderítettnek, nyilvántartatnak, ahonnan az iskolák és társadalom állandóan tájékozást szerezzenek.

Úgy gondolom, hogy — ceteris paribus — minálunk is megvan a készség az ilyen kívánalmak honorálására, tehát a szociális gondolkozás nem ellenkezik az intézmény létesítésével.

A negyedik elöljáró tényező, t. i. az államhatalom kezelőjét illetőleg, felmerül a kérdés, vajjon a munkaügyi, népjóléti, avagy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium hivatott-e inkább a vezetésre. Én magam úgy látom, hogy erre a kultuszminisztérium az alkalmasabb, mert őneki vannak kezében az összes pædagogiai eszközök és hazafias megnyugvással ismerjük el, hogy közoktatásügyünk jelenlegi vezetőjében megnyilvánul az az eléggé fel nem becsülhető képesség, hogy irányt adjon a nemzeti művelődésnek, mellyel beilleszkedhetünk a világműveltség nagy programjába, mert csak ennek keretében töltheti be az egyén a maga életfeladatát úgy, hogy a nemzeti törekvések mellett emberi magasabb hivatásának is megfeleljen.

Nemzeti hivatottságunk a világ köztudatában újabb időben kétségtelenül terjed, értékes nemzeti sajátságainkat a kultúr világ mindinkább hajlandó elismerni, de hogy kellőleg értékelje, ahhoz szükséges, hogy mi magunk itthon ősi érenyeinket megőrizzük, hogy azokat céltudatosan fejlesszük, nemzeti kultúránkat hovatovább kiépítsük és a jövő nemzedékre átszarmasztassuk; ennek egyik lényeges eszköze kétségtelenül az, hogy a nemzet minden tagja tehetségének legjobb részletével részt vehessen a kultúra közösségében, hogy ne csak a maga közvetlen feladatát oldhassa meg, hanem hogy gyarapíthassa annak kincseit az erők összesítése útján, hogy nagyra hivatott nemzetünk, mint olyan, teljesíthesse a maga erkölcsi feladatait a világcultúra körében és hogy értékes tagjaként szerepeljen a nagy közösségnek. Ehhez a magas célhoz a tehetségek felismerése és a kiválóaknak istápolása igen nagyjelentőségű tényező.

Már nagyon is hosszúra nyúlt fejtegetéseimet Willamo-vitz-Möllendorf szép mondásával zárom :

«Wir Sterblichen stehen ein jeglicher an einem Punkte und schauen nur ein kleines Stück um uns, aber während wir vergehen, wird die Wissenschaft in ewigem Strome vorwärts gehen und das Schönste was wir haben, ist, dass wir vorahnen, was andere nach uns wissen, erkennen (und verwirklichen) werden.»

TAUFFER VILMOS.

JÓKAI ÉS AZ OROSZOK.

Második és utolsó közlemény.¹

III. Lengyel-orosz küzdelmek.

Jókai lelkét nemcsak az orosz-török ellenségeskedés nyűgözte le. Élénk rokonérzéssel kísérte az orosz-leigázta lengyelség sorsát is. Ez a vértanu-nemzet nagyon a lelkéhez nőtt a magyarnak. A harmincas évek lengyel szabadságküzdelme nálunk büszke reményt, majd csüggeteg elszomorodást okozott. Kölcsey Ferenc 1833 november 20-án mély elkeseredéssel panaszolja el, hogy letiporják azt a nemzetet, «mely velünk együtt a keresztyénség védfalának századokig méltán nevezteték».² November 22-én újból felszólal.³ November 23-án Deák Ferenc lángoló szavakkal kéri «a végveszély örvényében elmerüléssel küzdő nemzet» megsegítését.⁴ Költőink igaz szánakozása nem kevésbé megható. Bajza József *Apotheosisa s Vezér búcsúja*, Vörösmarty Mihály néhány költeménye is mélységesen fejezi ki nemzetünknek a szegény lengyel nép gyászos sorsán érzett elborulását. Erdélyi János egyik költeményében (*Éjszakra*) is érezzük ezt a lelkeket megülő szomorúságot. Tompa Mihály *Temetése* túlcsigázott lélekrajzot nyújt egy bús lengyel anyáról. Hogy milyen szomorú látomás a magyar író szemében a honavesztett szegény lengyel bujdosó képe. Kölcsey beszéde s Tompa balladája a legmeghatóbb bizonyságaink.⁵

¹ Az előbbi közleményt lárd a *Budapesti Szemle* 1925. évi 572. számában.

² Kölcsey Ferenc: *Összegyűjtött munkái*. 1886-iki kiadás, VI. k. 136. l.

³ U. ott, 141. l.

⁴ Idézi Ferenczi Zoltán *Deák életében*, I. k. 128. l.

⁵ Pulszky Ferenc is megemlékszik arról, hogy az 1831-iki lengyel forradalom nagy rokonérzést keltett Magyarországon. Ő is rajongott

Egy emberöltő elmúlik s a lengyelség reményei új életre kapnak. Ennek az 1830—31-iki hősök ünnepléséből kiserkent újabb lengyel mozgalomnak is tragikus lett a vége. Az 1861-től 1863-ig meg-megújuló apró csatákban sok jó lengyel vérzik el, de a véráldozatok nyomán üdv nem fakad. Az orosz zsarnokság egész lomha terhével súlyosodik a lengyelekre. Lüders, Murawieff és Berg a kérlelhetetlen bosszúállás bakópolitikáját követik. A hatalmak hiába tiltakoznak az orosz kormány lengyel-tiprása ellen. A magyar lelkekben újra éled a lengyelek iránt való szánakozó rokonérzés. Míg a régibb lengyel szabadságháborúknak Kölcsey, Bajza, Vörösmarty, Erdélyi és Tompa a mélykedélyű elsiratói, újabb felkelésük lendületének, majd összeroppanásának Kossuth Lajos és Jókai Mór a legfogékonyabb magyar szemlélői.

Kossuth Lajos mélyebb történeti és diplomatiái fejtegetések fonalán ír erről a mozgalomról *Az 1863-iki lengyel forradalomban*.¹ Megható rokonérzéssel szól a lengyelekről, «a martyr nemzetről», felháborodva az orosz hatalmaskodásáról. Bőséges adatokat közöl a lengyel emigráció tevékenységéről a forradalom alatt. Lelkes, buzdító cikket ír egy francia lapba *A lengyelekhez*.² Kossuth fejtegetéseit a felindulás juvenálisi ereje teszi zordon fenségüvé, könyörülő keserve elégiai borongásúvá. «Irtják, — írja Kossuth Lajos a lengyelekről — mint az erdőt és a dülő fák virágporából s a földre szakadt gyökérszálakból új erdő nő, szilárdabb, mint valaha! Magasztos látvány! Le kell borulnunk előtte».³

Jókai Mór, a kor másik nagy magyarja, nem kevésbbé

«az egész világgal együtt». Élénken emlékszik, hogy sok lengyel hazafi menekült akkor Sáros-megyébe. (*Életem és korom*, I. k. 25. l.) Berzeviczy Albert is utal arra, hogy ez a forradalom eleven rokonérzést keltett, különösen Felső-Magyarországban s hogy a leveretés után Sárosba sok lengyel üldözött jött: többen közülök mint gazdaszttek, titkárok és házi barátok maradtak a megyében (*Régi emlékek*, 218—219. lk.).

¹ *Iratái*, V. k. 235—500. lk.

² U. ott.

³ Kossuth Lajos és fiainak az 1867. évben megjelent összes levelei. Kiadja Szodorai Sándor. Pest, 1868. 28. l.

mélyen érzi át a lengyel felkelés fenségét ; a cári hatalom zsarnoksága éppen úgy felkorbácsolja vérét, de nála már nyoma sincs olyan bizakodásnak, mint Kossuthnál. Csak könnye van az áldozatok siratására s ostora a gonoszok és a húzódozók felé.

Jókainak *A muszka csak muszka* című költeménye egyik legélesebb megbélyegzése az orosz kormány gonoszlelkűségének. Írására véres esemény ihleti : 1861 októberében Koszcziuszko emlékét ünnepli a varsói nép ; az orosz katonaság benyomul a templomokba, az imádkozókat leöldösi, vagy fogságba hurcolja. A magyar költő lelkét felháborítja az orosz katonák vérengző garázdálkodása.¹ A sebző hang élessége csaknem a pamflet modorába csap.²

Egy másik költeményben (*Ama stereotyp egy halott búcsúztatója*) gúnyosan írja, hogy az elköltözöttet mindég vereség érte ; kéri, mielőtt ráhantolnák a vermet, adják kezébe jó kancsukáját :

Hogy legyen a lengyelt, ha nem akar menni,
A Paradicsomba mivel betereni.³

A *Muszka szerelmi vallomás*ban is ötletesen gúnyolja az orosz.⁴ Ebbe a szatirába is belejátszik «a varsói rend helyreállítás»-nak mozzanata. A *Prosit* az élelapok túlzott modorára emlékeztet.⁵ Egy másik versében (*Meghalt az ördög*)⁶ már ízetlenségig fajul a lengyel-üldözök gonoszságának rajza. A *Varsói vezércikk* is gúnyos vers a varsói zsarnökságnak még prüsszentést is eltiltó intézkedései ellen.⁷ Mint a *Varsói*

¹ Noha nem tud művészi alkotássá nemesedni, de az orosz katonaság rút kegyetlenkedéseit megrázó realizmussal festi Balogh Zoltán *Varsója* is. Csupán egy szakot idézünk :

Itt kis csecsemőjét szorítja az anya,
Ki oly mohón szívja a mézédés emlőt,
De az emlő hideg ajka közé fagya,
Szurony hasította szíven mind a kettőt.

(Balogh Zoltán *Kisebb költeményeiben*, 244. l.)

² *Költ.* I. k. 111—112. lk.

⁵ *U. ott.* I. k. 161. l.

³ *Költemények.* I. k. 149. l.

⁶ *U. ott.* II. k. 30—32. lk.

⁴ *U. ott.* I. k. 156. l.

⁷ *I. ott.* II. 152. l.

vezércikkben, úgy «a kozák esalmá»-n esúfolódó *Szalmavers*-ben is kiszikkad az érzelmi mozzanat.¹

Szereti gúnyolgatni Murawieffet. Murawieffnek a lengyel lázadók ellen irányuló intézkedése serkenti egyik metsző élű politikai verse írására (*Kiadta a rendeletet*).²

A lengyelek fehér asszonyát is a lengyel felkeléskor írta.³ A varsói kormányzó lelkét kísértő fehér asszonyról szóló költeményben van egy mondai és egy tragikai mozzanat. A lengyelek fehér asszonya elragadja vagy örületbe kergeti Varsó kormányzóit. Az elnyomott lengyelség körében keletkezhetett ilyen hagyomány. A költemény mozgalmas lelki harcot fest, amint az új kormányzó makacsul szembeszáll a kísértő nővel. Ebben a képben elvitathatatlan a tragikai erő, csak hogy az állapotrajz hovatovább túlesigázottá lesz, csaknem torzrajjzá fitorodik.

Jókainak nem tetszett, hogy az európai hatalmak erélytelenül nézték az orosz rémségeket (*Különböző nemei a segítségnek*).⁴ Kedves szellemességgel gúnyolja a *Nyelvtani gyakorlatok*-ban az európai hatalmak puha húzódozását a lengyel ügyben, egymás beavatkozásának renyhe lesegetését.⁵

Az orosz-elnyomta lengyelek sorsán érzett egy-egy reflexiója, utalása egyéb alkotásaiban is nagyon tanulságos: mindannyi belevilágít a szerencsétlen nép végzetén kesergő író lelkébe. Az *akhtiari fogoly*-ban a két lengyel rab, kiket az orosz parancsnok galádul akar elveszíteni, életre ocsúdva, átkot szór az oroszra, első lehelletők «átok volt Oroszország ellen».⁶ Az *úrnőben* olvassuk, hogy Erzsébet cárnő vőlegényének halálát elég oka volt megkönnyeznie a szomszéd Lengyelországnak is, mert a világtörténelemnek ez az ifjú egészen más alakot adhatott volna.⁷ Milyen szomorúan hat a Zeneida palotájában összegyülekezett összeesküvőkre a lengyel Krikszánovszky keserves panasza (*Szabadság a hó alatt*), hogy Konstantin, a cár testvére, minden érző lengyel szívet megbántott s elrabolt tőle minden drágaságot.⁸ *A jörő század*

¹ U. ott. II. k. 205. l.

⁵ *Költ.*, II. k. 207—208. lk.

² U. ott. II. k. 275—276. lk.

⁶ *Véres könyv*, 311. l.

³ U. ott. I. 228—230. lk.

⁷ *Milyenek a nők?* I l.

⁴ U. ott. I. k. 157. l.

⁸ 68. l.

regényében mélységes meggyőződéssel vallja, hogy a monarchiának Lengyelországban örök szövetségese akadt. Milyen fájdalom-árnyalta gúnnyal írja *Utazásában egy sírdomb körül*, hogy Miklós cár kiadta a gőgös és kegyetlen szót: «A lengyeleknek nem szabad többé álmodni».¹ *A cár bosszúja* tele van a legmaróbb gúnnyal.²

Míg ezek a mozzanatok az író alanyiségának *document humainjei*, van egy elbeszélése, mely egész szövetében mutatja az orosz-lengyel ellentétet. Valóban, *A lengyel történet* (1863) az orosz-lengyel viszonynak egyik legtanulságosabb rajza.³

Az elbeszélésnek bizarr a kerete: Zseminszky Kázmér, előkelő lengyel úr, Larisse kisasszonyhoz, egy híres énekesnőhöz betoppan, megkéri s legott megesküszik vele. Utazás közben borzalmas történetet mesél el: Hedvig, boldogult hitvese, a múlt esztendőben a templomba ment a varsóiak hazafias gyászünnepére; az orosz katonák a gyászruhába öltözött nőket elfogták, Hedviget is. Mikor Kázmér nagynehezen kiszabadította Hedvig elbocsátását, Anikoff tábornok, a foglyok felügyelője, mosolyogva mondta, hogy későn jött, már nem él Hedvig. Hedvig sírját felásatja. Iszonyú kép tárul fel előtte: a tetem éktelenül eltorzított roncs volt. Rájön, hogy szegényt megkancsukázták s szégyenében leugrott. Kázmért a kihantolás miatt üldözőbe fogják. Hosszas kalandok s körmönfont tervek után meggyilkolja Anikoff kormányzót, de az ő nyugalmanak is vége lett.

Egy-egy igaz művészettel megírt része van *A lengyel történetnek*, mint az orosz kémkedésnek, Hedvig gyehennájának, Kázmér s száműzött társai gyötrelmének festése, de a keret, melybe beleilleszkedik ez az elbeszélés, rikító. Míg a lengyel nemes lelkiállapotát híven s megkapóan festi s míg a bosszú érlelésének minden mozzanatát meggyőző igazsággal rajzolja, addig az orosz tábornok meggyilkolása idegizgató rémségekkel teljes körülményeinek ecsetelése a colportage-

¹ 190. l.

² *Észak honából*, 331. l.

³ Először a *Vasárnapi Újságban* jelent meg 1863-ban, majd a *Milyenek a nők?* c. k.-ben 81—116. lk.

regények hatásvadászó fogásaira emlékezteti az olvasót. Az oroszok lengyel-üldözései izgatón hatnak a magyar író lelkére. Az elbeszélés tárgya ugyanaz az esemény, mely forrása *A muszka csak muszka* című költeménynek is.

IV. Orosz állapotok.

Könnyű feltételeznünk, hogy az az író, ki a magyar, török és lengyel sorsával szövetkezetten figyelte az orosz mozgalmakat, bizonyára kedvet kap ahhoz is, hogy tűzhelyükön lesse meg őket. Oroszország cárjai, előkelői s üldözöttei képzeletét élénken foglalkoztatják. Oroszország belső élete is tárgyakat szolgáltat neki: az oroszok viharosb forrongásai vagy megadó tengődése, cárjai zaklatott s vérszenyezte élete éppen úgy, mint léha urai könnyelműsége vagy az üldözöttek krisztusi szenvedése.

1. A cárok.

Figyelmünk ezúttal Jókainak kiváltkép azokra a novelláira irányul, melyek a cári udvart rajzolják a maga rideg sivárságában. Valóban, a *Tündérpalota*, *Az úrnő* s *A vakmerő* serényebb figyelmet érdemelnek.

A *Tündérpalotában* (1858) a polgárháború-dúlta XVII. századi Oroszországban vagyunk.¹ Jókai novellájának háttére a zavarosban halászni akaró, népámító ál-Demeterek féktelenkedése. Ilyen csaló, bitorló cár szerepel itt is. Megragadó az elbeszélés egy-két rajza, mint az 1611-iki rideg tél s a «jámbor orosz nép»-nek csodatüneteménykép feltűnő jégpalota leírása.

A cári udvarban dúló aknamunka s áldáz ellenségeskedés világába vezeti az olvasót *Az úrnő* (1864).² A novella tárgya: Feodorovics Péter és felesége, Katalin határtalan gyűlölködése, Péter csúfos megölése. A megfertőzött levegőjű, romlott erkölcsű udvar miazmás világát rajzolja benne. Rokon-

¹ Dekam., II. k. 211—217. l.

² *Az úrnő* először a *Honban* jelent meg 1864-ben, majd a *Milyenek a nők?* c. k.-ben, 1—81. lk.

szenves jellemet itt nem találunk. Milyen szívtelen gonossággal viseltetik Péter iránt Katalin! Milyen silány egyéniség maga ez a katonásdit játszogató, iszákos, félénk s megalázkodó Péter! Milyen hitvány jellem Bestucheff s milyen közönséges orgyilkos Orloff!

A *vakmerő* (1864)¹ Oroszországnak azokba a zavaraiiba vezet, melyeket az ál-Péterek garázdálkodása idézett elő. A novella hőse Pugacseff Jemelján, a Don-melléki kozáknak a fia. Hatásos motivuma Pugacseff szerelme: egyszer megpillantotta a cárnőt, őrzöngve megszereti. A novella csaknem krónikás hűséggel követi Pugacseff hősi kalandjait, diadalait és sok kudarcát.

Nem egyszer festi a cárok gonoszlelkűségét. Így a *Kerüld a szépet* (1865) című elbeszélésben a rút cselszövénnyelvesztette ártatlanság kínos szenvedéseit rajzolja.²

Radziwill herceg Rómában Tarrakanoff Annát titokban felneveli. Erősen inti, kerülje a szép férfiakat, kivált a szókéket. Egyszer a herceg fontos ügye miatt eltávozik Rómából, Annát Tortona hercegnőre bízza. A hercegnő egyik estélyén gróf Hagenblitz Adolf bajor követtel ismerkedik meg. Halálosan beleszeret, összesűgnak, megszöknek. Adolf elhitette Annával, hogy a lelkész már a hajón várja őket. De kiderül minden: gonosz csel volt az egész, a cárnő parancsából el kellett fognia Annát. Szegényt egy Néva melletti börtönbe vetik. Egyszer az árvíz benyomult cellájába és elpusztította a szerencsétlent.

Jókai különösen Anna rajzában jeleskedik. Mikor Radziwill feltárja előtte születése titkát (anyja Erzsébet cárnő, apja pedig egy ukrainai balalajka-verő énekes), feltámad benne a gőg, kicsinylőn néz Radziwillre s fittyet hány tanácsaira. Ez a boldog nászára készülő leány ábrándjai Paradicsomából a gonosz valóság poklába süllyed. Eszébe jut Radziwill. Bűnbánatot érez, hogy elárulta legnemesebb jóakaróját. A Néva-parti börtönben való tengődése megalázó

¹ Először az *Ústőkösben* jelent meg 1864-ben, majd a *Milyenek a nők?* c. k.-ben, 306—336. lk.

² Először a *Hazánk és Külföldben* jelent meg 1865-ben, majd a *Virradóra* c. k.-ben, 29—56. l k.

szenvedés. Az alsó zárkából a *De profundis* zokogó sirámai nyomulnak hozzá. Borzalmas gyötrődése s kínzó büntudata még maróbbá válik, mikor a síri ének panaszhangjában a Radziwillére ismer.

A novella egyike Jókai legművészeibb alkotásainak. A történeti adat tragikai kimélyítése legott felötlik. Mintegy a gőg, az elbizakodottság, az okos szóra nem hederítő s a jóakarató figyelmeztetést fitymáló könnyelműség tragikumává finomodik II. Katalin cárnő démoni gonoszsága. Anna öntudata ébredésének, felocsudásának s benső tusakodásainak rajza e tragikum megkapó jelenségei. A gonosz cselvetés kitervelése is költői leleményre vall s erősen támogatja az elbeszélés tragikai jellemét.

A *cár bosszúja* (1877) Nagy Péter vadságairól mond el jellemző történeteket.¹ Kusza a szövevénye, nincs benne egység. Jellemző, hogy Nagy Pétert nem valami nagynak látjuk benne, inkább nyers zsarnokul tűnik elénk.

Vannak olyan novellái is, melyek a cári hatalmat féktelen terjeszkedési törekvéseiben rajzolják, diplomatai körmondfontságaival, rút aknafurataival s kimesterkedett cselvetéseivel. Valóban, *Samyl fiaiban*² érdekes keretbe illeszt két elbeszélést, az egyik *Irzambék hercegről* szól, a másik *Talapor khánról*, de a kettő egybefonódik.

A két elbeszélés főeszméje ugyanaz, mint *Riuminé*: az oroszok határtalan hirtokvágya, ennek a törekvésnek szolgálatában álló cselességük. Axantine hercegnő a magas orosz hódító politika érdekében azt is megteszi, hogy Tserekimofftól kalmuk leckéket vesz, hiszen így könnyebben hozzáférközhetnek a nyámnnyila Irzambék lelkéhez. «Mert mindennek az volt a célja, hogy Irzambék herceg az igaz hitre áttéríttessék s vele együtt egy milliónyi sötétben tévelygő nép legyen megnyerve a mennyországnak és az orosz nemzetnek, amihez a leghívebb vezető volt a szerelem».³

¹ Először az *Ústökösben* jelent meg 1877-ben, majd az *Észak honából* c. k.-ben 323—336. lk.

² A *Görög tűz* c. csoportban, először a *Honban* 1877-ben, majd önálló kötetben 1878-ban, jubileumi kiadásban 157—262 lk.

³ 192. l.

*Talapor khán*ban az orosz rém kísértése, mint kérlelhetetlen végzetszerűség nyomasztó ólomsúlya ereszkedik a lelkekre. Az orosz diplomácia, ravaszkodásai révén, megkapja a törganta-kalmukok országát, az egész Amur vidékét, ezt a valóságos Paradicsomot. A 80,000 kalmuk 150 évvel ezelőtt elhagyja a Volga vidékét, fut az orosz elől s 90 délkörrel odébb, «az egész kerek föld egy negyedrésszével távolabb megint belement Oroszországba».¹ Annyi ötletesség van ebben a reflexióban s olyan elevenség képekben való kiváltásában, hogy e lapok olvastakor mintha a kizmet szárnyának rebbenését hallanók. Az elbeszélés a maga egészében egy néptönkrejutásának bús végzetszerűségét nem tragikai erő nélkül ecseteli.

A meseszövében olyan mesterfogásra találunk, mely az érdeklődés felkeltésére nagyon alkalmas. *Irzambék herceg* különálló, mintegy önállósúlt elbeszélés, noha tárgya *Talapor khán*éban is benne rejlik. Mi az oka ennek a szerkezeti saját-ságnak? A keret.

Valóban, pompás keretbe illeszkedik a két elbeszélés, melyek cselekvényeikkel szépen egybefonódnak. Samyl egyik fiát, Mohamed Szádit, az oroszok ötéves korában fővárosukba viszik, áttérítik s a Kochanoff Nikolajewics Iván nevet adják neki. A helsingforsi egyetemen kiválik lángelméjével. Éppen akkor jön a cáρ rendelete, mikor fel akarják avatni : induljon a Kaukázusba, az oroszok ellensége ellen. Útján gyönyörű hajadon kíséri el az oroszszá lett cserkesz herceget : a jobbagyleányból nevelt csábító Urgulanilla. Samyl másik fia, Kazi Mehemed is útra kél a Kaukázusba az orosz zsarnok ellen ; hűséges felesége, Kherimante is vele megy. Útközben Urgulanilla Irzambék herceg történetét, Kherimante pedig a Talaporét meséli el.

A keretben történő mozzanatok párhuzamos jelleműek a beleilleszkedő elbeszélésekkel, de ez a két elbeszélés is egybefonódik. A keret s a két novella ijesztő képet fest az orosz cári hatalom rút utakon járó hódítási vágyáról s mohó terjeszkedése mindent eltipró törvéteiről.

¹ U. ott, 255. l.

Se szeri, se száma Jókainál azoknak a találó észrevételeknek, savas-magvas utalásoknak, melyek világot vetnek a cári hatalom telhetetlenségére s politikája kieszelt mesterfogásaira. A krimi tatárt megsegíti a török ellen s egy szép napon azt mondja nekik: «Jó minekünk itten laknunk». (*Az akhtiari fogoly*).¹ Liraiság-áthatotta gúnnyal írja *Az akhtiari fogolyban*, hogy az oroszok sóvárgón néztek «hideg, fenyőfás, szánutas» országukból a krimi pálmafás tündérvilág felé.² A cár emberei értik a megvesztegetést is, «arany nyállal, ezüst golyóval» a muszka már többet ért el, mint vassal, ólommal (*A fegyvertelen*).³

Erős erkölcsi érzéke élesen kárhoztatja a cárok előtt kedves kémkedési rendszert. A *Véres könyv* egyik elbeszélésében (*A sérthetetlenben*) egy öreg katona azt panaszolja, ha ő káromkodott, Pál pedig sóhajtott, Szentpétervárott hamarosan megtudták.⁴ *Az utolsó khámban* élesen kipellengérezi az orosz kémkedést: a főtisztek tudósítást adnak alárendeltjeikről, ezek meg a főtisztekről, a kém minden otthonba befészkelődik; nő a férjére, anya a gyermekére árulkodik.⁵ *Bebében* Leszczinszky Szaniszló a kémkedő orosz követet párviadalban leszúrja.⁶

Természetes, hogy a cári hatalom zsarnoki önkénye, a rút szabadságtipró uralom kegyetlen rendszere keltette visszahatás is megkapja Jókait. Legnagyobb szabású orosz tárgyú regénye az orosz szabadságküzdelmek világába viszi az olvasót. A *Szabadság a hó alatt* (1897) I. Sándor és I. Miklós korában játszik. E regényhez Jókai gondos történeti tanulmányokat végzett, de a történet-szolgáltatta adatokba élénk teremtő képzeletével önt életet. Crusenstolpe, Dupré de Saint-Maure, Bodenstedt, Schnitzler, De Custine, Langenau munkáit⁷ bármilyen szorgalmasan forgatta is, az a frissesség, melyről ez a regény tanuskodik, elevenjáratú alkotó szellem meglepő mozgékonyságával lepi meg az olvasót.

¹ *Véres könyv*, 299. l.

² U. ott, 299. l.

³ U. ott, 226. l.

⁴ 187. l.

⁵ A *Véres könyvben*, 49. l.

⁶ *Dekameron*, I. k. 54—59. lk.

⁷ L. Jókai jelzéseit a 457—465. lapokon.

Szentpétervárott Zeneida Ilmerinen palotájában titkos összeesküvést szőnek a cár ellen. Galban lovag, Arakesejeff miniszter titkos kíme, is ott ólálkodik, hogy az összeesküvők *Zöld könyvének* titkaihoz hozzájusson. «Észak szövetségének» Ghedimin herceg az elnöke. A herceget felesége, Corynthia, elárulja. Zeneida vele megy, míg Puskit, a nagy költőt, kihez lelke mélységes vonzalmával ragaszkodik, sikerül megmentenie.

Az alkotmányosságra igyekvők törekvéseinek rajza mintegy eszményibb jellemet ad ennek a regénynek. Az olvasót Jókainak azokra az alkotásaira emlékezteti, melyeknek háttére valamely nevezetes mozzanat, fontosabb esemény. Valóban, Jókai e regényében néhány nemes léleknek a cári hatalom ellen való küzdelme a legjelentősebb indíték.

Az író lebilincselőn rajzolja az összeesküvők munkáját. *Észak szövetségének* titkos hívei a legelméletesebb módon vonulnak vissza s kiesztelt ügyességgel tartják távol a kémkedőket. Titkukat a *Zöld könyvre* bízák : ebben van egész Oroszországnak szánt alkotmánytervezetük. Egyik legvonzóbb tagja Krizsanovszky lengyel nemes, de a lelke Zeneida.

Krizsanovszky elnyomott lengyel nemzete minden elfojtott keserűségével gondol a népét eltíró zsarnokságra. Milyen keserves panasszal beszéli el, hogyan kínozták halálra Lukaszinszky Valeriánt! Olthatatlan gyűlölettel várja az alkalmat, hogy bosszút álljon a zsarnokságon. Jókai nem írhat az orosz önkényről, hogy a lengvetség sorsát fel ne idézze.

Nem kisebb politikai irányzatosság érezhető ki Zeneida Ilmerinen rajzában. Zeneida finn származású énekesnő : nagy a népszerűsége, Ghedimin herceg a kedvese, de Puskinba szerelmes. Zajos szereplése csak a *Zöld könyv* hívei titkos terveinek s összejöveteleinek elpalástolására szolgál. Mélységesen ragaszkodik finn nemzetéhez. Finnországot is a zsarnoki orosz hatalom igazta le. Zeneidának felejtethetlen az az éjszaka, mikor kisleány korában meggyilkolt embert hoztak haza : évek múlva tudta meg, hogy az az áldozat atyja volt. Minden törekvése a nemesebb bosszú : minden lépése arra szolgál, hogy az elnyomottak jogokat kapjanak. A szövetezés hívei palotájában gyűlnek össze. Akkor vonulnak

vissza, mikor a vigalom a leghangosabb. A fény csillogása s a kedv mámorea mögött a honleány érzése s minden igyekezetében a szabadság, a jogkivívás eszméje él.

Az, aki ellen Zeneidáék s a *Medvesonka* látogatói szövögetik terveiket : a cár. A cár lelkének ridegségét enyhíti természetes leánya : Nariskin Zsófia iránt érzett szeretete. Magát Zsófiát gyöngéd, törekeny, túlságosan finom leánynak festi. Atyja, a cár, Zsófiát külvárosi palotájában meg-meglátogatja. Hogy elpanaszolja neki ügyes-bajos dolgait, valószínűtlen. Jókai ezúttal éppen úgy túloz, mint abban, hogy az árvíz láttára sírni kezd a cár. Leánya halála egészen megtöri. Erre nagy fordulat áll be a lelkében. Jókai általában szereti a jellemek vakmerő Pálfordulását, egy-egy megrendítőbb élmény vagy esemény hatására. Ezúttal két mozzanatban tünteti fel : az egyik eléggé indokolt, a másik kevésbé az. Hogy a cár a korszakmegforgató, népátalakító, nagy elhatározásokat tartalmazó irathalmazt nyalábba fogja s a kandallóba veti Zsófia elhúnyta után, a cár mély szenvedésével, komor hangulatával némiképp megmagyarázható, de hogy a cár érzelve felesége iránt éppen a lesújtó csapás után válik bensőbbé, hogy fagyos közönye éppen ekkor enged, Jókai rejtélyei közül való.

Ennek a széduletes hatalmú zsarnoknak jobb szelleme, segítő keze nagyhatalmú minisztere : Araksejeff. Vizlaszimatú fürkészgetéssel rájön *Észak szövetségének* néhány titkára. Galban lovagot, ezt az ármányos ifjút, biztatgatja, nyomozza ki a *Zöld könyv* titkait. Az udvarban a cár oldalán finom, hízelkedő, de lelke mélyén durva.

Egy-egy képet olyan művészettel fest Jókai, hogy hatásuk felejthetetlen. A főúri vadászat, a Néva kiáradása, Zsófia temetése, Puskin és Betsába idylli boldogsága, a katonák lázadása : Jókai legelevenebb rajzai közül valók.

A *Szabadság a hó alatt* cselekvénye sok szálból fűzött össze. Péterfy Jenő híres Jókai-essayje túloz, mikor Jókainak erről a regényéről így nyilatkozik : «Anyegin költője (Puskin) — a szokásos történeti jegyzetek dacára — groteszk, félelmesen komikus, opera-balletszerű történet középpontja lesz. Csakugyan, mintha zenétlen operát halla-

nánk s phantastikus bábok táncolnának előttünk». ¹ Péterfyt elragadta gúnyos kedve. A regény lényege : a cár hatalmának zsarnoksága s az ellene támadó nemesebb küzdelem. Hány alak sűrűse-forgása teszi mozgalmassá ezt a regényt! Ha a jellemzésben feltűnő is a lélektani alap mellőzése, de ki tagadhatja, hogy a nagy író felfogásában a szabadság eszméje volt a legfontosabb : az isteni Eleutheria csábító varázsa? Hogy ne fordult volna a magyar író lelkének minden rokonérzésével azok felé, kik a szent szabadság élető sugarát akarták rávillantani a muszka rónák sivatag hómezőire?

A szabadságszeretet és a cárgyűlölet, mint ugyanannak az érzelmi mozzanatnak két ellentétes sarkon kivillámló nyilvánulata, nagyon jellemző Jókaira. Általában a cári hatalmat rideg borulatban, hol az elszigeteltség komor kietlenségében, hol a zsarnokság népelnymó könyörületlenségében rajzolja. Régi hagyomány már ez irodalmunkban a cári hatalomról. Gróf Zrinyi Miklós 1661-ben *A török áfium ellen való orvosságban* a muszkáról ezt írja : «Az ő országok messze, az ő népek goromba, az ő hadakozások semmirekellő, vitézségek nevetséges, politikájok ostoba, birodalmok tyrannis, kinek kelljen hát az ő segítségek». ² Jókai is a zsarnokság megtestesülését látja a cárban. Egyik költeménye (*A szibériai kárbunkulusok*) ³ némi mesterkéltséggel, de nem szellemesség nélkül fejezi ki a cár önkényéről vallott nézetét. Milyen jellemző az orosz közmondás : «Legjobb, ha csendesebbek leszünk a víznél és kisebbek a fűnél». Hány nemzedék rabszolga-türelmének televényében teremhetett meg ez az annyira töről metszett orosz szólás! Bizony, az orosz cár szédítő hatalma árnyában az alattvaló csendesebb a víznél s kisebb a fűnél. Sokszor kifejezte Jókai ezt a gondolatot. Jól látja, hogy az orosz a cári hatalomnak vak eszköze.

¹ Péterfy Jenő *Összegy. Munkái*. I. k. 99. l.

² *Hadtudományi Munkái*, 86. l.

³ *Költemények*. I. k. 162. l. — Egy forradalmi kis cikkében már azt írta, hogy egyesek zselléreknek valóságos zsarnokai, «orosz cár mindenik külön» (*Charivari. Forr. alatt írott m.-ban*, 166. l.) *A rákok Magyarországon* c. látványos spectaculumanak személyei között van Mammuth király, a kancsukabirodalom fejedelme. (U. itt, 191. l.)

Az *utolsó khámban* a kormányzó Miriamot alárendeli Karvajoffnak, de Miriam nem érzi a szégyent, mert nem lehet szégyen az, amit «a cár és kormányzó» rendelnek.¹ Engedelmesség a cárnak, a vak hűség hozzá olyan orosz vonás, melyet Jókai jól ismert. Mikor súlykönnyítés miatt Sasza asszony arra kéri a gépészt, ugorják ki az aërodromonból, ez meg is teszi. «A gépész orosz volt, szót fogadott cárnőjének s a nyitott ajtón át aláveté magát a magasból».² Menyire üldözi a cár az ellenmondást! Egyik kis elbeszélésének az a tárgya, I. Pál milyen csúf hálátlansággal bánt Szuvarov fővezérrel, mert ez észrevételt tett egyik képtelen utasítására.³ Az orosz naptárintézkedésekre ötletesen mondja: «Az orosz cár még a napnak is parancsol» (*Szabadság a hó alatt*).⁴

Nincs köszönet a cár kegyelmében. Erzsébet cárnő (*Az úrnő*) Oroszországban elítélte a halálbüntetést, «kancsukára kegyelmezett meg» az elítélteknek, a hóhér az utolsó öt ütéssel mégis csak megölte szegényeket.⁵

Nem csoda, hogy a cár hatalmának rideg önkénye nyomán a bosszúállás szelleme ólálkodik. Egyik kisebb dolgozatában, az *Orosz nemezisben*, rideg tömötséggel írja le, hogyan fojtották meg III. Pétert, miként állott bosszút I. Pál a gyilkosokon s hogyan jut I. Pál maga is III. Péter sorsára.⁶ Nem kevésbé tanulságos egyik rajza is: *A cárfiak színdarabot játszanak*.⁷ Sándor és Konstantin I. Pál meggyilkolását játsszák; apjuk, a cár meglepi őket. Galban így szól Puskinnek: «Az ember irtózik kimondani: orgyilok, árulás, összeesküvés leskelődik arra, ki Rurik koronáját viseli. Aláássák az imazsámolyát, az oltárt, a templomot, hol ájtatoskodik». (*Szabadság a hó alatt*).⁸

¹ *Véreskönyv*. 63. l.

² *A jövő század regénye*, II. k. 257. l.

³ *Hogy kezdik és hogyan végzik? Az észak honából* c. k.-ben, 1878, 375—379. lk.

⁴ 368. l.

⁵ *Milyenek a nők?* 49. l.

⁶ *Észak honából*, 336—339. lk.

⁷ U. ott 357—359. lk.

⁸ 412. l.

2. Az előkelők.

Nem csupán a cári hatalom fejezi ki a zsarnokságot. A cár példáját utánozzák a muszka urak. A cár hatalma árnyában feltűnnek a cárocskák, a népelnyomó kis despóták. Jókai elbeszéléseiben többször foglalkozik velök is. Az orosz urakról írott elbeszélései éppen olyan tanulságosak, mint a cárokról szólók.

Előkelő urak léha mulatozásai nyomán keletkezett parasztzendülés az anyaga Jókai egyik legelevenebb elbeszéléseinek (*Valahány ház, annyi szokás*, 1855).¹

Az elbeszélés főtárgya Csarekoff grófnak és korhely cimboráinak gonosz léhaságú terve s e szándék meghiusulta után támadt romlásuk. Rokonzásunket közvetetlenül hódítják a maguk részére. Lelke veleérzésével írja le a parasztleányok lázadó bosszúját s viharos felzúdulását. Noha az elbeszélés a megalkotásban nem elég szilárd, főindítékának feldolgozásában olyan költői erőről tanuskodik, hogy az olvasóval feledtetni tudja a szerkezet fogyatékoságát.

A *Valahány ház, annyi szokás* tünteti fel a legerősebben az ellentétet az orosz úri nép léhasága s a szegény muzsik tengődése között. De Jókai egyéb novelláinak is tárgya az orosz előkelők csélesap könnyelműsége. *A két Markov* (1858) kedves dévajkodással rajzolja, hogyan üti el idősb Markov Demeter fiát, ifjabb Demetert, a menyasszonyától, de másodszor már, körmönfont kieseltséggel, a fiú felülteti apját: rút banyát szól rá.²

A talmi asszony (1891) tárgya Alexiewics Procopowski bojár házassági szédelgése s Tobolszkba való számkivetése.³ *Magnétában* (1894) mulatozó dúsgazdag szibériai úr szerepel. Ez a Prokopin az ünnepi lakomákon «szikrázó hülyeségek»-ben gazdag szónoklatokat vág ki.⁵

¹ Először 1855-ben jelent meg a *Vasárnapi Ujságban*, majd az *Árnyképek* c. k.-ben, 136—158 lk.

² *Dekameron*, II. k. 137—143 lk.

³ *Napraforgók*, 1891. 180—195. lk.

⁴ 46. l. *Magnéta* Jókai különcödő s merész kimesterkedettségű alkotásai közül való. *Magnéta* bűvésznőről s a két orosz bűvészről, a Borodinszky fivérekről szól. A mű valóságos rémregény-indítékkal

Gazdag orosz hercegisasszony a hősnője a *Sírkő-album*-nak (*Kathlanneth*). A dús Tarantilla jövedelmének felét sem tudja elkölteni. Monte-Carlo-ban egy magyar gróffal ismerkedik meg, ennek elbeszéli négy házassága történetét.

Mint annyiszor feltűnt már Jókai orosz tárgyú elbeszéléseiben, ezúttal is szembeötlik a bizarrság az orosz előkelők életének festésében. Különös lény ez a Koranoff Tarantilla hercegisasszony. Lepkekönnyűséggel szédül egyik szerelemből a másikba.

A szerkezet újszerű felfogásra vall. A keret már maga is széles ecsetelésű elbeszélést nyújt s a bele helyezettnek a kerettel éppen úgy összefüggnek, mint egymás között. Egyik belejátszik a másikba, mindannyinak Tarantilla a hősnője. Így a kalandszerűség tényezője éleződik ki, az érdeklődés is serényen irányul Tarantilla házasságainak egymásutánjára, de a hősnő egyéniségének női varázsa szerterebben. Házassági kalandok sodrába kerül, mélyebb és eszményi szerelem áthatotta jellemnek nem tarthatjuk. Inkább kalandokat átélő alak, mint igazveretű jellem. De a keretnek és a keretbe kapcsolódó elbeszéléseknek középpontjában áll, s ha a jellemrajz fogyatékos is, az elbeszélések kidolgozása meg egymáshoz tapadása nincs művészi kivitel híján.¹

Míg a tárgyalt novellákban a léhaság és könnyelműség a legsajátosabb vonás, Jókainak van olyan elbeszélése is, melyben a nagyúri szeszély a jellemző mozzanat. A *Muszka ajándék* (1878)² Dolguroczki hercege Velencébe hivatja a sztárosztját: itt alaposan megvesszőzteti, mert egy dolga nem tetszett neki. Az egészben a legügyesebben megírott rész a sztároszt velencei útja. Valóban, a hosszú utazás célját, a muszka ajándékot: a botozást, nem is gyanította a testtörő vesződéseken át végre útja végpontjához jutott szegény sztároszt.

végződik. Titokelárulás miatt Borodinszky Demeter, egy mutatvány örvé alatt, levágja áruló testvérének, Fedornak a fejét. Őstökénél fogva emeli fel s mutatja a közönségnek.

¹ Megjelent a köv. kötetben: *Félistenek bolondságai. Sírkő-album*, Bp., 1912. 127 s kk. lk.

² *Észak honából*, 346—350. lk.

Van olyan elbeszélése is, melyben ügyefogyottnak és tehetetlennek rajzol egy orosz főurat: *Amiranija* (1877) a gyámoltalan Nozdrominoff Sergiewics Alexeiről szól.¹

Két novellája a kegyvesztettség szerencsétlenségében s a letörtség sanyaruságában mutatja be az orosz urakat. *A három karácsonyfában* (1878) eleven és ötletes szerkezetű elbeszélés keretében rajzolja Mencsikoff Danielovics Sándornak, a pereces fiúból lett nagyúrnak felbukkanását, emelkedését s bukását.²

A testvéri ármány-okozta romlás romantikus túlzású rajzát olvassuk *A dagói toronyban* (1879).³ Ha igaz, hogy a bosszú a romantikus költészet egyik legkedvesebb indítéka, még igazabb, hogy ennek a motivumnak aligha adta romantikus író meggyőzőbb mintáját s tanulságosabb példaképét, mint Jókai Mór *A dagói toronyban*.

Jókai Mór orosz úri világának a csélesapság hitványsága, a szeszély könnyű fajsúlya, a gyámoltalanság esetlensége s a mélybe sülyedés komorsága a jellemző sajátságai: sehol enyhítő derű, sehol idylli báj. De a sivárság érzése még inkább fokozódik azokban az elbeszéléseiben, melyekben az orosz föld szerencsétlenei lépnek elénk.

3. Szerencsétlenek, üldözöttek.

Van Jókainak egy novellája, mely a rideg és szívtelen elnyomásról olyan megrázó képet fest, hogy méltán sorolható a nagy író mesterművei közé: ez *Az akhtiari fogoly*. (1855).⁴

A szerencsétlen, szibériai fogságba kergetett Palukhin hercegnő fia a hőse. A nagy jegyzőkönyvben az áll róla, hogy Szibériában született, holtig fogságban marad, hogy gépeket talál ki, nagyon szigorúan kell vigyázni rá, mert veszélyes

¹ Először 1877-ben jelent meg az *Ústjokösben*, majd az *Észak honából* c. k.-ben, 281--299. lk.

² U. ott, 368—374. lk.

³ Először 1879-ben jelent meg a *Magyar Népről*ban, majd a *Targallyakban*, 85—124. lk.

⁴ *Vörös könyv*, 288—314. lk.

titkokat tud. Szebasztopol ostromakor odaláncolják egy mozsárhoz : a mozsarat irányítja, a mozsár pedig nem engedi, hogy megszökjék. Nincs neve, csak száma : 725. Egyszer a francia árkáskatonák a tűzagnában a hagymáz- és epemirigyben kimultak hullái között három élő alakot is találtak. Az egyik «az ágyú-kutya», a másik kettő lengyellal volt. A vén orosz hiában faggatták, megátalkodottan hallgat, csak papot kér, mert gyónni akar, míg a két lengyellal szíves-örömmel írja le Szebasztopol erődeit s az oroszok állásait. Az orosz hajthatatlan marad, egy titkot sem árul el. Az orvosságot visszautasítja, a kór megöli.

Az elbeszélés két részre oszlik : az egyik Palukhin hercegnő szenvedéseiről, a másik fia nyomorúságairól szól. Ez némi lazaságot okoz, de a lélektani egység nem szenved rövidséget. Az anya könnyelmű elszólása okozta szörnyű sorsát, ez a végzet pedig kérlelhetetlenül pecsételi meg a fiát is. Vak hódolat a cár előtt s alázatos engedelmessége lelkének kitéphetetlen erényei. De mindennek nem őszinte szeretet s alattvalói ragaszkodás a rúgója, hanem a félelem. Jókai alig alkotott élénkebb színekkel festett jellemet, mint amilyen az akhtiari fogoly. Kucorgó alázatosságát, szolgai meghunyászkodását csak az elgázoló hatalomtól való rettegése magyarázza. Éles eszével is elnyomóit szolgálja, leleményes gondolataival, szikrázó eszméivel nekik hódol, csigalassúságú zsarnokai lomhafejűségén segít velök. Ő adja a tanácsot, hogy vessék a ragályban elpusztult orosz katonák hulláit a szebasztopoli tűzagnákba, az ellenséget könnyen megfertőztetnék. Mi a köszönet? Az aknába vele és a két lengyellel cipeltetik a hullákat s szépen rájuk fojtják a vermet. A franciáktól hallja az édes biztatást, megmenekülhetne, bosszút állhatna, mégis hallgat : néma, mint a sír.

Milyen mesteri lélekrajzot nyújt Jókai erről a félelem-megalázta rabról! Szemében a cár zordon sorsintéző erő. Mindent rá vonatkoztat, mindig tőle tart, mintha lépteinek kísértő szelleme volna. Ápolóira bízta, mondják meg a cárnak, hogy ő hű alattvalója volt : «Mintha attól tartana, hogy a cár képe még az égbe is felhat s ott is vannak neki het-

manjai és poroszlói, kik az ellene vétkezőket megragadják s ott is van egy fagyos pokol, Szibéria mintájára, melyben tűz és lángok helyett jég és hó között kínozzák a kárhczatra szolgált oroszokat.»¹ Annyira frissen él előttünk a rab alakja, annyira mélységes igazságot tükröz gyászos sorsa, állapota festése annyi lélektani élességre vall, hogy lelkünk feledhetetlen emlékévé finomul. A szibériai emberalázó nyomor cudar gyalázata, az orosz jobbágy életének hitvány végzete, az Isten képeire teremtett ember méltóságának Isten büntetéséért kiáltó elgázolása az akhtiári fogoly egyéniségében olyan eleven életre kel, hogy az író művészi élet-megragadó és élet-teremtő ereje csodálatra ragad.

A rideg Szibéria a háttére a *Kétszer kettő négy* című elbeszélésnek is (1890).² Tárgya az átok motivumával szövődik össze. Ez az indíték egy zsidó papnak Moszkovszky sztaroszta ellen zúdított rontó mondása: «Legyen a te fiad s legyenek a te unokáid a legutolsó parasztok nagy Oroszországban.» Érdekes szövevénnnyel akarja feltüntetni az átokszavak komor megfogadását.

A szibériai száműzés sötét komolysága a költői játék röpke szeszélyévé könnyűül *Csalavérben*.³ Ha igaz Gyulai Pál vádja, hogy Jókait nem egyszer szeszélye vezeti, úgy e vád megerősítésében *Csalavér* lehet a főtanunk. A szibériai számkivetés nyűgös kínjai, gyötrő keservei Jókai szemében egyszerre elvesztik komoly jellemüket. Nem hatja át a száműzöttek csúfságos nyomorúsága. Mókás pajzánság ragadja, ízetlen tréfakedv serkentgeti, mintha Puck ingerkednék vele.

Mintha terv nélkül dolgozott volna, a cselekvény annyira *à bride abattue* száguld a vértelen meseszerűség ködvilága felé. Nem kisebb fogvatékossága a néprajzi mozzanatokkal való mohó megduzzadás. Szibéria fagyos-jeges világa lelkét nem egyszer komolyan foglalkoztatta, erős hullámmzásba hozta. *A szibériai fekete halálban* (1864) megrendítőn írja, milyen pusztítást végzett itt a halál lovagja:

¹ 313. l.

² Először a *Képes Családi Lapokban* jelent meg 1890-ben, majd az *Őszi fény* c. k.-ben 1—51. lk.

³ A *Mesék és regékben*, 126—193. lk.

Jégszikkaszt Szibériában
 Sok könny folyt ez időtájban,
 Forró könnyű, forró sóhaj
 Melegétől a jég olvadt.¹

A *fejgyvertelenben* éles gúnnnyal írja: «Van a moszkák országában egy nagy nevelő intézet, melynek neve Szibéria és abban híres iskolák, miket hínak ólombányáknak.»² Késérű sorokat olvasunk a szibériai zászlóaljok «hősi teendői»-ről. Az *utolsó khámban*.³ Mennyi ötlettel írja a szibériai másfél embernyi magasságba növő kétlaki csalánról, hogy a természet különös titkaiból ez a növény csak a számkivetettek telepei körül terem, mintha ez is gyilkos őrcsapat, «vegetabilis kozák» volna. (*Mesék és regék.*)⁴

Nemcsak a politika számkivetettjei érdeklik. *Riuminja* (1877) a vallás üldözötteinek, a raszkolnikoknak a világába ragadja az olvasót.⁵ A kis regénynek az 1836-iki cserkesz-orosz háború a háttere. Jókai maga írja, hogy *Riuminja* eszméjét Koch Károly Kaukázus-leírása szolgáltatta: Reineggs orosz utazót a XVIII. században a kormány megbízta, nyomozza ki, van-e hitelük azoknak a híreknek, melyek a kaukázusi aranyról keringenek? Reineggs a szának tartományában nyomra jut ugyan, de ezt a hegylakók eltüntetik. Legott megindul a Kaukázus ellen az oroszok támadó hadjárata az aranytelepek miatt, de minden orosz próbálkozás hasztalan igyekvésnek bizonyul.⁶ Jókai ebből a történeti tényből gazdag tartalmú kalandregényt szőtt. Ha a jellemalakításban ezúttal sem a legerősebb, a feltalálás leleményében s a meseszövésség változatosságában *Riumin* bizonyára Jókai legsikerültebb alkotásai közül való. Fel-tűnő mindjárt a bevezetés érdeklődést szító eleven ereje. Ahogyan Weljaminoff tábornok a gyanutlan Riuminnak

¹ *Költemények*, II. k. 248. l.

² *Véres könyv*, 29. l.

³ U. ott, 64. l.

⁴ 170. l.

⁵ A *Görög tűzben*, először a *Hon* adta ki 1877-ben, jub. kiadás-ban 1—156. lk.

⁶ *Riumin*, 108—109. lk.

tudtára adja sorsát, hogy mint a Phoenix-társaság tagjára súlyos büntetés vár rá, de megszabadul, ha megtalálja a Kaukázus régóta keresett aranytelepeit, ahogyan ez az öntelt, hatalmi mámorában megrögzött főtiszt azzal fenyegetőzik, hogy Riumin «büne» miatt apjára, anyjára s hugára a szibériai élet keserősége vár, mindez az orosz viszonyokba belemélyedő költői szellem megkapó nyilvánulása. De ez az expositio a cselekvény fejlesztésének kitünő előzménye is. Riumin szívesen vállalkozik családjá miatt. Vére hül, szíve szorul az orosz kormány gonoszsága hallatára. De a váltság, a menekvés útja nem áll-e előtte? Olyan szilárd indokú vállalkozó kedve s gyökeres erejű tette bátorodása, hogy feszülten várjuk a nekikészülődés eredményét.

A mesefejlesztésnek két módja lehetséges: Riumin nem akad az aranybányákra, de így a haszontalan út kudarcos jellege a mesét varázsától fosztja meg, vagy nyomára jutna, hírt is adna róla, de azzal, hogy Riumin az orosz kormánynak tenne szolgálatot, sívár hangulatot keltene. Jókai költői szelleme a megoldás leghatásosabb módját találja meg a kaukázusi raszkolnikok cultusmódjának feldolgozásával.

Riumin először a duchoboreczik közé jut. Bámulva és megdöbbenve szemléli ezt a sikoltozó, tébolyodottan ugráló felekezetet. Riumin bepillant a Kaukázusba száműzött orosz eretnekek életébe.¹ Mikor a moralesikokhoz jut el, a megmentett Izménében már vezetőt is talál. Izméne megmentőjét, Riumint, rajongó szerelemmel szereti. A moralesikokról festett kép már szerveesebben tapad a mű egészéhez, mert a moralesik leány, Izméne, utat-módot nyújt a hősnek célja elérésére. A vakbuzgóan örvengő «angyalfiak»-ról, a közösségben élő, nemzetükkel szakító, emberkiírtást hirdető s egymást borzasztó szertartásokkal feláldozó moralesikokról, az orosz raszkolnikoknak erről az ijesztően veszedelmes fajáról olyan rajzot nyújt, melynek minden mozzanata szomorú valóságban gyökerezik. A cselekvényfejlesztésnek még hatásosabb eszköze a beszlovecsniek, a némaságot fogadott eretnekek

¹ 40 l.

bemutatása. A beszlovecsniektől Izméne, ez a Riuminba szerelmes leány, kémleli ki az aranytelepek titkát.

A megoldás megnyugtató. A valóság, a történeti alap megköveteli ugyan, hogy az oroszok ne jussanak a kaukázusi kincsek birtokába, de a mesének van-e varázsa, ha maga a hős, Riumin, nem éri el ezt a célt? Az aranyhoz Izméne eljuttatja ugyan szerelmesét, Riumint, de az udiak bosszújának áldozatul esnek az oroszokkal együtt.

Az orosz számkivetési rendszer, a raszkolnikov-élet s a fondorlatos utakon járó terjeszkedési vágy mozzanatai egyesülnek Jókai *Riumin*jában. Ha itt-ott holt súlyokkal rakodik is meg a cselekvény medre, a bűvös-bájos mesemondás sodra csakhamar elgörgeti a lomha koloncokat. *Riumin*jában Jókai éles szemmel látja az orosz visszasságokat, s ha olykor képzelete messze kalandozik is, mégis beható készségről tesz bizonyosságot.

Hogy az orthodox hitet mennyire üdvözítő vallásnak tekinti az orosz s hogy e hitért milyen végletekre képes, Jókainak *A jégpalota* (1878) című rajza bizonyítja.¹

Irodalmunkban egyetlen írónk sem foglalkozott annyit az oroszral, mint Jókai Mór. Az 1849-ben feltetsző orosz vész, a török-orosz háborúk dúlásai, a lengyel felkelés eseményei élénk érdeklődésre serkentik, de az oroszok történetének régibb korszakai s Oroszország belső viszonyai éppen ilyen lenyűgöző erővel ragadják meg. Más regényíróink elől mintha elsikamodott volna az oroszság jelentősége. Csak röpkén utalnak reá. Kemény Zsigmond báró egyik röpiratában (*Még egy szó a forradalom után*, 1851) a világosi fegyverletétel gvászos súlyát a mohácsi vészével méri össze.² Majd erős bizakodással szól oda Schuselka úréknak, hogy nem leszünk «a szlávok martalékai».³ B. Eötvös József *Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs* c. művében a keleti kérdés szempontjából szól az orosz politikáról, *A XIX. század uralkodó eszméiben* pedig a muszkák rikító példájával cáfolja

¹ *Észak honából*, 351—354 lk.

² Gyulai Pál-féle kiadásban 379. l.

³ U. ott, 380. l.

azt a nézetet, hogy a polgári szabadság értéke az északi lakosok kiváló tulajdona.¹ Az orosz, hogy úgy mondjuk, ezekben a nagy regényírókban a politikust szólaltatta meg, művészi érdeklődésre nem iklette őket. Jókai Mór nemcsak a publicista és a mémoire-író figyelmével fordul az oroszország felé. Regényeiben, elbeszéléseiben, egyik drámájában, költeményeiben egyaránt feltűnik: a magyar, török és lengyel nemzeti életre nehezedő kísértésével, cárijai szívtelen zsarnokságával, urai emberfitymáló könnyelműségével, diplomatái cselvetéseivel, száműzöttjei szenvedéseinek komorságával s röghöz kötött népe állati tengődésével. Ha olykor a tréfa utat talál is, ez a derű sebtén elillan.

Mikor mohón fürkészhünk minden csekélyke magyar nyomot, mely az orosz felé mutat, nemzeti vétség volna, ha éppen ezt a nagy magyar író-t mellőznők, ki bőségesen szól arról a hatalomról, melynek *Góg és Magóg* hadára emlékeztető szerepét elég volt egyszer látnia, hogy megbélyegezze sötét settenkedéseit s a költészet varázseszközeivel tiltakozzék népeket gázoló telhetetlensége ellen.²

ELEK OSZKÁR.

¹ 1885-iki kiadásban, III. k. 362. l.

² Tanulmányomhoz Jókai Mór munkáinak jubileumi kiadását használtam. Ott, hol csak a lapszámot jelzem a címen kívül, a jub. kiadás értendő. A jubileumi kiadáson kívül foglalkozom még a *Forradalom alatt írt munkákkal*, a jub. kiadás megjelente után napvilágot látott kötetekkel (*Kathlannel, Túl a láthatáron, A mi lengyelünk, Az én életem regénye*).

JOHN ÚR.

— Idyll két szakaszban. —

Második és utolsó közlemény.¹

MÁSODIK SZAKASZ.

1.

Alig viradt s már Mary ébren.
Olyan regényes álma volt :
Bolyonga erdők sűrűjében,
Lomb közt mosolyga rá a hold,
Nem volt ilyen szép soha másszor
A pásztor sipja. S óh! csoda,
Átváltozik prinz-cé a pásztor,
Fején királyi korona.
Bolondos álom! Mary felkel,
Felöltözik. Közelg a reggel.
Kimegy s az ajtóban megáll,
Beszélnek lenn a kertbe' már.

2.

«John úr — szól Eszti néni hangja, —
Tudom, bolondot tett megint,
A betegeket látogatja,
Bár ragadós fekélybe' mind.
Elhagyja éjszakán a házat,
S jár ragadós betegihez.
Egyszer megkapja majd a lázat,
És akkor gyorsan vége lesz.»
S John szóla félénken, szelíden,
Mint gyermek rajta kapva csínyen :
«De, Eszti néni, lássa, mind
Szegények ember-társaink.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1925. évi 572. számából.

3.

«Az orvos is kerüli őket,
 Kell, hogy legyen hát valaki,
 Vigasztalást a szenvedőknek,
 Gyógyszert, leveskét hordani . . .»
 Mig így beszéltek, csöndbe' szólva,
 Kivülről nagy zaj hallaték,
 Mint hogy ha jőne vad csoportba',
 Lázongva, káromlón a nép.
 «Pusztuljon el, cudar birája,
 Ki a napszámot limitálja,
 Ki ránk újabb adót kirótt!»
 «Agyon kell ütni a bírót!»

4.

S közelget durván fenyegetve
 Húsz-harminc főnyi vad csoport,
 Villák, karók, fák a kezekbe',
 Van, ki követ cipelve hord.
 És most egész a házhoz érve,
 Ordítanak mint farkasok :
 «Hol a bíró?! Halál fejére!»
 John úr előlép : «Itt vagyok.
 S azt kérdezem, mi bajotok van?»
 S ott áll szilárdan és nyugodtan.
 Kilép egy rongyos, torz alak,
 S szájából dőlnek a szavak :

5.

«Azért levél falunk birája,
 Hogy az alkalmat megragadd,
 S a nagy urakkal cimborálva
 Vérünkön hizlald föl magad?
 Hogy limitáld a bért egészen,
 Szánkból kivedd a kenyeret,
 S míg gyermekünk elpusztul éhen,
 Mink volt, magad zsebébe tedd?!

De rajtunk nem hizol kövérré!
 Rég' szomjazunk e' fajta vérre,
 S neked mely rossz tanácsot ád,
 Beverjük ám a koponyád'!»

6.

Mellén kezét keresztbe fonva,
 John erre szólt nyugodtan így :
 «Vén Willy, te izgága, lomha,
 A kaloda hát nem javít?!

Hazugság mind, mit szád kiejtett,
 A napszámot meg úgy szabám,
 Hogy a serény többet kereshet,
 Mint bármikor volt hajdanán.

De aki a munkát utálja,
 Annak biz' felkopik az álla.
 Egyebet én nem mondhatok.
 Munkára most, lóduljatok!»

7.

Zúg a tömeg, de tenni nem mer.
 Most egy — vadabb a többinél —
 Duzzadt arccal, véres szemekkel
 — Minőkről Lombroso beszél —
 Előugrik, kezében ásó
 — John úrnak mindjárt vége lesz —
 «Pusztulj, gazember! koncra-vágyó!»
 És John felé sújt, ámde ez
 Baljával az ásót kikapja,
 Jobbjával azt mellen ragadja,
 Mint egy rossz zsákkal bán vele,
 Fölkapja s vágja földre le.

8.

Puffan, hogy a léget betölti.
 John most dühvel előbbre lép,
 Hátrál előtte mind a többi,
 — Az erős kéztől fél e nép —

«Annak, ki csak egyet vonítson,
 Irgalmas a nagy ég legyen,
 Ez ásóval ketté hasítom
 Cudar fejét könyörtelen.»
 Kezében az ásó, amit ráz,
 Mint az acél, a szeme szikráz,
 Fejjel magasb a többinél.
 — Ez itt ma senkit sem kimél!

9.

«Jó, jó! — kiáltják — hagyjuk abba!»
 «Ezzel ma messze nem megyünk!»
 «Ma szörnyü a bíró haragja!»
 «Majd másképp' is beszél velünk!»
 Egyik morog: «Még látni foglak.»
 S megy, — nem maga, de párosan.
 Más szól: «Fogunk beszélni holnap!»
 S harmad magával eloson.
 Így a tömeg széledve gyérül,
 Megy Willy is magába' végül,
 Morog, de vissza sem tekint.
 S az udvar tiszta lett megint.

10.

Nem látva már izgága embert,
 John úr haragja engede,
 S a ház felé szép csendesen ment,
 És Mary szembe jő vele.
 Most is remeg a lányka teste,
 — Ah! John urat félté talán?! —
 De látva azt nyugton közelgve,
 Mosoly derül arcúlatán.
 «John úr, nincs semmi baj, remélem.
 Mily úr volt ön e csőcseléken!
 Óh! mondja csak, mit éreze?!
 — Nagy ég! hisz' véres a keze!»

11.

John úr néz a kezére — véres.
 Az ásótól van tán ez itt.
 «Óh! hagyja, kérem, semmiség ez.»
 És hátra dugja a kezét.
 «No, adja a kezét, esengek,
 Majd békötöm.» S John úr, a nagy,
 Kezét od'adja, mint a gyermek,
 Ki elbukott, mikor szaladt.
 A lány kendőjét elővette,
 S lágyan köté reá a sebre,
 S John — mint egy úrhoz illenék —
 Megcsókolá a lány kezét.

12.

Kicsiny kezét hogy hátra rejtse,
 Most a lányon lett volna sor.
 «John úr, — én — — elmegyek a kertbe . . .»
 A lány kissé pirulva szól.
 «Tudom, John úr, van sok virágja,
 S én a virágot szeretem.
 A reggel oly szép, oly vidám ma,
 Sétálni most jó lesz nekem.»
 S megy már a kert felé serényen.
 «Ha nem haragszik — elkisérem.»
 — Ki hallgat, beleegyezik.
 — A kertbe együtt mennek így.

13.

Álmából a természet ébredt,
 Derült reggel volt — és tavasz,
 A lányok és költők szívének
 Mi minden édest súghat az?!
 Ah! én is voltam ifju, költő,
 Az én Marym is lány vala,
 S amíg szökelt a pást fölött ő,
 Követte őt lelkem dala!

S John?! a ruha bár póri rajta,
 Az Isten tudja, mit takart a'!
 Talán egy nagy költő-szivet,
 Különbet, mint enyém s tied!

14.

Oly szép, virágos volt a kis kert,
 Hogy Johnnak, ha eljárt ide,
 Költőt habár egyet sem ismert,
 Költővé kellett lennie.
 «Virágja oly sok — szólt a lányka —
 S oly szépek is, hogy azt hiszem,
 Ön is gyönyört lel a virágba',
 Hogy annyit ápol kertjiben.
 De mondja, a kedvenc melyik hát,
 Melyiket kedveli leginkább?»
 S a férfi szóla csöndesen :
 «Én — valamennyit szeretem.

15.

«A hóvirág elsőnek ébred,
 S az ibolya kíséri őt,
 Hogy langy esőcske öntöze meg,
 S puhulni kezd a téli föld,
 S lehelletük az ifju rétnek
 Friss illatával összefoly,
 Mint templomokban a kar-ének
 S az orgona, mely zöngve szól.
 — S a tulipán jó — egyre nézve
 Magát a kis patak vizébe',
 Szédítve ön-szépségitől,
 Mi egy virágot is megöl.

16.

«Majd sor kerül a gyöngyvirágra,
 — Óh! ennek élte oly kevés, —
 Széppé teszi őt ifjusága,
 És halvánnyá a szenvedés.

S mit zöld levél árnyalva elfed,
 Hogy attól alig látható,
 Kicsiny harangja egyre reszket,
 S belőle égre száll a szó.
 — Bibor, fehér, vagy kék a jácint,
 Neki is kis harangja játszik,
 S az illat-ár, terjengve szét,
 Olyan megérthető beszéd.

17.

«És jó a rózsza, s mint a lánykák
 A tóba hogy megfordjenek,
 Kitárja fénylő keble báját,
 S körötte míg a lég remeg,
 Magáról mindent eldobott már,
 S amelybe szépség, szerelem
 Vegyülve össze, lelke ott áll
 Ragyogva, szűz-mezítelen’.
 — A hold lenéz a liliomra,
 Mint egy nagy égő szem, ragyogva,
 S a harmatban, mely rajt remeg,
 Az égnek kékjét látja meg.

18.

«A százszorszép pirúlva búvik,
 A jázmin kérkedőn nevet,
 A sás-liljom himbálva úszik
 A ringató vizek felett.
 — S virágaim kelyhök’ bezárják,
 Ha jó az est s a lég kihül,
 S úgy védik a fénylő bogárkát
 Az esti harmat hűsítül.»
 — Egy gyöngyvirágot leszakasztva
 Szó nélkül azt a lánynak adta.
 Ez elvevé — jó a szíve —
 S kitűzte menten keblire.

19.

«Köszönöm, John úr. ezt megőrzöm
 Emlékül arra — Mary szól —
 Midőn virágai között ön
 Oly szépen szólt virágiról.»
 Azután hosszan hallgatának.
 Ugyan vajon ki mondja meg,
 Mily gondolatja volt a lánynak,
 John úr vajon mit érezett?!
 kert ösvényin mendegéltek,
 Hanem nem szóltak, nem beszéltek.
 De végre megszólalt a lány:
 «Be is mehetnénk már talán.

20.

«Ha a kocsink már útra készen,
 John úr, mi nekünk menni kell.
 Tán Shelleyt hagyjuk is egészen,
 Már egy csöppet sem érdekel.
 Megyünk haza, ott újra járni
 Az élet útján csöndesen,
 S önt, John úr, nem látjuk soká mi,
 Vagy nem látjuk talán sosem,
 Mint vándorok nagy rengetegben.
 — De e napot sosem felejttem . . .»
 John úrra néze a leány,
 És felhőt látott homlokán.

21.

«Egy percre — kérem — még maradjon,
 Sir Godwin tán még föl se kelt,
 S a kocsi zörgését se hallom.
 Hiszen — nem rossz hely itt e kert.
 — — Mary kisasszony, úgy szeretnék
 Valamit öntől kérdeni,
 Bár, félek tőle, kinevet még,
 Vagy meg se fogja érteni.

— — E kicsi kert öné ha lenne,
Szeretne-é időzni benne,
S lehetne boldog igazán
Egy ilyen egyszerű tanyán?»

22.

És Mary — rosszat mit se sejtve —
Mosolygó arccal így felel :
«Öh! én boldog volnék e kertbe',
Oly kedves nékem itt e hely.
Itt mindent szebb, jobb színbe' látok,
És — John úr, kérem, higgye el —
Hozzám is szólnak a virágok,
S szavokra a szívem felel.
S örömmel nézem ezt a házat,
A hol csak boldogság tanyázhat.
Idylli egy hely, mondhatom.
— Én boldog volnék itt nagyon.

23.

«Beszélgetnék e kertbe' szépen
A természettel én sokat,
Vagy künn az erdőn, künn a réten,
Keresve vad virágokat.
S a házba' benn szép csöndes estén,
Mig künn sohajt a fúvalom,
A könyveimet elővenném,
S el-elmerengnék egy dalon.
Hát még — ha közelembé' volna,
Ki lelkem álmaít megossza.
— Ugy mondom ezt csak ép', hiszen
Nincs még lekötve a szívem.»

24.

«Engedje úgy kérdezni végül
— A férfi halkán szólt ekép' —
Eljönne hozzám — — feleségül?
Ime — megkérem a kezét.

— — Kérem, ha megsértettem azzal,
 Inkább szavam' feledje el,
 Egymást ne hagyjuk el haraggal,
 Ha válni már örökre kell.
 Látom, harag van bájos arcán.
 — Ilyen hamar feledte azt tán :
 Hogy én od'adtam szívesen,
 Mikor ön kérte a kezem'.

25.

A lány kissé meg volt ütődve,
 — Mi végre is nem nagy csoda —
 Hogy John a kezét kéri tőle.
 Egy percig elgondolkoda.
 De aztán szólt enyelgve, pajzán,
 Derült mosollyal, melegen :
 «Végtére is — miért tagadnám,
 John úr, ön tetszik én nekem.
 De hát egy lány — nem úr magával,
 Beszéljen, kérem — a papával,
 Ha ő od' adja a kezem',
 Én akkor beleegyezek.»

26.

John arca földérül mosolyra,
 A karját nyújtja Marynek,
 S indulnak im' kart karba fonva.
 S nem fél a lány?! Ugyan minek?!
 Jól tudta ő, ösmerve apját,
 El nem fogad ily vőlegényt,
 Ők e helyet ma oda hagyják,
 S azzal — bevégzik a regényt.
 És néki mi marad belőle?
 Egy emlék — szép álomba szőve,
 S hogy végre megtanulta azt :
 Hogy úr lehet még egy paraszt.

27.

De ha Sir Godwin megbolondúl,
S vesztvén eszét, azt mondja, hogy :
«Jobb egy paraszt, mint száz bolond úr,
Legyetek együtt boldogok!»
«Akkor mi lesz?! — gondolja Mary, —
Mi lesz?! Johnné leszek — s nevet —
Fogok egy kedves házban élni.
Találhatnék tán szebb nevet,
De olyan férfit nem találnék,
Ki ily erős, magas, nyulánk, szép,
Bátor, nemes, mindenhez ért,
S rajong a szép természetért.»

28.

Ez alatt a szobába értek,
Sir Godwin már ült székiben,
Az asztalon jó fajta étkek,
S Godwin villája nem pihen.
Látszott, ma szörnyen jó a kedve,
— Hiszen nagyon jó minden itt. —
Hanem kissé meg volt lepette,
John karján látva meg Maryt.
Szemet mereszt, hogy mire vélje.
John meghajol, s állván eléje :
«Sir Godwin — mért a sok beszéd —
Lányának kérem a kezét.»

29.

Sir Godwin vérmesebb ha lenne,
Megütné mostan a guta,
De ő szikár volt, s ez szerencse,
Mert ennyire így nem juta.
Mégis haraggal talpra ugrék,
S kiált : «Hogyan, egy ily paraszt!?
Lányom kezét?! Ez szemtelenség!
Hogy ezt teszi, nem vártam azt!»

De John úr csak csöndben mosolyga,
 És majdnem tréfálkozva szóla :
 «Hallgasson végig engemet,
 Aztán majd mondhat rá nem-et.

30.

«John úrnak hívnak itt, de mondám,
 E név csak úgy ragadva rám,
 Nem mondtam azt, pap adta volt rám.
 Nagy úr és gazdag az apám,
 Én Angliának peerje voltam,
 Mikor még bölcsőm ringatott,
 Hanem e címre én valóban
 Sokat nem adtam, s nem adok,
 Mert égi, szebb láng gyúlt felettem,
 S én Anglia költője lettem,
 S e címet büszkén viselem — —
 — Sir Shelley Bisshe a nevem.»¹

¹ Ebben a történetben csak a megismerkedés és egymásbaszeretés módja az én leleményem. De egyébként — a Shelley egész alakja, külseje, viselkedése, testi ereje és bátorsága, gondolkodása, jelleme, eszméi, világnézete, iskolai élete (verés, kicsapás), különcködése, marlowi élete, a betegek látogatása, első házassága egy korcsmáros leányával, szerelme Godwin Maryhez, ennek egész alakja, írónői mivolta — mind hiteles irodalomtörténeti adatokon alapszik. A «John úr» költői mondásai és hasonlatai a Shelley verseiből vannak átvéve. A «John úr» nevet azért választottam, mert Shelley — még oxfordi tanuló korában, ezen álnév alatt adott ki egy kisebb munkát.